

У
УКРАЇНСЬКИЙ
ІСТОРИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

КНІВ

9

1966

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 9
ВЕРЕСЕНЬ
1966

РІК ВИДАННЯ ДЕСЯТИЙ

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

З М І С Т

СТАТТІ

- П. М. Каленніченко — Найяскравіша сторінка в тисячорічній історії Польщі 3
М. Ф. Котляр — Русь на Дунаї 12

ДО 125-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ М. П. ДРАГОМАНОВА

- В. Г. Сарбей — Антицаристська публіцистика М. П. Драгоманова і ставлення до неї основоположників марксизму-ленінізму 23
В. С. Дмитриченко, М. П. Рудько — Соціалістичні погляди М. П. Драгоманова в період демократичного піднесення 70-х рр. XIX ст. 36
Р. П. Іванова — М. П. Драгоманов і революційне народництво. (Друга половина 70-х — початок 80-х рр. XIX ст.) 46
С. М. Злупко (*Львів*) — М. П. Драгоманов і розвиток прогресивної суспільно-економічної думки в Галичині 59
Ельжбета Горнова (*Польща*) — Політична діяльність М. Драгоманова у висвітленні польської історіографії 72

ПОВІДОМЛЕННЯ

- В. Д. Добротвор — Зміщення матеріально-технічної бази культурного будівництва на селі між XXII і XXIII з'їздами КПРС 82
В. Д. Уваров — Боротьба КН(Б)У проти правого ухилу напередодні масової колективізації сільського господарства (1928—1929 рр.) 93

ЗАМІТКИ

- Ю. І. Терещенко — Участь комсомолу України в боротьбі за виявлення та використання резервів виробництва (1963—1964 рр.) 100
С. Л. Ступницький (*Львів*) — З історії поширення атеїзму в Західній Україні (20—30-і роки XX ст.) 103
А. П. Виноградів (*Харків*) — Агітпункти України наприкінці громадянської війни (1920 р.) 106

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- Л. М. Проценко (*Миколаїв*) — Підвищення ефективності виховання учнів на уроках історії 110

ДО ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

- Г. К. Макаренко, І. П. Ченіга — Висвітлення діяльності визначних людей у нарисах з «Історії міст і сіл Української РСР» 114

СПОГАДИ

- О. М. Бель — Про підпільний центр антифашистського опору в Ебельсбахському госпіталі військовополонених в 1943—1945 рр. 119

НАШ КАЛЕНДАР

- З. Д. Крюченкін, П. А. Гаврюк — Гвардія, гартована в боях (До 25-річчя створення гвардійських частин Радянської Армії) 130

Ш. Я. Вядро — Геній грузинської літератури (До 800-річчя з дня народження Ш. Руставелі)	133
В. І. Кадєєв (<i>Харків</i>) — 75-річчя К. Е. Грієвича	136
Бібліографія друкованих праць К. Е. Грієвича. <i>Склав Х. С. Надель</i>	137
М. Ю. Браїчевський, Я. І. Дзира — Українські слависти про Климента Охридського (До 1050-річчя з дня смерті)	139

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

В. П. Шевчук — М. М. Матвійчук. Організаторська робота партії у промисловості України (1952—1958 рр.)	143
І. К. Рибалка (<i>Харків</i>), І. Л. Шерман (<i>Харків</i>) — Н. И. Супруненко. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918—1920)	144
К. І. Гурницький (<i>Ужгород</i>) — Науковий збірник музею української культури в Свіднику	146
І. М. Маркович — П. Сохань. Вогонь вічної дружби	149
В. С. Сурмінська (<i>Боярка, Київської області</i>) — В. Найдус. Через зелений кордон. На польських шляхах ленінської нелегальної літератури. В. Найдус. Ленін і Крупська в Краківській спілці політв'язнів	150

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Г. М. Добров, В. М. Клименюк — Радянсько-польський Симпозіум з проблем наукознавства	152
О. Л. Кронік — Читачька конференція, організована Київським Військово-науковим товариством	154
Ф. І. Стеблій (<i>Львів</i>) — 80-річчя академіка І. П. Крип'якевича	155
М. М. Драк (<i>Львів</i>) — До 70-річчя В. П. Стоновського	156

ВІДГУКИ ТА РЕПЛІКИ

А. С. Василенко — Чіткіше висвітлювати історичні події	157
Г. В. Бухало (<i>Ровно</i>) — А як же правильно?	157
С. Я. Боровой (<i>Одеса</i>), С. М. Ковбасюк (<i>Одеса</i>), З. В. Першина (<i>Одеса</i>) — З приводу замітки про заснування Одеси	158

ДОДАТОК

Бібліографія бібліографії з історії Української РСР (1960—1965 рр.). Показчик	159
---	-----

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. Шевченко (головний редактор), **І. Л. Бутич**, **А. М. Гаєвський** (заст. головного редактора), **І. О. Гуржій**, **М. Р. Доній**, **В. А. Жебокрицький**, **П. М. Калениченко**, **С. М. Королівський**, **І. П. Крип'якевич**, **П. А. Лавров**, **Л. П. Нагорна** (заст. головного редактора), **В. І. Петров**, **А. В. Санцевич**, **В. А. Чирко**, **П. М. Шморгун**.

Відповідальний секретар **І. В. Лупандін**

Адреса редакції: Київ, 1, Кірова, 4, телефон: Б 9-71-31

Український історический журнал, № 9, 1966.

(На українском языке)

Технічний редактор *Л. А. Стражник*

Коректор *В. Є. Колесникова*.

БФ 06531. Зам. К-141. Тираж 5538. Формат паперу 70×108^{1/16}. Друк. фіз. аркушів 10. Умовн. друк. аркушів 14. Обліково-видавн. аркушів 16.33. Підписано до друку 13.IX 1966 р. Ціна 60 коп.

Київська обласна друкарня, вул. Леніна,19.

Статті

П. М. КАЛЕНИЧЕНКО

НАИЯСКРАВІША СТОРІНКА В ТИСЯЧОРІЧНІЙ ІСТОРІЇ ПОЛЬЩІ

В липні цього року братній польський народ урочисто відзначив дві знаменні дати. Перша з них — це XXII річниця Народної Польщі. 21 липня 1944 р. у невеликому містечку Хелмі, визволеному героїчною Радянською Армією спільно з Військом Польським, було утворено Польський Комітет національного визволення — по суті перший в історії Польщі робітничо-селянський уряд. Наступного дня комітет звернувся до всіх трудящих країни з маніфестом, який знаменував собою народження нової, Народної Польщі.

Цього року робітники, селяни й інтелігенція Польської Народної Республіки одночасно з Днем національного відродження відсвяткували також іншу історичну дату — тисячоліття Польської держави. В шістдесятих роках X ст. польському князю Мешку I вдалося об'єднати племена віслян, полян, слензян та поморян і створити централізовану владу на території між Одером і Бугом, яка в основному відповідає нинішнім кордонам Народної Польщі. Так виникла Польська держава.

Поява в сиву давнину на Сході Європи нового державного об'єднання мала сама по собі прогресивне значення. Завдяки утворенню Польської держави племена, які тоді населяли польські землі, були захищені від натиску німецьких феодалів, врятовані від онімечення і винищення. Разом з тим Польська держава стала досить значною перпоною на шляху розширення експансії німецьких феодалів на Схід, де з'явилася і міцно стала на ноги Київська Русь — спільна коліска російського, українського і білоруського народів.

Тисячорічна історія Польської держави була складною і часами драматичною. В ній є багато чудових, героїчних сторінок, які викликають захоплення своїми прогресивними, демократичними традиціями і полум'яним патріотизмом. Ми добре знаємо і цінуємо імена видатних борців за свободу і прогрес — Тадеуша Костюшка і Ярослава Домбровського, Зигмунта Сераковського і Валери Врублевського, які йшли на бій з реакцією під випробуваним лозунгом польських революціонерів — «За вашу і нашу свободу». В пам'яті як польського, так і радянського народів вічно житимуть імена славетних діячів польського, російського і міжнародного робітничого руху Фелікса Дзержинського і Юліана Мархлевського, Фелікса Кона і Юліана Ленського. В усьому світі відомі безсмертні творіння геніальних синів польського народу астронома Ніколая Коперніка й історика Яна Длугоша, письменників Адама Міцкевича і Юліуша Словацького, композитора Фридерика Шопена і художника Яна Матейка та багатьох інших.

Історична доля Польщі тісно зв'язана з історією російського, українського і білоруського народів. Спільність походження, близькість мов

і культури відіграли важливу роль у зміцненні зв'язків, що віками склалися між братніми слов'янськими народами. Ці зв'язки були предметом особливої фальсифікації та спотворення з боку дворянсько-шляхетських і буржуазно-націоналістичних істориків як царської Росії, так і буржуазно-поміщицької Польщі. Відносини між правлячими колами Російської імперії та панської Польщі націоналісти силкувалися зобразити як ворожнечу між нашими народами.

Проте сама історична дійсність переконливо спростовує облудні теорії буржуазної пропаганди. Історія багата на численні приклади спільної боротьби братніх народів проти ненависних гнобителів, за свою свободу і незалежність. Славною сторінкою героїчного минулого Польщі, Росії, України і Литви стала відома Грюнвальдська битва. В ході її об'єднані війська братніх народів, у складі яких були Київський, Смоленський, Подільський і Новгород-Сіверський полки, розгромили німецьких хрестоносців. Коли в середині XVII ст. український народ, жорстоко експлуатований польськими магнатами, піднявся на визвольну війну, він зустрів співчуття і підтримку польських селян під керівництвом Костки Наперського¹.

На початку і в середині минулого століття польські землі, поділені трьома державами (Австрією, Пруссією і Росією), були охоплені невгасимим полум'ям боротьби польських трудящих за своє визволення. Цей національно-визвольний рух, незважаючи на його шляхетський характер, мав видатне значення для всієї Європи. На його прогресивну, революційну роль не раз вказували класики марксизму-ленінізму.

«Поки народні маси Росії і більшості слов'янських країн спали ще непробудним сном,— писав В. І. Ленін,— поки в цих країнах не було самостійних, масових, демократичних рухів, *шляхетський* визвольний рух у Польщі набував гігантського, першорядного значення з точки зору демократії не тільки всеросійської, не тільки всеслов'янської, але і всеєвропейської»².

Знаменними подіями в історії польського національно-визвольного демократичного руху були листопадове повстання 1830—1831 рр. і січневе повстання 1863 р. Покинувши після поразки першого з цих повстань свою батьківщину і перебуваючи на Заході в еміграції, ліві групи польських емігрантів створили Польське демократичне товариство, яке складалося, в основному, з двох громад — «Грудзьондз» і «Умань».

Назва другої з них походить від добре відомого з часів Коліївщини 1768 р. українського міста на Черкащині. Вибираючи саме цю назву, поляки — члени громади хотіли довести, що, по-перше, вони не винні в злочинах польської шляхти і засуджують їх, а, по-друге, прагнуть до союзу з українським народом. Обидві громади вимагали проголошення принципу колективної власності на засоби виробництва і ліквідації приватної власності, вістря своєї критики спрямовували проти феодального ладу і польської шляхти. Вони займали правильну, прогресивну позицію і в питанні про українські, білоруські і литовські землі. На відміну від майже всього табору польської еміграції, яка прагнула до відновлення польської держави в старих кордонах (тобто такої держави, до складу якої входили б Білорусія, Литва і значна частина України), учасники громад відкидали геть націоналістичні домагання. Натомість вони закликали до зміцнення дружніх зв'язків між Польщею, з одного боку, і Росією, Україною та Білорусією,— з другого³.

¹ О. Комапан. Вплив визвольної війни українського народу на розвиток антифеодального руху в Польщі, К., 1954; В. Вагановські. Powstanie Kostki Napierzkiego w 1651 г., Warszawa, 1951.

² В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 398.

³ Історія Польщі в трех томах, т. I, М., 1954, стор. 483.

Один з керівних діячів громад — Тадеуш Кремповецький, — виступаючи на зборах, присвячених річниці листопадового повстання, прославляв подвиги, як він говорив, нових «Спартаків», видатних синів України, борців проти шляхти — Наливайка і Павлюка, Хмельницького і Гонти. З глибокою повагою відізався він у своїй промові про російських декабристів, засудив національне та соціальне гноблення шляхтою українського і білоруського народів⁴.

Російська революційна демократія всіма засобами підтримувала національно-визвольний рух польського народу. Великі сини російського народу М. Г. Чернишевський, О. І. Герцен, М. П. Огарьов заклали основи російсько-польського революційного союзу, вони збирали сили революціонерів обох країн для розгортання боротьби проти царизму. Солідарність революціонерів-демократів Росії з борцями за незалежність Польщі знайшла свій яскравий вияв під час січневого повстання 1863 р. Безпосередню участь у ньому взяло більше 500 росіян, українців і білорусів⁵.

Одним з них був Андрій Опанасович Потєбня — офіцер російської армії, українець за походженням, революційний демократ за переконаннями. Перебуваючи в Польщі, він став одним з засновників і керівників таємної революційної організації — Комітету російських офіцерів, не раз звертався за порадами до О. І. Герцена, який проживав у Лондоні. Коли ж вибухнуло повстання, Потєбня був у перших рядах його учасників і загинув у бою з царськими військами поблизу села Скала⁶. Нині на його могилі ростуть квіти, посаджені дбайливими руками польських селян з навколишніх сіл.

У героїчному минулому Радянського Союзу і Польщі було немало й інших видатних діячів, які самовіддано боролися за свободу і незалежність своїх народів, спільно виступали проти буржуазно-поміщицького гніту. Багатьох з них зв'язувала й міцна особиста дружба. Два генії — Олександр Пушкін і Адам Міцкевич, разом мріяли про краще майбутнє, «коли народи, чварні, позабувши, з'єднаються в одну сім'ю велику»⁷.

Великий український поет, революціонер-демократ Тарас Шевченко був тісно зв'язаний з прогресивними діячами польського національно-визвольного руху — Броніславом Залєським, Зигмунтом Сераковським, Едвардом Желіговським та іншими⁸. Характерним у цьому відношенні є Шевченків вірш «Ще як були ми козаками». Висловлюючи своє дружнє ставлення до польського народу, закликаючи його до міцної дружби з українським народом, поет від широкого серця проголосував:

Подай же руку козакові
І серце чистее подай⁹.

Чималу роль у зближенні трудящих України і Польщі відіграв видатний український письменник, революціонер-демократ Іван Франко.

⁴ История Польши в трех томах, т. I, М., 1954, стор. 483.

⁵ И. М. Белявская. А. И. Герцен и польское национально-освободительное движение 60-х годов XIX в., М., 1954; Юзеф Ковальський. Русская революционная демократия и январское восстание 1863 года в Польше, М., 1953. Piotr Zosowski i Zygmunt Mlynarski. Rosjanie, Białorusini i Ukraińcy w powstaniu styczniowym, Wrocław, 1959.

⁶ Зигмунт Млинарський, Анджей Сліш. Андрій Потєбня — борець за спільну справу братніх народів, К., 1957.

⁷ О. С. Пушкін. Твори, т. I, К., 1953, стор. 540.

⁸ В. А. Дьяков. Т. Г. Шевченко и его польские друзья, М., 1964; Г. Д. Вервес. Т. Г. Шевченко і Польща, К., 1964.

⁹ Тарас Шевченко. Повне зібрання творів у шести томах, т. 2, К., 1963, стор. 52.

Протягом усього свого життя він успішно боровся проти спроб як польської, так і української реакції розірвати віковічні узи, що з'єднували обидва братні народи, виступав за зміцнення союзу між ними¹⁰.

З появою робітничого класу і його передового загону — марксистсько-ленінської партії — дружба між народами Росії, України та Польщі підноситься на новий, вищий ступінь. Польський пролетаріат стає разом з робітничим класом Росії та України в одні шеренги боротьби проти самодержавства, боротьби, осяяної великими ідеями В. І. Леніна. Майже шістьдесят років тому вождь революції вказував: «...Ми завжди будемо говорити польському робітникові: тільки якнайповніший і якнайтісніший союз з російським пролетаріатом може задовольнити вимоги поточної, даної політичної боротьби проти самодержавства, тільки такий союз дасть гарантію повного політичного й економічного визволення»¹¹. Протягом усього свого життя, зокрема, під час дворічного перебування в еміграції на польській землі, своїми мудрими порадами і настановами В. І. Ленін подавав польському революційному робітничому рухові неоціненну практичну допомогу*.

Відродження Польщі як держави після майже 150-річного поневолення стало можливим тільки завдяки перемозі Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка відкрила нову еру в історії людства. Тільки встановлення Радянської влади в Росії створило необхідні умови для розв'язання польського питання.

Пліч-о-пліч з російськими, українськими і білоруськими робітниками і селянами йшли на штурм старого, віджилого світу і кращі представники польського народу. В складі Червоної Армії був ряд військових частин, сформованих з числа польських трудящих. Проводжаючи на фронт солдатів Варшавського революційного полку в серпні 1918 р., В. І. Ленін говорив: «...Ми, і польські і російські революціонери, прийняті тепер одним бажанням зробити все, щоб відстояти завоювання першої могутньої соціалістичної революції, за якою неминуче настане ряд революцій в інших країнах... Вам випала велика честь із зброєю в руках захищати святі ідеї і... на ділі здійснювати інтернаціональне братерство народів»¹².

Захопивши владу в Польщі, антинародна кліка розпочала загарбницьку війну проти молоді держави робітників і селян, яка надала польському народові національну незалежність. Зазнавши поразки у здійсненні своїх маячних планів повалення Радянської влади і встановлення свого панування «від моря до моря», польські імперіалісти захопили й поневолили одвічні українські і білоруські землі — Західну Україну та Західну Білорусію.

Період між першою і другою світовими війнами характеризувався в Польщі самовідданою боротьбою трудящих проти злочинного профашистського режиму експлуаторських класів, які жорстоко придушували найменший прояв революційного руху. Очоловала цю боротьбу Комуністична партія Польщі. Пліч-о-пліч з польськими братами йшли українські та білоруські трудящі, що проживали в Польщі, та їх бойовий авангард — Комуністична партія Західної України і Комуністична партія Західної Білорусії.

Корінний перелом у розвитку радянсько-польських відносин стався в роки Великої Вітчизняної війни. Радянський уряд не тільки сприяв

¹⁰ Г. Д. Вервес. Іван Франко і питання українсько-польських літературно-громадських взаємин 70—90-х рр. XIX ст., К., 1957.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 406.

* Див. про це — Валентина Найлус. Ленін в Польше, М., 1957; Я. Макаренко. Ленін в Польше, М., 1957.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 20, 22.

формуванню на своїй території польських військових частин — дивізій імені Костюшка, Домбровського, Траугутта, Кілінського та інших, а й виділив для них все необхідне озброєння, спорядження і боеприпаси.

Створена в травні 1943 р. перша польська дивізія у жовтні того ж року разом з частинами Радянської Армії вступила в бій біля села Леніно в Білорусії проти німецько-фашистських загарбників. За виявлені в цьому бою виняткову військову доблесть і героїзм понад 300 польських солдатів і офіцерів були нагороджені радянськими орденами і медалями. Кров, спільно пролита радянськими і польськими воїнами, ще більше скріпила союз і дружне співробітництво братніх народів. Ця дружба міцніла і загартовувалась також завдяки спільним діям радянських і польських партизанів. Велику допомогу польському народу в розгортанні боротьби проти гітлерівців подали Український штаб партизанського руху і загони українських партизанів¹³.

Відзначаючи тисячорічний ювілей, польські трудящі ще й ще раз згадують революційні, прогресивні і патріотичні традиції свого народу. Святкування цієї дати, яке почалося ще в 1960 р., сприяє вихованню сучасного покоління в патріотичному і демократичному дусі, відіграє важливу роль у формуванні соціалістичної свідомості народу, допомагає його ідейно-політичному згуртуванню навколо Польської об'єднаної робітничої партії.

В рамках цього ювілею того ж року було відзначено 550-річчя Грюнвальдської битви; в 1963 р.— 100-у річницю січневого повстання; в 1964 р.— 600-річчя Ягеллонського університету в Кракові та 20-річчя Народної Польщі, в 1965 р.— 20 років з часу повернення Польщі на Західні землі. В країні провадились важливі масові громадсько-політичні кампанії, які стали справді всенародними¹⁴.

Заклик Центрального Комітету Польської об'єднаної робітничої партії, його Першого секретаря товариша Владислава Гомулки ознаменувати тисячоріччя Польської держави спорудженням тисячі шкіл на кошти, зібрані серед трудящих, знайшов палкий відгук в найширших верствах польського народу. За останні роки в країні споруджено 1400 шкіл, названих «тисячорічками». Зібравши з цієї метою понад десять мільярдів злотих, польський народ знову продемонстрував свою любов до батьківщини, свою відданість ідеям соціалізму¹⁵.

Разом з тим трудящі Польщі засудили негідні спроби реакційного керівництва католицького духовенства країни протиставити заходи з нагоди тисячоріччя введення християнства в Польщі святкуванню тисячорічного ювілею Польської держави. Переважна більшість польського народу, в тому числі й віруючі, проявила високу політичну свідомість і не пішла за реакційним єпископатом¹⁶.

У порівнянні з тисячорічною історією Польської держави, 22-річчя існування Народної Польщі може здатися надзвичайно малим проміжком часу. Насправді це не так. Народна Польща — найяскравіша, найвизначніша сторінка в історії країни. Вона стала спадкоємницею всіх прогресивних традицій Польської держави, саме в ній втілені заповітні

¹³ В. И. Колоков. Борьба народов славянских стран против фашистских поработителей (1939—1945 гг.). К., 1961; И. Д. Кундюба. Советско-польские отношения в годы второй мировой войны, К., 1964; Władysław Górra, Stanisław Wgoński. Byli z nami, Warszawa, 1966.

¹⁴ Александр Гейштор, Станислав Гербст, Богуслав Леснодорский. Тысячелетие Польши, Варшава, 1964, стор. 5.

¹⁵ «Информационный бюллетень. Специальный выпуск к тысячелетию Польского государства» (Варшава), 1966, № 3—4, стор. 6.

¹⁶ Газ. «Правда», 19 травня 1966 р.

мрії і сподівання кращих представників польського народу. Протягом останніх 22 років, коли управління країною твердо і владно взяв у свої руки народ, трудящі нової Польщі досягли великих успіхів в усіх галузях політичного, економічного і культурного життя.

Спираючись на братерську допомогу могутнього Радянського Союзу, трудящі Польщі вирішили основні проблеми, розв'язання яких було не під силу польським експлуаторським класам протягом майже тисячорічного їх панування. Визволившись з-під ярма німецько-фашистської окупації, яка завдала економіці країни незліченної шкоди і забрала понад шість мільйонів її населення¹⁷, польський народ знову відтворив свою державу, але на зовсім іншій суспільній основі. Соціалізм став тією нездоланною силою, яка вирвала Польщу з неволі і відродила її до життя, перетворила на передову індустріально-аграрну державу. Впевнено крокує Народна Польща вперед шляхом будівництва соціалізму.

Однією з найважливіших перемог польського народу, здобутих ним в усій його історії, було повернення Польщі на її одвічні землі на Заході і Півночі, встановлення нових, справедливих кордонів.

За роки народної влади, порівняно з довоєнним 1938 р. промислове виробництво країни зросло більше ніж у десять разів. Яскравим показником індустріальної могутності Польщі є зростання виробництва найважливіших видів промислової продукції на душу населення. По виробництву палива Польща займає третє місце в світі (після США і СРСР), сталі, бавовняного і шерстяного прядива та штучного волокна — шосте, по виробництву електроенергії і цементу — сьоме, сірчаної кислоти — восьме місце в світі¹⁸.

Минулого року в Польщі було завершено черговий п'ятирічний план. В ході його виконання ПНР випередила капіталістичні країни Західної Європи за темпами річного приросту промислової продукції в середньому вдвоє. Значно зросло в країні виробництво продукції сільського господарства, підвищився добробут населення. Це — ще одне переконливе свідчення незрівнянних переваг процвітаючого соціалістичного ладу над капіталізмом.

Предметом законної гордості польського народу є успіхи в здійсненні культурної революції. Всього два з лишком десятиріччя тому в Польщі налічувалось понад шість мільйонів неписьмених. Нині ж можна впевнено сказати, що неписьменність як масове явище вже ліквідовано. Великі досягнення має нова Польща в галузі вищої школи. Порівняно з довоєнним часом кількість студентів збільшилась у вісім раз, причому половину студентства становлять діти робітників і селян¹⁹. Гідний вклад у справу боротьби за мир вносить зовнішня політика Польської Народної Республіки — політика миру й дружби між народами.

Величезні успіхи польського народу, досягнуті завдяки його наполегливій, самовідданій праці в мирному, творчому будівництві нового життя, були б неможливі без братерської і безкорисливої допомоги Союзу РСР та інших країн соціалістичної співдружності. Відносини Народної Польщі і Радянського Союзу спираються на Договір про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу, в основі якого лежать ленінські принципи пролетарського інтернаціоналізму, братерської взаємодопомоги і співробітництва, рівноправності, поважання суверенітету і невтручання у внутрішні справи обох країн.

¹⁷ Polska, 1944—1965, t. I, 1944—1955, Warszawa, 1966, стр. 36.

¹⁸ Polska, 1944—1965, t. II, 1956—1965, Warszawa, 1966, стр. 290—291.

¹⁹ XX lat Polski ludowej, Warszawa, 1964, стр. 654—655.

Понад два десятиріччя, що минули з часу підписання цього історичного документа, підтвердили життєвість радянсько-польського союзу. Цей договір гарантував безпеку молодій Польській народній державі, захистив її від зазіхань і шантажу імперіалістів, забезпечив недоторканість кордонів по Одеру та Нейсе. Він сприяв боротьбі проти західнонімецького мілітаризму, за збереження і зміцнення миру. Характеризуючи радянсько-польський союз, товариш Владислав Гомулка говорив на XXIII з'їзді КПРС: «Наша партія і народна Польща сповнені рішучості зробити все для того, щоб і далі зміцнювати дружбу й братерство обох держав і народів, щоб примножувати силу й могутність соціалістичного табору, на які спирається наша безпека та мир в Європі і в усьому світі»²⁰.

Значною мірою здійсненню індустріалізації країни сприяли радянські поставки капітального устаткування і сировини. Понад 90 промислових підприємств, збудованих у Польщі з часу встановлення народно-демократичного ладу, одержали комплектне устаткування з Радянського Союзу, а більше ніж 200 підприємств — значну технічну допомогу, велику кількість машин та іншого промислового обладнання. Протягом післявоєнних років Країна Рад поставила Польській Народній Республіці понад 70 млн. т залізної руди, понад 27 млн. т нафти і нафтопродуктів, 1,5 млн. т деревини, майже стільки ж бавовни та велику кількість інших товарів. Експорт сировини з СРСР забезпечує успішну роботу польської промисловості. Досить сказати, що Радянський Союз повністю задовольняє потреби Польщі в нафтопродуктах, поставляє їй 80% залізної і марганцевої руд, три чверті коксівного вугілля, 54% бавовни, 22% міді і 20% свинцю²¹.

Важливе місце в економічному співробітництві соціалістичних країн займає науково-технічна допомога. За час дії договору СРСР передав ПНР понад 5 тис. комплектів технічної і технологічної документації, направив тисячі своїх спеціалістів на будівництво промислових об'єктів і для монтажу устаткування. Понад 6 тис. польських інженерів і техніків проходили практику на підприємствах СРСР.

В той же час слід сказати, що Польська Народна Республіка вивозить у нашу країну багато цінних товарів. Займаючи третє місце серед зовнішньоторговельних партнерів Радянського Союзу, Польща за минулі роки поставила Радянській країні 5 тис. пасажирських і 40 тис. товарних вагонів, понад 360 морських суден, комплектне устаткування для десяти цукрових заводів і для десяти заводів пористого бетону, кілька десятків інших комплектних промислових об'єктів, виробу деревообробної і легкої промисловості. Крім того, в СРСР було надіслано близько 2,5 тис. комплектів технічної документації, а дві тисячі радянських спеціалістів ознайомились з досягненнями польських підприємств²².

Радянсько-польський договір є основою для дедалі міцніючого співробітництва і в галузі культури. За післявоєнні роки в Польщі демонструвалося більше ніж 650 радянських фільмів, видано понад 9 тис. різноманітних творів російських і радянських авторів загальним тиражем близько 140 млн. примірників. У сімдесяти польських театрах йшло понад сімсот п'єс російської класичної і радянської драматургії. У ПНР побувало на гастролях чимало радянських театральних і художніх колективів. За той самий час у Радянському Союзі було пока-

²⁰ Газ. «Радянська Україна», 1 квітня 1966 р.

²¹ Газ. «Правда», 9 квітня 1965 р.; «Інформаційний бюлетень» (Варшава), 1965, № 2, стор. 25.

²² Polska, 1944—1965, т. II, 1956—1965, стор. 393.

зано близько 140 кінофільмів ПНР, видано понад 600 назв книг польських авторів. Радянські театри ставили на своїй сцені кращі твори польської драматургії. Польські театральні колективи та ансамблі пісні і танцю широко знайомили трудящих нашої країни з своїм мистецтвом²³.

Значний вклад у радянсько-польське співробітництво вносить складова і невід'ємна частина Радянського Союзу — Українська РСР — найближчий сусід Польщі. Наведемо лише кілька характерних прикладів. Польська металургія працює, як відомо, на криворізькій залізній руді. Радянська Україна щороку поставляє ПНР близько 400 млн. куб. м природного газу, який відіграє важливу роль у розвитку польської хімії. Водночас Народна Польща експортує в УРСР устаткування для кількох цукрових заводів потужністю по 2,5—3 тис. т переробки цукрових буряків на добу. Частина з цих заводів уже працює²⁴.

Дедалі більше міцніє українсько-польське співробітництво в галузі культури. За минулі десятиріччя в ПНР вийшли окремими виданнями близько п'ятдесяти творів українських авторів. За той же час на Україні було опубліковано понад сто книг польських письменників. Майже 7 млн. українських глядачів подивилися польський фільм «Хрестоносці». Зі своїм мистецтвом познайомили трудящих Польщі Київський ордена Леніна Державний академічний український театр імені Івана Франка, Львівський театр імені Марії Заньковецької, Луцький драматичний театр імені Тараса Шевченка, Державний заслужений ансамбль танцю УРСР, Державна заслужена капела бандуристів УРСР, Державний український народний хор та багато концертних груп і окремих виконавців. Українські глядачі мали змогу подивитися вистави чотирьох польських творчих колективів — Державного Польського театру, Вроцлавського драматичного, Люблінського театру імені Юліуша Остерви і Жешовського імені Ванди Семашкової, прославлених ансамблів «Мазовше» і «Шльонськ», цілого ряду концертних груп, а також окремих співаків, піаністів, скрипалів²⁵.

Міцні зв'язки встановилися між вченими України і Польської Народної Республіки. В таких наукових центрах, як Київ, Львів, Харків, Одеса та інших, багато істориків, економістів, літературознавців, мовознавців, фольклористів тощо досліджують минуле і сучасне братнього народу, його літературу та мову і вже створили ряд цікавих праць з цих питань. Одним з численних яскравих прикладів дружньої співпраці вчених двох країн була спільна підготовка і видання збірників документів і матеріалів, присвячених польському повстанню 1863 року²⁶.

Протягом останніх років між Радянською Україною і Народною Польщею склалась і успішно розвивається така нова й перспективна форма співробітництва, як прикордонний обмін делегаціями працівників промисловості і сільського господарства, діячів культури і мистецтва. Крім того, постійно обмінюються делегаціями трудящі ряду українських і польських міст та районів (Київ — Краків, Харків — Познань, Донецьк — Катовіце, Вінниця — Кельце, Черкаси — Бидгощ)²⁷.

²³ Polska, 1944—1965, t. II, 1956—1965, стор. 393.

²⁴ Газ. «Вечірній Київ», 21 квітня 1965 р.

²⁵ Украинская ССР и зарубежные социалистические страны, К., 1965, стор. 316, 318; газ. «Радянська культура», 22 липня 1965 р.; Поточний архів Комітету в справах кіноматографії при Раді Міністрів УРСР 1961 р.

²⁶ Суспільно-політичний рух на Україні в 1856—1862 рр., Матеріали і документи, К., 1963; Суспільно-політичний рух на Україні в 1863—1864 рр., Матеріали і документи, К., 1964.

²⁷ И. Ф. Евсеев. Сотрудничество Украинской ССР и Польской Народной Республики (1944—1960 гг.), К., 1962, стор. 337—354.

Широку діяльність по зміцненню і дальшому розвитку українсько-польських дружніх зв'язків провадить у нашій республіці Українське відділення Товариства радянсько-польської дружби. Активну роботу веде також Товариство польсько-радянської дружби в Польщі.

Радянсько-польський договір від 21 квітня 1945 р. повністю витримав перевірку часом. Враховуючи зміни, що сталися в суспільно-політичному й економічному житті Радянського Союзу і Польщі, а також у міжнародних відносинах за минулі два десятиріччя, 8 квітня минулого року у Варшаві було укладено новий Договір про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу між Польщею та СРСР²⁸. Це акт величезного політичного значення. Обидві країни і далі розширюватимуть та поглиблюватимуть плідні зв'язки в галузі економіки, науки, техніки і культури, а також, як і раніше, братимуть участь у здійсненні багатостороннього співробітництва в рамках Ради Економічної Взаємодопомоги. Новий договір між СРСР і Польщею повністю погоджений з принципами і завданнями багатосторонньої оборонної організації соціалістичних країн, об'єднаних Варшавським договором. Разом з тим, знову підтверджуючи недоторканість польських кордонів по Одеру і Нейсе, він стримує агресивні реваншистські заміри західнонімецьких імперіалістів, сприяє стабілізації становища в Європі, є важливим фактором відвернення нової світової війни.

В ході нової п'ятирічки (1966—1970 рр.) Польська Народна Республіка зробить ще один важливий крок вперед по шляху будівництва соціалізму. Промислове виробництво країни має зрости на 50%, посиляться розвиток та інтенсифікація сільського господарства, значно збільшаться зовнішньоторговельні обороти. Протягом нової п'ятирічки Польща поставить лише Союзу РСР 173 морських судна загальною вантажопідйомністю близько 1,5 млн. т, устаткування для ста хімічних заводів та інші товари²⁹. У п'ятирічному плані намічено створити близько півтора мільйона нових робочих місць в усупільненому секторі народного господарства для молоді, яка виросла вже за Народної влади. Нарешті, п'ятирічка має забезпечити приріст національного доходу принаймні на 30%³⁰.

Радянські люди твердо вірять в те, що ці накреслення Польської об'єднаної робітничої партії будуть з честю виконані й перевиконані. Запорука цього — в самовідданій праці польських трудівників, у братерському співробітництві й дружній взаємодопомозі країн світової соціалістичної співдружності.

---

²⁸ Газ. «Правда», 9 квітня 1965 р.

²⁹ «Информационный бюллетень» (Варшава), 1965. № 2, стор. 8—11.

³⁰ «Информационный бюллетень, Специальный выпуск к тысячелетию Польского государства» (Варшава), 1966, № 3—4, стор. 7—8.

М. Ф. КОТЛЯР

РУСЬ НА ДУНАІ

Існують різноманітні думки відносно слов'янського населення Подунав'я. Частина дослідників (В. Ключевський, М. Дринов, М. Погодін, Д. Самоквасов, І. Філевич та ін.)¹ дотримувалась так званої «дунайської» теорії походження слов'янства, згідно з якою правітчизна слов'ян була на Дунаї, а вже звідті вони розселились на просторах Східної Європи. Дуже популярна у минулому, ця теорія не знайшла підтримки радянських істориків, які вважають, що прабатьківщину слов'ян слід шукати у середньому Подніпров'ї, а на Дунаї вони з'явилися десь у V—VI ст.² За іншими теоріями первинна слов'янська батьківщина була на території сучасних Індії, Франції і т. п. Зрозуміло, що детально розглянути навіть найпопулярніші з них неможливо у невеликій за обсягом розвідці з історії *руського* населення Подунав'я. Темі походження слов'янства присвячена велика література. Автор даної статті порушує питання про час появи слов'ян на Дунаї і робить короткий огляд перших століть їх життя у Подунав'ї.

Найбільш прийнятна думка відомого історика-слов'янознавця Л. Нідерле, згідно з якою вже у I—II ст. н. е. слов'яни досягали Дунаю, в усякому разі, окремих районів Подунав'я³. На користь цієї думки, зокрема, свідчать вказівки так званих Пейтінгерових таблиць, карти шляхів Римської імперії часів імператора Августа, на якій одна з груп венедев (давня назва слов'ян) позначена між Дунаєм і Дністром, на південь од Карпат⁴.

Однак про масове заселення Подунав'я слов'янами можна говорити починаючи з кінця IV — початку V ст. Навпевне, воно було пов'язане з Великим переселенням народів. Історик готів Іордан розповідає, що король остготів Вінитарій увійшов «у межі антів» («in Antorum fines»), спочатку був ними розбитий, але потім переміг антів і розп'яв їх короля Божа разом із синами та 70 старійшинами⁵. Ця подія датується кінцем IV ст. На жаль, повідомлення Іордана позбавлене географічної конкретності. Територія антів, за однією з його вказівок, простягалась між Дніпром і Дністром⁶, і О. Ч. Скржинська — знавець спадщини Іордана локалізує місце сутички Вінитарія з Божем у районі нижнього Дніпра⁷. Однак з інших джерел, насамперед з творів візантійських авторів VI—VII ст., відомо, що анти, східне відгалуження південних слов'ян, мешкали у Подунав'ї, на лівому березі Дунаю. Наприклад,

¹ В. О. Ключевский. Курс русской истории, ч. I, у кн. Сочинения, т. I, М., 1956, стор. 107—109; М. Дринов. Заселение Балканского полуострова славянами, М., 1874; та ін.

² Б. А. Рыбаков. Древняя Русь. Сказания, былины, летописи, М., 1963, стор. 243 і далі.

³ Л. Нидерле. Славянские древности, М., 1956, стор. 50—54.

⁴ М. Грушевський. Історія України—Руси, т. I, 3-е вид., К., 1913, стор. 163.

⁵ Iordanis, De origine actibusque Getarum (Getica), § 247 (цитуємо за виданням: Іордан. О происхождении и деяниях гетов. Вступ. статья, пер. и коммент. Е. Ч. Скржинской, М., 1960; лат. текст, стор. 170, рос. переклад, стор. 115).

⁶ Там же, § 35, стор. 72, 136.

⁷ Е. Ч. Скржинская. О склавенах и антах. Муромском озере и городе Новистуне, «Византийский временник», т. XII, М., 1957, стор. 26.

Прокопій Кесарійський (VI ст.) впевнено і як про щось добре відоме писав, що анти і склавени займають більшу частину земель на лівому березі Дунаю⁸. Можна з певною обережністю припускати, що в названому районі анти з'явилися раніше, ніж почалася війна Вінітарія з Божем.

Іордан сповіщає, що над померлим Аттілою (453 р.) було справлено тризну і називає її слов'янським словом «страва» («strava») ⁹. На підставі цього і ряду інших свідчень джерел вчені зробили висновок, що на початку V ст. анти вже жили на Дунаї¹⁰.

Візантійські автори, починаючи з VI ст., приділяють слов'янам дуже багато уваги¹¹. Можна з певністю сказати, що у VI ст. слов'яни стають однією з головних діючих сил у Причорномор'ї. За повідомленням Прокопія Кесарійського, вони вперше переходять Дунай, кордон Візантії, у часи імператора Юстіна (518—527)¹², а з 527 р., коли на престол вступив Юстиніан, слов'янські напади на Візантію стають регулярними. Говорячи про слов'ян на Дунаї, Прокопій вживає вираз «незліченні, незмірні племена»¹³. До речі, цей автор у надзвичайно детальному описі анти і склавенів не робить між ними істотної різниці, трактуючи їх як сукупність подібних одне до одного племен: у них однакова мова, зовнішність, звичаї, спільне місце розселення — лівий берег Дунаю¹⁴. О. Ч. Скржинська вважає, що повідомлення Іордана і Прокопія слід віднести до «одного, напевне, досить великого об'єднаного племені, що їх джерела іменують антами, яке, відповідно до існуючих даних, локалізується у VI ст. на нижньому Дніпрі, Бузі, Дністрі і частково Дунаї»¹⁵.

Археологічні дослідження останніх років дозволили встановити, що пам'ятки слов'янської матеріальної культури є «саме в тих місцях, де пізніше, згідно давнім авторам, жили слов'янські племена анти»¹⁶.

Тиск слов'ян на північні кордони Візантії був настільки відчутним, що Юстиніану довелося будувати систему укріплень по Дунаю¹⁷. Це не допомогло — кілька разів у другій половині VI ст. слов'яни доходили до столиці імперії¹⁸. Про значення цих подій у житті Візантії свідчить хоч би те, що сучасники найбільше славили Юстиніана за стримування нападів слов'ян на дунайському кордоні¹⁹.

Не слід, проте, думати, що склавени і анти були кочівниками, чимсь на зразок летучих готів чи гуннів. Як свідчать візантійські авто-

⁸ Procopius Caesariensis. Bellum Gothicum, ed. J. Haury, Lipsiae, 1905, III, 14, 30 (далі — Bell. Goth.; рос. перекл.: Прокопий из Кесарии. Война с готами. Пер. С. П. Кондратьева, М., 1950, стор. 298).

⁹ Iord., Getica, § 258, цит. видання, стор. 117, 172.

¹⁰ Л. Нидерле. Назв. праця, стор. 53; Е. Ч. Скржинская. Комментарий, у кн. Иордан. О происхождении и деяниях гетов, стор. 327.

¹¹ Див. зведення повідомлень візантійських авторів про анти і склавенів, журн. «Вестник древней истории», 1941, № 1.

¹² Bell. Goth., III, 40 (рос. перекл., стор. 370). Л. Нидерле на основі зіставлення різних списків Прокопія довів, що тут немає описки, як думали раніше (Л. Нидерле. Назв. праця, стор. 58).

¹³ Bell. Goth., IV, 4, 9 (рос. перекл., стор. 384).

¹⁴ Там же, III, 14, 22—30 (рос. перекл., стор. 297—298).

¹⁵ Е. Ч. Скржинская. О склавенах и антах..., стор. 22.

¹⁶ Э. А. Симонович. Черняховские памятники Северо-Западного Причерноморья, у кн. Археологические открытия 1965 года, М., 1965, стор. 137.

¹⁷ Procopius Caesariensis. De aedificiis, ed. Haury, Lipsiae, 1913, IV, 7.

¹⁸ Theophylacti Simocattae. Historiarum libri VIII, Bonn, 1834, I, 7, 1; III, 4, 6 (рос. перекл.: Феодилакт Симокатта. История. Пер. С. П. Кондратьева, М., 1957, стор. 35, 75).

¹⁹ Agathiae. Historiarum, ed. Bonn., 1828, IV, 22 (рос. переклад: Агафий. О царствовании Юстиниана. Пер., статья и прим. М. В. Левченко, М.—Л., 1953, стор. 126).

ри, слов'яни жили на одному і тому ж місці, займались хліборобством. Наприклад, Менандр сповіщає, що намовлені греками авари переправлялись на лівий берег Дунаю, де палили і розорювали села склавенів, спустошували їх поля²⁰. З кінця VI ст. слов'янські поселення займають і правий берег Дунаю, зокрема більшу частину сучасної Румунії, скупчуючись у районі Бухареста, що доведено румунськими археологами²¹. На нижньому Дунаї також відомо цілий ряд слов'янських могильників VII—X ст.²²

Незабаром після своєї появи на Дунаї слов'яни зіткнулись з небезпечними ворогами-кочівниками: спочатку з готами, потім з гуннами. Останні, за свідченням візантія Пріска, який був серед них, у значній мірі підпали під вплив антів, сприйняли деякі їх звичаї (згадаймо тризну Аттілі), що у свій час навіть давало підставу змішувати гуннів із слов'янами²³. Після смерті Аттілі союз племен, на чолі якого він стояв, розпався, чому немало сприяла антигунська боротьба народів Подунав'я. Гунни змушені були залишити Дунай.

У середині VI ст. у Подунав'ї з'являються авари («обри» руських літописців), і Візантія використовує їх для того, щоб стримувати слов'янські походи на правий берег Дунаю²⁴. Та, оселившись на Дунаї, авари не могли перешкодити слов'янському заселенню Балкан. На початку VII ст. слов'яни колонізують Мезію, Македонію, Фессалію. Коли болгари у 70-х роках VII ст. захопили Мезію, вони, за свідченням візантійського історика Феофана, застали там кілька слов'янських племінних об'єднань²⁵.

Першими скинули аварське іго болгари у 30-х роках VII ст., потім хозари. Війни Карла Великого проти аварів у кінці VIII ст. остаточно зруйнували аварське племінне об'єднання. Важливо відзначити, що франків підтримали повсталі слов'янські племена. Територія, яку раніше займали авари у Подунав'ї, настільки спустіла, що навіть у IX ст. західні хроністи називали її Аварською пустинею («Solitudines Avarorum») ²⁶. Порівняймо свідчення літопису: «И помроша вси, и не оста ни един Обрин; и есть притча в Руси и до сего дни: погибоша аки Обри, их же несть ни племене, ни наследка»²⁷. Не слід, звичайно, буквально розуміти повідомлення джерела: частина аварів дійсно загинула, інші асимілювались серед слов'ян, а також серед угрів, які в кінці IX ст. зайняли Панонію.

Можна погодитись з думкою, що часи від занепаду аварського племінного об'єднання (друга чверть VII ст.) і аж до появи на Дунаї угрів (середина IX ст.), були найсприятливішими для соціально-економічного

²⁰ Menander Protector. Fragmenta (далі — Men. fr.), 48 під. 578 р. (осн. видання: ed. B. G. Niebuhr, Bonn, 1929; Fragmenta historicorum graecorum..., ed. G. Müller, t. IV, Paris, 1868).

²¹ М. Кишваси-Комша. Некоторые исторические выводы в связи с несколькими археологическими памятниками VI—XII вв. на территории РНР, «Dacia», nouvelle série, I, București, 1957; V. Zirga și M. Tudor. Șantierul arheologic București Crangăși, «Studii și referate privind istoria României», part. I, București, 1954; M. Petrescu-Dâmbovița. Contribuții arheologice la problema inceputurilor feudalismului în Moldova. «Analele științifice ale Universității «Al. I. Cușa» din Iași», serie nouă, sect. III (științe sociale), t. II, anul 1956, f. 1—2, та ін.

²² Г. Б. Федоров. Население Прутско-Днестровского междуречья в I тысячелетии н. э., М., 1960 (МИА, № 89), стор. 197—201.

²³ П. Голубовский. Печенегы, торки и половцы до нашествия татар, К., 1884, стор. 16—17.

²⁴ Men. fr., 48 (578 рік), 63 (580 р.).

²⁵ Theophanis. Chronographia, ed. de Boor, Leipzig, 1883, стор. 359.

²⁶ Л. Нидерле. Назв. праця, стор. 65.

²⁷ Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ), т. 2, Ипатьевская летопись (далі — Ипат...), 2-е изд., СПб., 1908, ствп. 9.

і культурного розвитку антського населення нижнього Дунаю²⁸. На жаль, до середини IX ст. ми не маємо свідчень письмових джерел про слов'ян на Дунаї. Історична наука пояснює припинення з початку VII ст. звісток візантійських авторів про антів тією обставиною, що з цього часу Дунай надовго перестав бути кордоном імперії, а тому становище на лівому березі річки більше не цікавило візантійських істориків²⁹. Проте археологами відкрито слов'янські могильники на північному Дунаї, які датуються VII—X ст.³⁰ Це свідчить про те, що анти пережили аварське іго та угорське нашествя. Лише з X ст. у візантійській літературі відновлюються згадки про задунайські краї, та на цей час замість терміну «анти» з'являються інші назви південно-східних слов'ян.

У «Повести временных лет» неодноразово говориться про слов'ян на Дунаї³¹. В одному з таких записів сказано: «А Улучи, Тиверци сядяху бо по Днестру, присядяху к Дунаеви, бе множество их сядяху бо по Днестру или до моря и суть градъ их и до сего дне»³². Улучі і тиверці — ось як називають тепер південно-східних слов'ян, що живуть між Дністром і Дунаєм. Більшість з сучасних дослідників вважає, що так названо нащадків антів. Обидва племені (напевне, об'єднання племен) згадуються у минулому часі. Оскільки «Повесть временных лет», згідно з висновками радянських вчених, створена на початку XII ст.³³, то наведене повідомлення слід розуміти так. На той час основна маса улучів і тиверців («множество их») — тепер вже можна сміливо сказати: руських! — залишила Подунав'я, але руські міста на Дунаї існуювали на початку XII ст.

Для того щоб зрозуміти, з яких причин більшість руського населення пішла звідти, слід повернутись трохи назад.

У кінці IX ст. на Подунав'я ринула нова, особливо грізна хвиля кочівників — печеніги. Вони витіснили угрів за Дунай. Останні в 889 р. вдерлись у Панонію. Протягом IX і першої половини X ст. печеніги не турбували Русі³⁴. Лише у другій половині X ст. розпочинається запекла боротьба населення руських князівств з цими небезпечними ворогами. У 968 р. печеніги обложили і мало не взяли Київ, залишений Святославом, який тоді був у Болгарії³⁵. Проте руські літописи зафіксували появу цих кочівників на Русі ще під 915 р.: «Придоша печенегы первое на Русскую землю и створивше мир с Игорем, идоша к Дунаю»³⁶. Літописець так і не розповів, що сталося з руським населенням Подунав'я в результаті зіткнення з печенігами — і не випадково: Подунав'я вже було за межами «Руської землі» того часу — Київської, Переяславської та Чернігівської земель³⁷.

Руські літописці звичайно описують лише події, які відбувались на території тогочасної Русі («Руської землі») і не згадують навіть про

²⁸ М. Грушевський. Назв. праця, стор. 183.

²⁹ Л. Нидерле. Назв. праця, стор. 140.

³⁰ Г. Б. Федоров. Назв. праця, стор. 197—201.

³¹ ПСРЛ, т. I, Лаврентьевская летопись, вып. I, Повесть временных лет (далі — Лавр.), 2-е изд., Л., 1926, ствп. 5, 6, 10, 11, 13.

³² Там же, ствп. 13.

³³ Б. А. Рыбаков. Назв. праця, стор. 215.

³⁴ П. Голубовский. Назв. праця, стор. 65 і далі. Під 920 р. у літописі згадується, що «Игоре воеваша на печенегы» (Лавр. ствп. 43), проте невідомі характер та географія цієї сутички.

³⁵ Ипат., ствп. 53—55.

³⁶ Там же, ствп. 32. Оскільки печеніги з'явились на Дунаї ще у кінці IX ст., вважають, що літописець зафіксував перший з відомих йому випадків появи печенігів на Русі (Д. С. Лихачев. Комментарии, в кн. Повесть временных лет, ч. 2, М.—Л., 1950, стор. 282).

³⁷ А. Н. Насонов. «Русская земля» и образование территории древнерусского государства, М., 1951, стор. 29 та ін.

важливі факти політичного та економічного життя за її межами. Про те, що діялось поза Руссю, літописи говорять, як правило, принагідно, у зв'язку із суто руськими справами. Отже, нас не повинно дивувати, що після вступу про розселення слов'ян «Повесть временных лет» перестає писати про руських на Дунаї: сталась подія, яка відрізала Подунав'я від «Руської землі». Цією подією слід вважати навалу печенігів.

Поки що важко сказати, чому слов'яни на Дунаї витримали натиск готів, гуннів і аварів, а їх потомки — улучі і тіверці — змушені були емігрувати з насичених місць. Та факт залишається фактом: печенізька навала витіснила основну масу руського населення з межиріччя Дністра і Дунаю, лише невелика порівняно частина його утрималась за стінами міст. Це населення було відрізане від Русі, насамперед у політичному розумінні; поступово на Дунаї створюється руська вольниця — своєрідний прообраз пізнішої Запорізької Січі. Постійна загроза з боку кочівників (спочатку печенігів, потім узів-торків, половців і, нарешті, татаро-монголів) змушувала дунайських руських не випускати зброї з рук, тримати напоготові загони самооборони. Та справа не завжди обмежувалась самообороною, як показали дальші події.

Не слід, однак, думати, що печенігам пощастило одразу витіснити руських з Подунав'я — це був досить довгий процес. Мабуть, з Подунав'я тіверці в 907 і 944 роках йдуть разом з іншими руськими племенами «на Греки» — отже, продовжують бути зв'язаними з «Руською землею»³⁸. Арабський історик ал-Істахрі у творі, написаному близько 930—933 рр., повідомляє, що руські «...межують з північними кордонами Рума (Візантії.— М. К.), їх так багато (згадаймо «множество» улучів і тіверців літопису.— М. К.) і вони такі сильні, що обклали даниною північні райони Рума». Інший арабський автор, Ібн-Хаукаль у 60-х роках X ст. теж твердить, що руські з давніх часів нападають на «ті частини Рума, які межують з ними»³⁹. Ясно, що в обох випадках йдеться про руське населення Подунав'я — улучів і тіверців літопису. Отже, останні зберігали частину своїх позицій на Дунаї ще в середині X ст., поступово відходячи на північ. Константин Багрянородний (912—959 рр.) у трактаті «Про управління імперією» згадує про залишені населенням під тиском печенігів укріплені міста («кастра»), серед яких називає «Аспрон», тобто Біле місто, руський Білгород у гирлі Дністра⁴⁰. Твір Багрянородного — основне джерело для вивчення печенігів Подунав'я. У розділі «Про плем'я печенігів» розповідається, що з восьми печенізьких орд чотири кочують на схід від Дніпра, інші — між Дніпром і Дунаєм. Одна з таких орд була на відстані півдня шляху від болгарського кордону, тобто на лівому березі Дунаю⁴¹.

Знавець літопису А. Н. Насонов прийшов до висновку, що «...залишки осілого населення на нижньому Дністрі, нижньому Пруті, на Сереті і поблизу нижнього Дунаю навряд чи платили кому-небудь данину у кінці X і у першій половині XI ст. У всякому разі руські князі з часів Святослава... сюди не проникали». В подібному становищі опинились у другій половині XI ст. також і міста, розташовані на нижньому Дунаї⁴². Відомо, що короткочасне утвердження Святослава на Дунаї у 968 —

³⁸ Лавр., ствп. 29, 45.

³⁹ А. П. Новосельцев. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI—IX вв., у кн. Древнерусское государство и его международное значение, М., 1965, стор. 408—412.

⁴⁰ Const. Porphyg. De adm. imp., cap. 37 (див. останнє видання: Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio. Greek text ed. by Gy. Moravcsik. English translation by B. J. Jenkins, Budapest, 1949, стор. 168—169).

⁴¹ Там же.

⁴² А. Н. Насонов. Назв. праця, стор. 138—139.

971 рр. не стало вирішальним у приєднанні Подунав'я до «Руської землі». Святослав загинув — і разом з ним загинули надії київських князів стати твердою ногою на Дунаї.

Зрозуміло, що населення руських подунайських міст менше ніж у «Руській землі» терпіло від сваволі феодалів. Недарма сюди переселялись з тогочасних руських князівств. За повідомленням Анни Комніної, у 1086 р. одне із «скіфських» племен («скіфами» чи «тавроскіфами» греки називали не тільки печенігів або половців, але й слов'ян), яке дуже терпіло від нападів савроматів*, знялось із своїх місць і осіло на Дунаї. Новоприбулі увійшли в згоду з правителями дунайських міст, почали обробляти землю, сіяти просо і пшеницю⁴³. На підставі цього повідомлення про землеробський характер прийшлого народу В. Васильєвський запропонував вважати його руським⁴⁴. Анна Комніна побіжно зауважує, що на чолі міста Вічіни стояла людина, яка носила руське ім'я Все-слав⁴⁵. Якщо ми приймемо думку В. Васильєвського, що Вічіна — Дичин⁴⁶, то це місто згадується у Воскресенському літописі серед руських міст на Дунаї⁴⁷.

У 1116 р. Володимир Всеволодович Мономах «посажа посадники по Дунаю», та ненадовго: «того же лета ходил Вячеслав (син Мономаха. — М. К.) на Дунай с Фомою Ратиборовичем и пришед к Дьрьсту (Дрествину? — М. К.) и не въспевше ничто же воротишася»⁴⁸. Були спроби пов'язувати згадану експедицію Мономаха з підтримкою ним одного з претендентів на візантійський престол⁴⁹, проте Анна Комніна, свідчення якої — головне і надзвичайно докладне джерело вивчення візантійської історії того часу, нічого не знає про цю подію. Тому можна припустити, що Мономах хотів підкорити вільне руське населення Подунав'я, але безуспішно.

Ю. Кулаковський звернув увагу на повідомлення візантійського автора XI ст., попередника Анни Комніної, Михаїла Аталіата, де той розповідає про населення «багатьох і великих міст» нижнього Дунаю. Аталіат зазначає дуже важливу деталь: ці міста мають велике піше війсьсько⁵⁰. Відомо, що серед етнічно різноманітного населення Подунав'я і взагалі Причорномор'я лише руські могли воювати у пішому строю — кочівники завжди були кінними.

Тут і всюди у даній розвідці автор на основі великої кількості різних, часто непрямих повідомлень ряду джерел та інтерпретації їх намагається досягти успіху. Цього вимагає специфіка джерел раннього середньовіччя, як правило, уривчастих і несистематичних. Основою такої методики є тлумачення і узагальнення мозаїки різних фактів, кожний з яких, взятий окремо, не відіграє ролі вирішального і остаточного доказу.

* Савроматами Анна Комніна частіше за все називає торків, які у той час витіснили печенігів з Причорномор'я (див. Я. Н. Любарський. Коментарии, у кн. Анна Комніна. Алексіада. Вступ. стаття, пер. и комм. Я. Н. Любарського, М., 1965, стор. 529).

⁴³ Апп. Сопп., IV, § 14 (Аппае Соппенае. Alexiadis libri XV, t. I, ed. Вонп., 1839; рос. перекл. Любарського, стор. 201).

⁴⁴ В. Г. Васильєвський. Візантія и печенегы, в кн. Труды, т. I, Спб., 1908, стор. 131—132.

⁴⁵ Апп. Сопп., VI, § 14.

⁴⁶ В. Г. Васильєвський. Назв. праця, стор. 131.

⁴⁷ ПСРЛ, т. VII. Летопись по Воскресенскому списку (далі — Воскр.), Спб., 1856, стор. 122.

⁴⁸ Ипат., ствп. 283—284.

⁴⁹ В. Н. Татищев. История Российская, т. II, М.—Л., 1963, стор. 133.

⁵⁰ Ю. Кулаковський. Где находилась Вичинская епархия Константинопольского патриархата?, Спб., 1897, стор. 15.

У середині XI ст. печеніги були вигіснені з чорноморських степів: спочатку узами (або торками), а потім половцями. Останні, зайнявши територію по Дунаю, у 1078 р. починають брати участь у війнах Візантії на Балканах. Ще у 1070 р. половці здійснюють перший набіг на Угорщину. Згідно з висновком П. Голубовського, підкріпленим посиланнями на численні джерела, «...у 80-х роках XI ст. вони (половці.— М. К.) вже остаточно займали місцевість між Дніпром, Дунаєм і Карпатами»⁵¹. Руське населення Півдня могло знайти притулок, скоріш за все, у пониззі Дунаю, порізаному дрібними протоками — природними перешкодами, а також за стінами руських же міст.

В іноземних джерелах XII ст. зустрічаються вказівки на те, що Куманія, тобто земля половців, починалась зразу ж на північ від Дунайського пониззя. За свідченнями угорських хронік, половці у цей час дуже часто нападають на нижній Дунай⁵². Через 100 років Плано Карпіні також назве землі північніше Дунайського пониззя половецькими («terra Comania») ⁵³.

Руські літописи зберегли немало звісток про половців на Дунаї (хоч, як ми вже зазначали, вони згадують цих кочівників принагідно, лише у зв'язку з подіями на Русі⁵⁴). За літописними відомостями, половці настільки часто нападали на жителів Подунав'я, що це навіть стало притчею во язицех. У 1190 р. «...сдумаша лепшии мужи в Черных клубучех и приехаши в Торцький к Ростиславу Рюриковичу и рекоша ему: се Половце сеє зими воюють ны часто, а не ведаем, Подунайцы ли есм, что ли»⁵⁵ (наче ми їм Подунайці, чи що! — М. К.).

Та руське населення Дунайського пониззя зуміло встояти перед половцями. У боротьбі з цим смертельним ворогом тут сформувались загони відчайдушних сміливців, з якими пов'язана чи не найбільш цікава сторінка в історії руського населення Дунаю — бойові подвиги бродників і берладників.

1147 р. застав Святослава Ольговича Чернігівського у боротьбі з київським князем Ізяславом Мстиславичем. Воєнні дії були перенесені на землю вятичів, коли на поміч до Святослава «Бродничи и Половци придоша к нему мнози»⁵⁶. Вдруге літописна звістка про бродників зустрічається під 1216 р. при описі Липицької битви між Юрієм і Ярославом Всеволодовичами, з одного боку, і Мстиславом Мстиславичем Новгородським — з другого. Бродники підтримали Всеволодовичів («и бяху польци силни велми: Муромъци, и Бродници, и Городчане, и вся сила Суздальской земли») ⁵⁷. Третя і остання згадка руських літописців про цих воїнів відноситься до 1223 р.— у битві на Калці вони були на боці монголів⁵⁸.

Літописи тільки згадують бродників, не вказуючи ні їх географічних координат, ні етнічної приналежності. Подібним чином, звичайно, говорять про загальновідомі речі,— напевно, бродників добре знали на Русі. Однак неможливо визначити їх територію та національність на основі самих лише свідчень руських джерел. Проте П. Голубовський, М. Грушевський, а слідом за ними й інші дослідники на підставі літописної

⁵¹ П. Голубовский. Назв. праця, стор. 205.

⁵² *Scriptores regum Hungaricarum*, t. I, Vindobonae, 1746, стор. 116, 130—133, 141 та ін.

⁵³ *Собрание путешествий к татарам*, Спб., 1825, стор. 24.

⁵⁴ Напр. *Ипат.*, ствп. 257 (1106 р.), 659 (1188 р.), 673—674 (1192 р.) та ін.

⁵⁵ *Ипат.*, ствп. 670.

⁵⁶ *Ипат.*, ствп. 342.

⁵⁷ *ПСРЛ*, т. I, Лаврентьевская летопись, вып. 3. Приложения: Продолжение Суздальской летописи по Академическому списку. Указатели (далі — Сузд.). 2-е изд., Л., 1928, ствп. 494.

⁵⁸ Там же, ствп. 508.

вказівки про підтримку бродниками татаро-монголів у битві на Калці роблять висновок, що перші мешкали у донецьких степах — мовляв, лише там вони могли стати союзниками татар⁵⁹. Більшість радянських істориків схильна думати, що бродники були людністю Приазов'я і Подоння. Так, наприклад, у новітній, до того ж фаховій енциклопедії сказано: «Бродники — войовниче населення берегів Азовського моря і нижнього Дону (12—13 ст.)»⁶⁰. Проте нам невідома жодна вказівка джерел на те, що вони жили саме в цьому районі. Натомість твори візантійських і західноєвропейських авторів досить ясно визначають і національність, і територію бродників.

Візантійський автор Нікіта Хоніат в одній із своїх промов, виголошеної у 1190 р., згадав про участь руських у війні болгар за незалежність. У 1186 р., зазначив історик, «Кумани... і ті, з Вордони, які зневажають смерть, відгалуження руських, народ, милий богіві війни, варвари, що подали допомогу балканським варварам, схилились разом з ними, переможеними, і загинули»⁶¹. Академік Ф. І. Успенський проаналізував повідомлення Хоніата, виходячи з особливостей грецької мови, а також з того, що у латинських актах, поруч з вірними «*Brodnic terra*», і «*regio Brodnici*», зустрічаються хибні транскрипції «*Borotnic*», «*Prodnic*» і т. п. Він прийшов до висновку, що в даному разі мова йде про бродників. Свідчення візантійського сучасника, пише Ф. І. Успенський, «дозволяє нам заявити, що у XII ст. цей рід руських козаків жив, між іншим, і на Дунаї і брав участь у тодішній боротьбі на Балканському півострові»⁶².

Джерела першої чверті XIII ст. знають бродників поблизу Трансільванії, на середньому і нижньому Дунаї. У 1222 р. угорський король Андрій II надав землі ерусалимським рицарям у Трансільванії — «аж до меж Бродників» («*ad terminos Prodnicozum*») ⁶³. У 1223 р. той же король дарує трансільванські землі недалеко від території бродників («*terra Bogotnic*») ⁶⁴. У 1227 р. папа Григорій IX доручає одному з єпископів вести місіонерську діяльність «у землях половців і бродників» («*in Sumania et Brodninia terra*»), а у 1231 р. повторює своє доручення, на цей раз вживши термін «у областях половців і бродників» («*in Sumanogum et Brodnicozum provinciis*») ⁶⁵.

З листа угорського короля Бели IV до папи Інокентія IV стає відомо, де саме була ця земля чи області бродників. Король пише, що татари примусили платити собі данину, зокрема ті країни, «які зі сходу межують з нашим королівством, а саме: Русь, Куманію, Бродників, Болгарію» («*que ex parte Orientis cum regno nostro conterminantur, sicut Ruscia, Sumania, Brodnici, Bulgaria*») ⁶⁶. Зрозуміло, що тут згадується дунайська Куманія, райони половецьких кочовищ у Подунав'ї.

Поблизу Болгарії локалізується земля бродників і у повідомленні візантійського історика Георгія Акрополіта. Він пише, що у 1207 р. після вбивства болгарського царя Асеня I, його син, майбутній Асень II, утік у якусь руську землю, звідки через 10 років повернувся з руською

⁵⁹ П. Голубовский. Назв. праця, стор. 197; М. Грушевський. Назв. праця, стор. 525; Н. М. Волынкин. Предшественники казачества — бродники, «Вестник Ленинградского ун-та», 1949, № 8, стор. 57 та ін.

⁶⁰ Советская историческая энциклопедия, т. 2, М., 1962, стви. 748.

⁶¹ Ф. Успенский. Образование Второго Болгарского царства, Одесса, 1879, Приложение V, стор. 35—36 (переклад Ф. Успенського).

⁶² Там же, стор. 36.

⁶³ Fontes rerum Austriacarum, Bd. XV, t. I, Wien, 1857, стор. 18.

⁶⁴ Там же, стор. 23.

⁶⁵ Vetera Monumenta historica Hungariam Sacram illustrantia, t. I, Romae, 1859, стор. 87, 93.

⁶⁶ Там же, стор. 231.

дружиною і сів на батьківський стіл. Її Акрополіт називає словом, яке точніше всього перекладається на сучасну російську мову як «беженць». Ю. Кулаковський запропонував для перекладу інший термін, відомий з літопису — «вигонці», тобто вигнанці: втікачі з Руської землі, які були, напевно, однією із складових частин, що поповнювали загони бродників⁶⁷. Літописи розповідають, що перед битвою на Калці «вигонци Галичкыя... воидоша в море, бе бо лодей тысяща, и воидоша во Днепр и возведоша пороги и сташа у реки Хортице на броду»⁶⁸. Історики і лінгвісти досі не можуть задовільно пояснити термін «вигонці». Тому заслуговує на увагу тлумачення Ю. Кулаковського, який вбачає у «вигонцях» «біженців» Акрополіта, тобто бродників.

Відомо, що бродники брали участь у битві на Калці, проте літопис не говорить про *прихід* їх з татарами, а лише свідчить, що вони були разом *під час* битви. Можливо, загін вигонців-бродників у ході бою зрадив руських князів. На факт зради вказує і літопис: «Ту же и Бродници быша старые и воевода их Плоскыня. И тѣи окаянный целовав крест кы князю Мстиславу и обема князема, яко их не избити и пустити их на искупе, и сългав окаянный, предасть их»⁶⁹.

Твори візантійських істориків, папські листи, угорські королівські грамоти свідчать про те, що бродники постійно перебували у районі Подунав'я. Руське населення згаданого району жило у містах нижнього Дунаю, а тому найбільш логічним буде розглядати бродників як вихідців з цих міст — людей, що зробили війну своєю професією, віддавши їй перевагу перед землеробством і ремеслом. Ми вважаємо безпідставним твердження, ніби бродники «вільно пересувались» по широкому просторові чорноморських степів від Північного Кавказу до Дунаю⁷⁰. Ніхто з дослідників досі не назвав жодного свідчення джерел на користь припущення, ніби вони були кочівниками, так само як немає доказів того, що вони жили десь у інших місцях, а не на Подунав'ї.

Бродники залишили слід у широкому колі джерел, руських та іноземних. Проте існує інша, подібна до них категорія воєвничого руського населення Подунав'я, відома лише з вітчизняних джерел — берладники. Перш ніж розповісти про їх участь у руських справах кінця 50-х років XII ст., ми повинні сказати кілька слів про людину, з ім'ям та діяльністю якої були так тісно зв'язані берладники.

У 1145 р. звенигородський князь * Іван Ростиславич зробив спробу відібрати Галицьке князівство у свого дядька Володимира Володаревича, чим поставив себе поза феодалним законом. Обложений у Галичі, Іван із залишками дружини зумів пробитись «сквозе полк» Володимира і утік на Дунай, звідки дуже скоро перебрався до Києва, де йому надав притулок воров Володимира Всеволод Ольгович⁷¹. З цього часу літописці починають називати Івана Ростиславича «Берладником». Деякі вчені у свій час вважали, що Іван дійсно княжив у Берладі (нині м. Бирлат на р. Бирлаті, що впадає у притоку Дунаю Серет). Підставою для цього була так звана «Грамота Иванка Ростиславича, от стола Галичского князя Берладского» — документ з палеографічної, лінгвістичної та історичної точок зору дуже сумнівний, на що звернули увагу ще в минулому столітті⁷².

⁶⁷ Ю. Кулаковскій. Назв. праця, стор. 19.

⁶⁸ Ипат., ствл. 742.

⁶⁹ Сузд., ствл. 508. Плоскыня — безумовно, руське, ім'я.

⁷⁰ Н. М. Волынкин. Назв. праця, стор. 59.

* Нині село Звенигород Бібркського р-ну, Львівської обл.

⁷¹ Ипат., ствл. 316—317.

⁷² I. Bogdan. Diploma birlădenă din 1134, București, 1889; А. И. Соболевскій. Грамота князя Иванка Ростиславича Берладника 1134 г., у кн. Труды VIII Археологического съезда, т. II, М., 1895.

Викликає сумнів, що Іван Ростиславич міг бути берладським князем. Обидва рази, — у 1145 і 1158 рр. (про це далі) — він з'являється на Дунаї на якусь мить, а для того, щоб підкорити волелюбне і вільне населення дунайських міст, потрібен був час, і не малий. Немає даних, що у XII ст. Берладь входила до складу якого-небудь руського князівства. Вона сваялась місцем, де збирався різний «темний» люд, на що й вказують слова Андрія Юрійовича Боголюбського, які він презирливо кинув у 1173 р. Давидові Ростиславичу, виганяючи того з Русі: «А ты поиди в Берладь, а в Руськой земли не велю ти быти»⁷³. В очах Андрія та інших князів Берладь була символом беззаконня і розбійництва, куди йшли різні викинуті з феодального суспільства елементи. Мабуть, цими словами Андрій натякав на долю Івана Ростиславича, який двічі ходив у Берладь, але так і загинув, не повернувши собі князівського стола у руській землі. Літописці, виразники інтересів пануючого класу, тому й прозвали Івана «Берладником», що у їхньому розумінні це означало: волоцюга, ебивця чи навіть голодранець. З літописів відомо, що Іван не сидів у Берладі, як годилося б володареві цього міста, а все життя блукав від одного князя до іншого, за гроші служив їм з невеликою дружиною і кінець кінцем був отруений у далекому грецькому місті Фессалоніках. Та хоч Іван Ростиславич і не був князем Берладі, він спирався на військову людність Подунав'я, про що свідчать наступні події.

У 1158 р. під час боротьби Івана з галицьким князем Ярославом у літописі з'являється перша згадка про берладників. Ярослав звернувся до тодішнього київського князя Ізяслава Давидовича з вимогою видати йому Івана Ростиславича. Останній тікає з Києва на Дунай: «Иван же... ста в городех Подунайских... И придоша к нему половци мнози и берладника у него искупися 6000»⁷⁴. Дієслово «искупися» (скупчились) вказує на місцеве, дунайське походження берладників — вони були у руських містах на Дунаї і зібрались навколо Івана.

Під 1159 р. берладники згадуються другий і останній раз: вони оволоділи важливим київським портом на Дніпрі — Олешшам, після чого утекли на Дунай, та київське військо наздогнало їх біля Дциня (Дичина) і відібрало «полон»⁷⁵. В. М. Татищев повідомляє, що Олешшя здобули люди Івана Ростиславича⁷⁶. У це неважко повірити, бо у Києві сидів тоді лютий ворог Івана, колишній смоленський князь Ростислав Мстиславич.

Постає питання: хто ж такі берладники? Подібно до бродників, вони жили на Дунаї і так само були досить численними (шість тисяч їх прийшло на допомогу Іванові — на ті часи велика армія, яку не змогло б виставити саме місто Берладь); як і бродники, вони діють разом з половцями; нарешті, подібно до бродників, що підтримували повстання болгар проти Візантії, берладники беруть участь у визвольній боротьбі. Адже Іван Ростиславич був улюбленцем міських низів — галичани двічі (у 1145 і 1158 рр.) кликали його на княжіння: «Толико явишь стягы, и мы отступим от Ярослава» — говорили вони Іванові у 1158 р.⁷⁷ Об'єктивно боротьба Івана Ростиславича проти князів була спрямована проти феодального ладу, хоч суб'єктивно він, напевне, мріяв лише повернути собі місце серед феодальної верхівки. Відзначена тотожність території і способу дій обох цих груп не є випадковою: берлад-

⁷³ Ипат., ствп. 573.

⁷⁴ Ипат., ствп. 497.

⁷⁵ Ипат., ствп. 505.

⁷⁶ В. Н. Татищев. История Росейская, т. III, М.—Л., 1964, стор. 69.

⁷⁷ Ипат., ствп. 498—499.

ники — чисто руська назва бродників, але не всіх, а певної їх категорії. Очевидно, берладниками називали тих бродників, що пішли за Іваном Ростиславичем — людиною, за якою міцно закріпилось прізвисько «Берладник». Недарма згадки про берладників тісно пов'язані з діяльністю Івана у Причорномор'ї і зникають з його смертю (1162 р.).

Н. М. Волинкін підкреслив ту обставину, що, хоч бродники були у тісних зв'язках з половцями і, як правило, згадуються поряд з ними, вони ні разу не здійснювали грабіжницьких набігів на руські землі. Він солідаризується з думкою Б. Д. Грекова, що участь бродників у битві на Калці на боці монголів була наслідком соціальних протиріч, протестом руської вольниці проти феодального засилля⁷⁸. Те ж саме можна сказати про берладників: обидва рази вони діють на стороні князя-«ізгоя» проти «сильних світу цього» — галицького і київського князів. Напевне, бродники саме тому й пристали до Івана Ростиславича, що в їхніх очах він був борцем проти панівної верхівки Русі.

Руські на Дунаї пережили татарську навалу — ми вже згадували про те, що у 1254 р. бродники залишались у Подунав'ї, хоч і платили данину татарам. Після цього відомості про них зникають. Бідність джерел не дозволяє багато говорити про руське населення на Дунаї у кінці XIII—XIV ст., однак є деякі свідчення того, що ряд міст у Подунав'ї продовжували залишатись руськими.

У Воскресенському літописі подано список руських міст, «дальних и ближних», у якому названо «...по Дунаю: Дрествин *, Дичин, Қилиа, на устье Дуная Новое Село, на море Карна, Қаварна»⁷⁹. Цей список, найвірогідніше, складений на початку XIV ст.⁸⁰ Ю. Кулаковський зіставив з ним візантійський документ початку XIV ст., що містить перелік міст по Дунаю, які не належали болгарам⁸¹. Виявилось, що всі з перелічених у Воскресенському списку руських міст (за винятком Нового Села) збіглися з названими у візантійському джерелі як болгарські⁸². Збіг хронології обох документів (початок XIV ст.) теж, напевне, не випадковий. Можна з впевненістю сказати, що і в XIV ст. руські міста на нижньому Дунаї продовжували існувати.

Населення руських дунайських міст і в наступні часи спілкувалось з людністю «Руської землі», поповнювалось за рахунок втікачів з неї. Економічно подунайські місцевості були зв'язані з руськими князівствами, зокрема з Галицьким, про що свідчать грамоти молдавських господарів початку XV ст.⁸³, в яких відбилась місцева, дунайсько-руська економічна традиція. Писані українською діловодною мовою кінця XIV — початку XV ст., ці грамоти красномовно говорять про міцність культурних контактів дунайських руських з населенням південно-західних руських князівств.

⁷⁸ Н. М. Волинкін. Назв. праця, стор. 58.

* Пригадаймо спробу Мономаха захопити у 1116 р. місто з подібною назвою.

⁷⁹ Воскр., стор. 240.

⁸⁰ Н. Дашкевич. Грамота князя Івана Ростиславича Берладника 1134 г., в кн. Сборник статей по истории права, посвященный М. Ф. Владимирскому-Буданову, К., 1904, стор. 373.

⁸¹ Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana, v. I, Vien, 1860, № 52, стор. 95.

⁸² Ю. Кулаковський. Назв. праця, стор. 21.

⁸³ Українські грамоти XV ст., К., 1965.

До 125-річчя з дня народження М. П. Драгоманова

В. Г. САРБЕЙ

АНТИЦАРИСТСЬКА ПУБЛІЦИСТИКА М. П. ДРАГОМАНОВА І СТАВЛЕННЯ ДО НЕЇ ОСНОВОПОЛОЖНИКІВ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ

Поширювані російською класичною літературою XIX ст. демократичні та революційні ідеї були однаково близькі і дорогі всім трудящим величезної царської «тюрми народів» — Російській імперії. Природно, що кращі сини українського народу, активні учасники суспільно-політичного, революційного та національно-визвольного рухів, передові діячі української культури були разом з тим полум'яними пропагандистами художніх і публіцистичних творів російських письменників. До таких людей належав і М. П. Драгоманов (1841—1895 рр.). Його спеціальна праця — «Література російська, великоруська, українська і галицька» (1873—1874 рр.) розкривала ідейне та художнє багатство російської класичної літератури XIX ст., в якій Драгоманов убачав могутню зброю для підриву реакційного клерикально-бюрократичного монархічного режиму і повернення молоді до народу¹. Діячів української культури Драгоманов закликав вивчати твори Гоголя, Тургенева, Герцена, Некрасова, Белінського, Добролюбова. Особливо підносили він значення російської революційно-демократичної публіцистики. «Критикуйте літературу і життя так аналітично і безстрашно,— писав Драгоманов,— як критикували його Белінський, Добролюбов, Герцен»².

Через усе своє життя проніс Драгоманов високу повагу до передової російської літератури, видатна роль якої у визвольному русі всіх народів Росії, на його думку, зумовлювалась її широким демократизмом, інтернаціоналізмом, відсутністю національної обмеженості. Такими ж принципами пройняті кращі твори української літератури, а «все, писане з національством (націоналізмом.— В. С.), виходило мертвим»³. Драгоманов багато зробив для видання таких творів російських революціонерів-демократів, які через цензурні утиски не могли б бути легально виданими в межах Росії.

Відомий лист В. Г. Белінського до М. В. Гоголя, виданий Драгомановим у 1880 р., В. І. Ленін вважав «одним з найкращих творів безцензурної демократичної преси»⁴. У передмові до цього твору його видавець Драгоманов підкреслював, що це не тільки чудовий, ні з чим

¹ Михайло Петрович Драгоманов. 1841—1895. Єго юбилей, смерть, автобіографія і спис творів. Зладив і видав М. Павлик, Львів, 1896, стор. 357.

² М. Драгоманов. Література російська, великоруська, українська і галицька. журн. «Правда», 1873, № 21, стор. 717.

³ Михайло Драгоманов. Чудацькі думки про українську національну справу, 1915, стор. 15. У цій же праці автор у примітці на стор. 40 заявляє: «національності я признаю, я тільки противлюсь націоналізмові, тобто примусу держатися звісних почут'я і думок (політичних і культурних) по тій причині, що вони національні або (частіше) вважаються за такі».

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 219—220.

не зрівнянний літературний пам'ятник, а й програма дій для всіх тих кому дорога вітчизна, її воля, незалежність, процвітання її культурної літератури, мистецтва⁵. Одержавши в повне розпорядження від дітей О. І. Герцена архів їхнього батька⁶, Драгоманов до самої своєї смерті ретельно розробляв документи цього архіву і встиг видати ряд цінних публікацій, в основі яких епістолярний матеріал О. І. Герцена, М. І. Костомарова, І. С. Тургенева, М. Бакуніна, К. Д. Кавеліна та ін.⁷

З І. С. Турганевим Драгоманов був особисто знайомий, підтримував дружні зв'язки та листувався з ним⁸. З приводу виходу в світ листування Турганева з Герценом Драгоманов писав до сестри з Софії 6 травня 1892 р.: «В Женеві, нарешті, вийшли листи Кавеліна і Турганева до Герцена, видання, яким я дуже дорожив, як, по-моєму, надзвичайно важливим для історії суспільства та літератури. Додав я там листи Турганева до мене, з яких два дуже цікаві, та свої спогади про Турганева, про які я не наважуюсь судити, але, здається, є й там дещо цікаве спеціально для українців про деяке українофільство Турганева»⁹. Саме з цих спогадів стала широко відомою та визначна роль, яку відіграв Турганев на міжнародному літературному конгресі в Парижі 1878 р., розповсюдивши серед делегатів надруковану окремою брошурою французькою мовою доповідь Драгоманова про українську літературу та утискування її царизмом.

Звичайно, не можна ідеалізувати драгомановську концепцію суспільно-політичної ролі російської літератури на Україні. В поглядах Драгоманова було й чимало хибного, помилкового, як наприклад, беззаперечне протиставлення національного загальнолюдському, патріотичного соціальному, недооцінка оригінальності української літератури, розгляд літературних творів переважно в площині морально-етичних, етично-гуманістичних проблем¹⁰. Проте загальний підхід Драгоманова до оцінки впливів російської літератури на Україну ґрунтувався на вірній основі: Драгоманов бачив дві Росії — «Росію зо всім пакостним» і «думающую Росію»¹¹, чітко відділяв гнобительську політику царизму, з одного боку, і діяльність світочів передової російської культури, з другого. 1878 р. у вперядкованому ним періодичному збірнику «Громада» Драгоманов заявляв: «цінімо Росію декабристів, Пушкіна, Гоголя, Герцена, Белінського, Турганева, Добролюбова, Чернишевського, а не Росію Миколая Павловича»¹². Єднаючись з прогресивно демократичною Росією, Драгоманов водночас рішуче виступав проти реакційної царської Росії. Він не був стороннім спостерігачем у битві передових революційних сил країни проти ненависного народів режиму царського самодержавства, а намагався внести й свій посильний вклад у цю боротьбу. Оцінюючи заслуги Драгоманова в літературній

⁵ Д. Заславський, І. Романченко. Михайло Драгоманов. Життя і літературно-дослідницька діяльність, К., 1964, стор. 155.

⁶ І. М. Гревс. М. П. Драгоманов о Турганеве (Из вновь найденных материалов), журн. «Былое», 1925, № 3 (31), стор. 116 (прим.).

⁷ Письмо Н. И. Костомарова к издателю «Колокола». С предисловием М. Драгоманова, Женева, 1885; Письма К. Дм. Кавелина и Ив. С. Турганева к Ал. Ив. Герцену. С объяснительными примечаниями М. Драгоманова, Женева, 1892; Konstantin Kawelins und Iwan Turgenjews social-politischer Briefwechsel mit Alexander Herzen. Stuttgart, 1894, XVI — 232 стор.; Michail Bakunins social-politischer Briefwechsel mit Alexander Herzen und Ogarjow, Stuttgart, 1895.

⁸ М. Д. Бернштейн. Українська літературна критика 50—70-х років XIX ст., К., 1959, стор. 181, прим. 1.

⁹ І. М. Гревс. Назв. праця, стор. 124.

¹⁰ М. Д. Бернштейн. Назв. праця, стор. 253—258.

¹¹ Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським. 1871—1877, Львів, 1910, стор. 258.

¹² 36. «Громада», Женева, 1878, № 2, стор. 198.

галузі, що найтісніше пов'язана з суспільно-політичним життям, слід керуватися відомим лєнінським критерієм: «...слово теж є діло; це положення безспірне для застосування до історії *взагалі* або до тих епох історії, коли відкритого політичного виступу мас нема, а його ніякі путчі не заміняють і штучно не викличуть»¹³.

Гостровикривальні памфлети Драгоманова кінця 70-х — початку 80-х років відбивали політичні потреби тогочасної революційної ситуації, займали в ній чільне місце і прислужилися боротьбі революційних народників проти царизму. Є дані, що деякі з памфлетів Драгоманова революційні народники використовували як революційні прокламації¹⁴. Деякі з них, як наприклад, памфлет «До чого довоевались?» (1878), розмножувались у таємних народницьких друкарнях, а Драгоманов допомагав популяризувати нелегальні видання революційних народників¹⁵.

Нещадна ненависть до царського самодержавства була тією спільною ідейною основою, що зближувала Драгоманова з революційними народниками¹⁶, хоча між ними й існували розходження, особливо в поглядах на засоби боротьби з царизмом: часом Драгоманов з чисто ліберальних позицій засуджував тактику індивідуального терору народників. Прагнення народовольців до згуртування всіх революційних сил Росії в єдиній централізованій партії Драгоманов називав якобінізмом, вкладаючи сюди негативний смисл, хоч насправді це була позитивна риса в діяльності народників, і В. І. Ленін не випадково вважав організацію, створену А. І. Желябовим, взірцем для будівництва нелегальних революційних організацій пролетаріату¹⁷.

Досить радикальну програму всеосяжної боротьби проти режиму царського самодержавства виклав Драгоманов у брошурі «Внутреннее рабство и война за освобождение» (1877 р.), де писав: «Нехай кожний у своїй сфері — в земських, станових, міських, на місцевих зборах і управах, в пресі, на учених і приватних громадах — поставить ясно питання про необхідність подібних реформ, наполяже на ухваленні необхідності просити їх, вимагати і, нарешті, перестане коритися, а просто чинитиме опір діям ворожих установ, буде гнати геть з свого дому жандармів, не слухатиметься цензорів і т. п., виступатиме з своїми вимогами прилюдно, і тоді теперішні порядки не проіснують і двох тижнів»¹⁸. Проте мають рацію Д. Заславський та І. Романченко, зазначаючи з цього приводу: «Гнати жандармів з дому» — заклик досить радикальний, але звернений він до *всіх* без винятку станів. Звідси й утопічність, розпливчатість такої програми»¹⁹.

Та незважаючи на хиткість, політичну невитриманість і класову невиразність, суперечливість і непослідовність тактичних принципів Драгоманова щодо боротьби з царизмом, його памфлети переконливо розкривали ворожий усім народам, що населяли Російську імперію, характер як внутрішньої, так і зовнішньої політики царського самодержавства. Безперечно, його публіцистичні твори залишили помітний слід в історії суспільно-політичної думки Росії й України. Почесне місце се-

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 9, стор. 50.

¹⁴ В. Л. Лукеренко. Світогляд М. П. Драгоманова, К., 1965, стор. 23.

¹⁵ М. Д. Бернштейн. Назв. праця, стор. 180—181.

¹⁶ «За нас Ваші літературні твори, Ваша чутливість, Ваш нахил знайти практичний вихід», — писав 1880 р. в листі до Драгоманова А. І. Желябов (М. П. Драгоманов. Собрание политических сочинений, т. II, Париж, 1906, стор. 416).

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 402—403, 458—459.

¹⁸ М. Драгоманов. Внутреннее рабство и война за освобождение, Женева—Балі—Ліон, 1877, стор. 32.

¹⁹ Д. Заславський, І. Романченко. Михайло Драгоманов, К., 1964, стор. 80.

ред них належить памфлетові «Турки внутренние и внешние» (1876 р.), що з'явився в бурхливий період збройної національно-визвольної боротьби слов'янських народів на Балканах і був спрямований на розвінчання псевдопатріотичної балаканини ідеологів царизму про визвольну місію Росії на Балканах. Звичайно, як патріот-інтернаціоналіст Драгоманов підтримав ідею активної допомоги Росії національно-визвольній боротьбі румунського й слов'янського народів і навіть брав особисту участь у збиранні коштів на фінансування воїнів-добровольців з України²⁰. Він розглядав воєнну обстановку як сприятливий момент для вирішального удару по царизму, а тому закликав народницькі організації створювати на шляху пересування російських військ склади забороненої літератури, розповсюджувати революційні ідеї серед офіцерів і особливо солдатів з тим, щоб підняти їх на повстання²¹.

За свідченням відомого народника З. Арборе-Раллі, з нелегальної літератури, що поширювалася тоді в російських військах і серед місцевого населення на Балканах чи не найбільшим успіхом користувалася брошура Драгоманова «Турки внутренние и внешние»²². В ряді листів 1877 р. з Києва Драгоманова також повідомляли про популярність брошури. Визначаючи її суспільно-політичну роль, автор одного з листів — діяч «Старої громади» В. Л. Бернштам писав так: «Ваша 2-а брошура на багатьох людей справляє найсильніше враження: не перебільшуючи я можу сказати, що вона будить до опозиції активної таких людей, які були готові заснути або й зовсім заснули. Я думаю, що в питанні про боротьбу за політичну свободу у нас вона безумовно становитиме епоху; це, може бути, буде свого роду теперіє *. Поширення її беруть на себе охоче люди, які раніше завжди сторонилися від такої справи; вони ж висловлюють намір зайнятися збиранням грошей. Рідко, на думку мою і багатьох сторонніх, виходила річ, яка так вчасно ставила б питання на належний ґрунт, так ясно вказувала б, чого тепер же, з'єднавшись, повинні домагатися всякі опозиційні партії»²³.

Справді, брошура Драгоманова «Турки внутренние и внешние» поставила до ганебного стовпа всю державну систему царизму, в усій огидній наготі розкрила її антинародну сутність. Автор переконливо показав спорідненість самодержавних соціально-політичних режимів, що панували як в Росії, так і в Туреччині, прямо вказав на наявність «турецьких порядків» у Росії і спільну для обох імперій відсутність політичних свобод, звернув увагу на протиприродну суперечність між тим, що називається «історичною місією Росії», тобто вигнанням турків з Європи, і турецькими порядками в самій Росії. Драгоманов закликав скинути владу «внутрішніх турків», тобто царя і поміщиків, вважаючи, що тільки нова демократична Росія може бути справжнім оплотом національно-визвольної боротьби сусідніх народів. «Поставте в Росії на місце внутрішніх турків,— пише Драгоманов,— найелементарнішу людську і національну свободу,— і турки зовнішні, а далі і всяка мадьяризація і германізація слов'ян, всяка полонізація русинів і т. п.— не протримаються й трьох днів»²⁴.

²⁰ І. С. Романченко. Місце М. П. Драгоманова в суспільно-політичному житті XIX ст., «Український історичний журнал», 1965, № 6, стор. 37.

²¹ М. А. Ласло. До питання про українсько-румунські зв'язки у другій половині XIX ст., «Український історичний журнал», 1962, № 5, стор. 114.

²² М. А. Ласло. Назв. праця, стор. 115.

* Меніпп Гадарський (III ст. до н. е.) — древньогрецький сатирик, ім'ям якого тепер, як і у вищенаведеному контексті, називають гострі політичні памфлети.

²³ Архів Михайла Драгоманова. Том I. Листування Київської «Старої громади» з М. Драгомановим (1870—1895 рр.), Варшава, 1937, стор. 80.

²⁴ М. Драгоманов. Турки внутренние и внешние. Письмо издателю «Нового времени», Женева—Балі—Ліон, 1876, стор. 24.

Знаменно, що в даному разі позиція Драгоманова співпадала з позицією основоположників марксизму. Ще за рік до опублікування памфлета Драгоманова в Лейпцигу вийшла в світ німецькою мовою брошура Ф. Енгельса «Про соціальне питання в Росії». В ній вказувалося, що Російська імперія утворює останній сильний оплот усієї західноєвропейської реакції, а тому революція в цій країні матиме величезне значення для всієї Європи...²⁵ Повністю зберігали свою актуальність і думки щодо так званого «східного питання», висловлені К. Марксом і Ф. Енгельсом у багатьох статтях, написаних напередодні і в період Східної війни 1854—1856 рр. Зокрема, вони звертали увагу на спорідненість соціально-політичних режимів у Турецькій і Російській імперіях. Остання, зазначав Ф. Енгельс 1853 р., «сама є країною з напівазіатськими суспільними умовами, звичаями, традиціями і установами»²⁶. В іншій статті, написаній того ж року, він дав розгорнуту характеристику російської самодержавної системи, вказав, що невіддільними її рисами є корупція, напіввійськова бюрократія, побори на зразок тих, що практикували турецькі паші, і далі зробив такий висновок: «Історія і сучасні факти в однакової мірі вказують на необхідність заснування в Європі на руїнах мусульманської імперії вільної, незалежної християнської держави. Уже найближчий революційний поштовх очевидно зробить цю подію неминучою, бо в цьому випадку навряд чи обійдеться без давно назріваючого конфлікту між російським абсолютизмом і європейською демократією»²⁷.

Звичайно, співпадання політичних позицій у критичі царизму і навіть певна близькість за змістом ряду положень не є прямим свідченням того, що Драгоманов читав згадані статті К. Маркса й Ф. Енгельса. Насамперед, треба зважувати на те, що коли Драгоманов взявся за написання памфлету «Турки внутренниє и внешниє», думки, висловлені основоположниками марксизму за 23 роки до цього, стали вже спільним здобутком передової суспільно-політичної думки і були зрозумілі багатьом діячам як російської еміграції, так і буржуазної демократії західноєвропейських країн.

У 1875 р. М. Драгоманова за політичну «неблагонадійність» звільнено з Київського університету і він змушений був виїхати за кордон, де розгорнув видавничу діяльність. Підтримуючи зв'язки з народниками, він обмінювався новинками літератури з співробітниками заснованого і керованого П. Л. Лавровим народницького видання (журналу і газети) «Вперед». Зокрема, 7 січня 1877 р. в листі до редактора газети і журналу «Вперед» В. М. Смирнова, найближчого співробітника П. Л. Лаврова, Драгоманов повідомляє свого адресата, що надіслав йому 5 примірників брошури «Турки внутренниє и внешниє». Очевидно, один примірник брошури «Турки внутренниє и внешниє» потрапив до рук К. Маркса і Ф. Енгельса, які протягом 1876—1878 рр. мали тісні контакти з В. М. Смирновим з питань обміну новинками літератури²⁸. Ця брошура не могла не привернути уваги К. Маркса. В цьому пересвідчує наявність у бібліотеці К. Маркса збірників «Громада», які видавав Драгоманов, його ж надрукованої французькою мовою доповіді паризькому літературному конгресу у 1878 р.— «La litterature oukrainienne proscrite par le gouvernement russe», нарешті, рядку його

²⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 18, стор. 525, 543, 692 (прим. 451).

²⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 9, стор. 21.

²⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 9, стор. 34.

²⁸ Листи Михайла Драгоманова до редакторів російського соціально-революційного видання «Вперед» (1876—1878), з архіву «Вперед». Зладив і видав Михайло Павлик, Львів, 1910, стор. 30; К. Маркс і Ф. Енгельс. Соч., т. 34, стор. 253, 259.

політичних памфлетів²⁹. Сліди уважного читання останніх К. Марксом можна простежити на численних підкресленнях і відкресленнях. Особливо багато місць підкреслив К. Маркс у брошурі «Турки внутренние и внешние» (цей примірник нині зберігається в Центральному партійному архіві Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС). З підкреслень видно, що К. Маркс звертав особливу увагу на ті місця, де автор викривав лицемірство казенних фраз про допомогу братам-слов'янам. Наводив факти безмежної сваволі офіцерів царських військ, таврував царську політику жорстокого національного гніту.

Ми не беремо на себе сміливості висувати навіть припущення про якісь прямі зв'язки Драгоманова з К. Марксом і Ф. Енгельсом, оскільки будь-яких вірогідних даних щодо цього немає. Припущення про зустріч Драгоманова і К. Маркса на паризькому літературному конгресі в 1878 р., висловлене в монографії Д. Заславського та І. Романченка (стор. 98), не підтверджене авторами ніякими аргументами, навіть даними про те, чи був К. Маркс взагалі на засіданнях цього конгресу. Отже, мова може йти лише про факти, які свідчать про опосередковані зв'язки Драгоманова з основоположниками марксизму.

Відомо, що Драгоманов був у дружніх стосунках з М. Зібером — одним з перших у Росії і на Україні популяризаторів економічної теорії марксизму, твори якого знав К. Маркс. Драгоманов співробітничав у друкованих виданнях з С. Подолінським, який листувався з основоположниками марксизму. Безперечно, що всі ці, хоч і опосередковані, зв'язки не пройшли безслідно для Драгоманова і мали певний вплив на його суспільно-політичні погляди. На сторінках багатьох його творів відбито щире повагу до К. Маркса і Ф. Енгельса — великих учених і громадсько-політичних діячів.

Проте аж ніяк не можна переоцінювати цих фактів, знаючи, що марксизм як цілісне вчення Драгоманов не тільки не сприйняв, а заперечував його з ряду найважливіших положень: вчення про класову боротьбу, про соціалістичну революцію, про диктатуру пролетаріату, про монізм матеріалістичного розуміння історії тощо³⁰.

Прямого свідчення читання В. І. Леніним брошури Драгоманова «Турки внутренние и внешние», на жаль, немає. Проте цілий ряд обставин, що впливають внаслідок вивчення історії написання В. І. Леніним його статті «Початок демонстрацій»³¹, факти, пов'язані з опрацюванням ним джерельних матеріалів при підготовці відомої праці «Гонителі земства і Аннібали лібералізму»³², можна з певністю вважати опосередкованими, але водночас беззаперечними доказами того, що вождь більшовицької партії читав названий памфлет Драгоманова.

В. І. Ленін ще з юнацьких років глибоко цікавився історією, життям і боротьбою українського народу, і його історико-економічні праці 90-х років значною мірою написані на джерельних матеріалах соціально-економічного розвитку України³³. У всякому разі така визначна постань суспільно-політичної думки Росії і України останньої чверті ХІХ ст., як Драгоманов, не могла бути не поміченою Володимиром

²⁹ Архів К. Маркса и Ф. Энгельса, кн. 4, М.—Л., 1929, стор. 420, 422.

³⁰ Переписка Михайла Драгоманова з Ю. Бачинським, т. І, Львів, 1900, стор. 7; (прим.); М. П. Драгоманов. Листи на Наддніпрянську Україну, 1915, стор. 42 (прим.); М. П. Драгоманов. Собрание политических сочинений, т. І, Париж, 1905, стор. 350.

³¹ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 286—289.

³² В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 19—63.

³³ В. Г. Сарбей. В. І. Ленін і революційно-демократична спадщина Шевченка. Збірник праць ювілейної тринадцятої наукової шевченківської конференції, К., 1965, стор. 47—51.

Іллічем, зважаючи ще й на те, що протягом 1893—1895 рр. в марксистському гуртку Петербурзького Технологічного інституту, до якого вступив В. І. Ленін, було чимало українців. А такі з них, як П. К. Запорожець, С. І. і І. І. Радченки, А. Л. Малченко та інші, згодом увійшли в ядро організованого 1895 р. В. І. Леніним славнозвісного «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»³⁴.

В квітні 1895 р. за дорученням петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», В. І. Ленін виїздить за кордон. Саме в цей час 20 червня в Болгарії помер Драгоманов. Широкий розголос про його смерть, очевидно, не пройшов поза увагою В. І. Леніна, який багато працює в бібліотеках Женеві, Парижа, Берліна, зустрічається з діячами революційної еміграції з Росії. За цей час В. І. Ленін двічі відвідав Швейцарію і встановив особисті контакти з такими діячами першої російської марксистської організації — групи «Визволення праці» (з 1883 р.), як Г. В. Плеханов, П. Б. Аксельрод, В. І. Засулич. Останні, як відомо, близько знали Драгоманова і під час його перебування в Женеві (1876—1889 рр.) спілкувались чи конфліктували з ним по цілому ряду питань суспільно-політичної боротьби. Певні тактичні розходження між Драгомановим і названими діячами існували ще в 70-і роки, оскільки Драгоманов, за характеристикою Л. Г. Дейча, не був послідовним у своїх відзивах про революціонерів-народників: «він то ставив їм у заслугу їх самовідданість, мужність, відданість справі, то дуже різко на них нападав за найменший їх промах, а нерідко і без усякої до того підстави»³⁵. Ще більш загострились розходження на ідейній основі між Драгомановим і колишніми народниками — «чорнопередільцями», коли останні перейшли на позиції марксизму і зрештою організувались у групу «Визволення праці». В обопільну принципову критику були привнесені мотиви, породжені особистими антипатіями³⁶.

Проте пізніше, коли Драгоманов уже зійшов з політичної арени, члени групи «Визволення праці», з якими В. І. Ленін став проводити в життя свій план організації масової пролетарської партії в Росії, зуміли піднятися вище особистих образ і аж ніяк не відмовляючись від принципової основи своєї критики Драгоманова, віддали належне його заслугам в боротьбі з царизмом. Л. Г. Дейч, наприклад, згадував, що в 70-і роки в женецькій колонії емігрантів з Росії до Драгоманова доброзичливо ставились, високо цінували його як людину й громадського діяча³⁷. П. Б. Аксельрод, який 1878 р. був одним з редакторів народницької газети «Община», де друкувався Драгоманов, а в 1881—1882 рр. співробітничав з Драгомановим у газеті «Вольное слово», з почуттям глибокої поваги і симпатії висловлювався про свої зустрічі та розмови з Драгомановим і відзначав, що навіть ті, хто розходився з ним по основних політичних і тактичних поглядах, «мали до нього найкращі почуття і ставились до нього з величезною повагою як до високоосвіченого, мужнього і невтомного борця за демократію»³⁸.

³⁴ Ф. П. Шевченко. В. І. Ленін і Т. Г. Шевченко. «Український історичний журнал», 1964, № 2, стор. 9.

³⁵ Л. Г. Дейч. Русская революционная эмиграция 70-х годов. Петербург, 1920, стор. 28.

³⁶ Група «Освобождение труда» (із архивов Г. В. Плеханова, В. И. Засулич і Л. Г. Дейча). Зб. 5, М.—Л., 1926, стор. 72—90; З починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і женецький соціалістичний гурток. Зладив М. Грушевський, Відень, 1922, стор. 90—95; М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка і інших 1881—1886, Львів, 1906, стор. 133—137.

³⁷ Л. Г. Дейч. Назв. праця, стор. 24—25.

³⁸ З починів українського соціалістичного руху..., стор. 91 (прим.).

Нарешті, організатор, теоретик і керівник групи «Визволення праці» Г. В. Плеханов, який був найнепримиреннішим противником помилкових поглядів Драгоманова (особливо, його національних передсудів, як він висловлювався)³⁹ прямо передрікав (і цілком справедливо), що хибна позиція Драгоманова в національному питанні стане причиною проголошення їй війни не на життя, а на смерть з боку передових революційних сил Росії⁴⁰. Разом з тим на сторінках журналу «Социалист», який вийшов у світ у Женеві 1889 р., Г. В. Плеханов настійно рекомендував читачам звернути увагу на щойно надруковану працю Драгоманова «Земский либерализм в России», де «з гідною історика безсторонністю і з звичайним своїм талантом автор показує.., до якого ступеня погані дійшли наші ліберали і до якого ступеня вони мало зробили досі»⁴¹. В написаній і виданій уже в іскрівський період праці «Русский рабочий в революционном движении» (1902 р.) Плеханов, розповідаючи про початкові етапи формування політичної свідомості російського робітничого класу в 70-і роки, називає серед найпопулярніших у робітничому середовищі нелегальних творів брошуру Драгоманова 1878 р. «До чего довелись?»⁴². За свідченням В. Д. Бонч-Бруєвича, Г. В. Плеханов, хоч і не поділяв окремих політичних концепцій Драгоманова, але захоплював російську емігрантську молодь у Женеві не цуратися його творів, а черпати з них знання життя⁴³.

Таке ставлення до творчого доробку Драгоманова, очевидно, цілком поділяв В. І. Ленін, який у своїй великій праці, спрямованій проти реакційної антидемократичної політики царизму й політичної імпотенції російського лібералізму, взяв в основу як джерело фактичного матеріалу ряд праць Драгоманова і серед них надруковану 1889 р. в Женеві брошуру «Либерализм и земство в России» з двох статей Драгоманова «Земский либерализм в России (1858—1883)» і «Самодержавие, местное самоуправление и независимый суд».

У боротьбі проти царського самодержавства за утвердження в країні політичних свобод першочерговим завданням В. І. Ленін висував найсильніший натиск на царизм із залученням усіх революційних та опозиційних елементів суспільства. Пропонуючи в ім'я якнайшвидшого досягнення успіхів пролетарської боротьби не відмовлятися від допомоги навіть буржуазно-ліберальної опозиції, В. І. Ленін рішуче застерігав від занадтої ідеалізації останньої як борця проти царизму, не припиняв викривати її політичну кволість, схильність до політичних компромісів і угод, класову ворожість щодо пролетаріату.

Звернення до досвіду історії з цього погляду було особливо повчальним. Саме тут і прислужилася В. І. Леніну праця Драгоманова «Либерализм и земство в России». Наявність в ній певних ліберально-реформістських ілюзій не завадила Володимирі Іллічу належно оцінити її значення як у викритті антинародної суті царизму, так і в розкритті ганебного історичного шляху російського лібералізму. Щодо цього не тільки великий фактичний матеріал, викладений у праці, але й авторські висновки не давали ґрунту для будь-яких кривотлумачень. Ось драгомановське узагальнення реакційної політичної системи царизму: «Московськослав'янофільська ідея про земсько-народного ца-

³⁹ Група «Освобождения труда» (Из архивов Г. В. Плеханова, В. И. Засулич и Л. Г. Дейча). Зб. 2, М., 1924, стор. 175, 182.

⁴⁰ Лев Дейч. Как Г. В. Плеханов стал марксистом, журн. «Пролетарская революция», 1922, № 7, стор. 127.

⁴¹ Г. В. Плеханов. Сочинения, т. III, стор. 107.

⁴² Там же, стор. 142.

⁴³ Д. Заславський, І. Романченко. Назв. праця, стор. 196.

ря — самодержця, без «средостенія», тобто чиновників, є така ж ілюзія, як її рідна сестра, Бакунінська анархія. **А через те, що в Росії, більш ніж інде, суспільний благоустрій неможливий, за бюрократичної адміністрації, то... висновок сам собою зрозумілий**⁴⁴. Таку ж недвозначну політичну характеристику дав Драгоманов земському лібералам, зазначивши, що у них не було таких якостей, як рішучість, і в усіх їх спробах тиску на уряд було мало енергії та організації і дуже багато млявості та розпущеності: «Досить було урядові пристрахати земський лібералізм висилкою кількох чоловік (та й то «в місця не дуже віддалені») і навіть дсганями, щоб цілі плани про заяви, наприклад, навіть проти адміністративного заслання, залишались у кишнях»⁴⁵.

Мабуть, саме своєю гострою критично-викривальною спрямованістю, підкріпленою ґрунтовним фактичним матеріалом, і привабила В. І. Леніна брошура Драгоманова «Либерализм и земство в России». Володимир Ілліч дуже уважно опрацював її, в чому можна перекоонатися із змісту ленінської праці «Гонители земства и Аннибали либерализму», опублікованої у журналі «Заря» в грудні 1901 р. Хоча формальним приводом для ленінського виступу в даному разі послужив випущений того ж року і тим же самим штутгартським видавництвом І. Дітца (яке друкувало й «Зарю»), твір царського міністра С. Ю. Вітте (секретна історико-документальна «записка» під заголовком «Самодержавство и земство»). Однак В. І. Ленін, розбираючи його зміст, звертається гсловним чином до названої брошури Драгоманова. Перша, більша за обсягом, частина останньої, названа автором «Земский либерализм в России (1858—1883)», якнайширше використана в перших чотирьох з усіх шести розділів ленінської праці.

В. І. Ленін не тільки неодноразово прямо посилається на Драгоманова⁴⁶, але й, провівши відповідний порівняльний аналіз, доводить, що зміст твору Вітте значною мірою ґрунтується на праці Драгоманова, хоч сановний автор про це замовчує. В. І. Ленін зауважує: «пан Вітте частенько не вказує, що він списує Драгоманова» або недобросовісно посилається на першоджерело, яке раніше вже введене в обіг Драгомановим. Отже, якщо з цієї точки зору проглянути зміст ленінської статті, можна перекоонатися, що брошура Драгоманова прислужилася їй дуже добре. До праці В. І. Леніна ввійшов драгомановський матеріал про «конституційний рух» і частково про революційну боротьбу напередодні і після реформи 1861 р., відзиви про них у тодішній нелегальній та урядовій пресі і приватній епістолярії, відомості про розвиток царського законодавства, спрямованого проти земств, і про спроби останніх підтримати своє існування в системі бюрократичного державного апарату царизму та ін.⁴⁷

Для своєї праці В. І. Ленін не тільки використав багатий фактичний матеріал брошури Драгоманова і цілком схвально сприйняв її викривальний пафос, але й прямо приєднався до його деяких висновків. Так, в одному місці ленінської статті зазначається: «Справедливо говорить Драгоманов: «Власне цілком «мирних способів» у лібералізму в Росії і бути не може, бо всяку заяву про зміну вищого управління у нас заборонено законами. Земські ліберали повинні були рішуче переступити через цю заборону і хоч цим показати свою силу і перед урядом і перед терористами. Тому що земські ліберали такої сили не

⁴⁴ М. П. Драгоманов. Собрание политических сочинений, т. II, стор. 852 (Підкреслення М. П. Драгоманова.— В. С.).

⁴⁵ Там же, стор. 818, 826.

⁴⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 24, 25, 35, 36, 42.

⁴⁷ М. П. Драгоманов. Собрание политических сочинений, т. II, стор. 790, 791, 792, 795, 797, 800, 801, 805, 814—815, 823, 827.

показали, то їм довелося дожити до наміру уряду знищити навіть урізані вже земські установи» (назв. твір, 41—42)»⁴⁸.

Викриваючи лицемірне фразерство лібералів, Володимир Ілліч звертається ще до одного джерела, пов'язаного з іменем Драгоманова. В праці «Гонителі земства і Аннібали лібералізму» наводиться досить велика цитата з приватного листа К. Д. Кавеліна до О. І. Герцена, взята з перевиданої німецькою мовою 1894 р. в Штутгарті упорядкованої Драгомановим збірки листів К. Д. Кавеліна та І. С. Тургенева до О. І. Герцена⁴⁹. В своїх підготовчих матеріалах до статті «Гонителі земства і Аннібали лібералізму» В. І. Ленін використовував і другу частину брошури «Либерализм и земство в России» — «Самодержавие, местное самоуправление и независимый суд» і так само викрив Вітте у списуванні цілих сторінок нелегального твору Драгоманова, не називаючи автора, однак в одному місці змушений був визнати, що Драгоманов мав рацію, коли заявляв про несумісність місцевого самоуправління з монархічним самодержавством, яке немислиме без бюрократії. В. І. Ленін навіть зазначив з цього приводу: «Автору записки панові Вітте *не раз* доводиться списувати нелегальні брошури і прямо признаватися, що вони говорили *правду*, що їх точка зору справедлива»⁵⁰. В самій статті «Гонителі земства і Аннібали лібералізму» В. І. Ленін ще категоричніше висловився про теоретичну неспроможність Вітте: «Автор «Записки» взагалі найстаранніше списує, як ми бачили, нелегальні брошури і визнає, що «підпільна преса й іноземна література з своїх точок зору давали досить вірну оцінку стану питань» (стор. 91). У російського вченого «державознавця» виявляється оригінальним тільки деякий сировий матеріал, а всі основні точки зору на політичні питання в Росії він мусить запозичити з підпільної літератури»⁵¹.

В процесі написання «Гонителі земства і Аннібали лібералізму» В. І. Ленін, напевно, ознайомився з значно ширшим колом драгомановських творів, ніж це зафіксовано в його статті. Адже брошура Драгоманова «Либерализм и земство в России» була немов би синтезом головних положень попередніх публіцистичних праць цього автора. Не випадково зустрічаємо тут посилання на такі відомі праці Драгоманова, надруковані в другій половині 70-х років, як «Чистое дело требует чистых средств», «Турки внутренние и внешние», «Внутреннее рабство и война за освобождение», «До чего довоевались?»⁵². Автор згадує покладені в основу цих праць положення і факти для ілюстрації тісного зв'язку внутрішньої і зовнішньої політики царизму, зокрема — тодішні суспільно-політичні вимоги визволяти від турецьких порядків не тільки слов'ян на Балканах, а й народи самої Росії⁵³.

Побачивши при читанні драгомановської брошури посилання на інші його праці, В. І. Ленін міг ознайомитись із ними. Тим більше, що всі вони своїм змістом концентрувались навколо боротьби за політичну свободу — проблеми, що була тоді в центрі уваги і Володимира Ілліча. Стаття В. І. Леніна «Початок демонстрацій», яку надрукувала газета «Искра» 20 грудня 1901 р. (саме тоді в грудні вийшов другий — третій номер журналу «Заря» з ленінською статтею «Гонителі земства і Аннібали лібералізму»), містила заклик до робітників підтримувати кожний

⁴⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 36; М. П. Драгоманов. Собрание политических сочинений, т. II, стор. 827.

⁴⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 30.

⁵⁰ В. І. Ленін. Полное собрание сочинений (Далі — ПСС), т. 5, стор. 389.

⁵¹ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 40.

⁵² М. П. Драгоманов. Собрание политических сочинений, т. II, стор. 803

⁵³ Там же, стор. 807—808.

протест і боротьбу всіх верств суспільства проти «внутрішніх турків», «башибузуків самодержавного уряду», роз'яснюючи, що основним політичним лозунгом на той час повинна бути *політична свобода*, а загальнонародною вимогою — *вимога скликання народних представників*⁵⁴. Не без підстав В. І. Ленін вжив тут драгомановський вираз «внутрішні турки». Адже саме в брошурі «Турки внутренне и внешние» Драгоманов прямо проголосив програму боротьби за політичну свободу, яка б включала в себе «всенародне, земське представництво, з контролем над діями виконавчої влади, з недоторканою свободою особи, слова, сходок, товариств»⁵⁵.

Органом агітації за політичну свободу з земським самоврядуванням, за словами Драгоманова, він прагнув зробити женецьку газету «Вольное слово», коли з кінця 1882 р. став її редактором⁵⁶. На «Вольное слово» цілий ряд посилянь зробив Драгоманов у праці «Земський лібералізм в Росії (1858—1883)»⁵⁷, і там же він коротко розказав про історію цієї газети від її створення до припинення існування⁵⁸. В. І. Ленін звернув увагу на критичну оцінку, що її давав «Вольному слову» сам Драгоманов. Останній, відзначаючи політичну розпливчатість змісту та ідейної спрямованості газети, визнавав, що їй так і не вдалося стати справжнім органом ліберально-земської опозиції. Володимир Ілліч дав до цієї розповіді Драгоманова такий узагальнюючий коментар: «Невдача ліберального органу була природним результатом слабості ліберального руху»⁵⁹.

Працюючи над «Гонителями земства і Аннібалами лібералізму», В. І. Ленін переглянув газету «Вольное слово». Про це є прямі свідчення. По-перше, фактично вже після завершення статті в одному з листів до Г. В. Плеханова Володимир Ілліч просив передати його велику подяку соціал-демократові Д. Кольцову за «Вольное слово»⁶⁰. По-друге, зберігся написаний В. І. Леніним і вперше опублікований у повному, п'ятому виданні зібрання його творів⁶¹ короткий конспект надрукованої у восьми номерах «Вольного слова» (№ 53—60) за 1883 р. великої історико-дослідницької статті невідомого автора (приховався за псевдонімом «З. С.») — «Восемнадцать лет войны чиновничества с земством», яку, до речі, рекомендував своїм читачам для ознайомлення Драгоманов на сторінках брошури «Лібералізм и земство в России»⁶². Зроблена самим В. І. Леніним на заголовку його конспекту примітка «було й окремою брошуркою»⁶³ свідчить, що Володимир Ілліч читав названу статтю саме в газеті і, отже, проглянув її комплект принаймні за 1883 р., коли «Вольное слово» було двотижневим виданням і редагувалося Драгомановим (всього тоді вийшло 11 номерів, починаючи з № 52 і кінчаючи № 62)*. До того ж ленінський конспект містить прямі посилання на відповісні номери газети (тут названі № 53, 55, 57, 59, 60).

⁵⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 286.

⁵⁵ М. Драгоманов. Турки внутренне и внешние, стор. 8.

⁵⁶ Михайло Петрович Драгоманов. 1841—1895. Їго юбилей, смерть, автобіографія і спис творів, стор. 382.

⁵⁷ М. П. Драгоманов. Собрание политических сочинений, т. II, стор. 790, 794, 802, 810, 811, 820.

⁵⁸ Там же, стор. 821, 823—826.

⁵⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 36.

⁶⁰ В. И. Ленин. ПСС, т. 46, стор. 130.

⁶¹ В. И. Ленин. ПСС, т. 5, стор. 392—394.

⁶² М. П. Драгоманов. Собрание политических сочинений, т. II, стор. 802.

⁶³ В. И. Ленин. ПСС, т. 5, стор. 392.

* Знаменно, що в цей період в одному з номерів «Вольного слова» (1883 р., № 58) з'явилась стаття-некролог, присвячена Карлу Марксу.

В 56-му й 57-му номерах «Вольного слова», що їх проглянув Володимир Ілліч, була стаття Драгоманова «Толцыте и отверзется», яку автор також згадував у брошурі «Либерализм и земство в России»⁶⁴. В. І. Леніна ця стаття особливо зацікавила. В ній він побачив ґрунтовну підпору своїй критиці буржуазно-ліберальних сентенцій, якими була сповнена обширна передмова до штутгартського видання «Записки» Вітте. Автором передмови був провідний ідеолог і політичний лідер російського буржуазного лібералізму початку ХХ ст. П. Б. Струве. Власне, стаття В. І. Леніна «Гонителі земства і Аннібали лібералізму» і спрямована, головним чином, проти нього. Два останніх — п'ятий і шостий розділи статті відведені критичному розбору передмови Струве.

Негативний вплив на розвиток суспільно-політичного руху з боку освітуваного Струве земського лібералізму В. І. Ленін порівнював з таким же негативним впливом «економізму» на розвиток робітничого руху і рішуче заявляв: «І ту і другу вузькість ми повинні переслідувати»⁶⁵. Володимир Ілліч вважав своїм обов'язком якнайрішучіше затаврувати струвістську апологетику лібералізму, але тут він зустрів протидію з боку інших редакторів «Искры» Г. В. Плеханова, П. Б. Аксельрода, В. І. Засулич, які настирливо домагалися пом'якшення критично-викривальної спрямованості статті⁶⁶. А коли В. І. Ленін у 1901 р. опрацював Драгоманова і використав його гостру критику лібералізму, Г. В. Плеханов став умовляти Володимира Ілліча не гладити лібералізм проти шерсті, не лаяти лібералів загалом, а апелювати від поганого ліберала до хорошого, хоч би існування такого й було сумнівним⁶⁷. Зрештою, після півторамісячного обговорення рукопису ленінської статті серед членів редакції «Искры» В. І. Ленін відстояв свої принципів позиції: погодившись на деякі зміни в незначних формулюваннях, він категорично відмовився міняти тон, напрям і характер полеміки в статті⁶⁸.

Однак В. І. Ленін вирішив ще писати до своєї статті спеціальне післяслово. Можна вважати, що однією з причин, що спонукала його до цього, була висловлена в листі П. Б. Аксельрода від 19 липня 1901 р. до Мюнхенської частини редакції «Искры» думка про те, що, мовляв, за прихильністю до «легального розвитку і за страхом перед революцією» Струве нібито нічим не відрізнявся від Драгоманова, був нібито тільки другим, дещо видозміненим виданням останнього⁶⁹. В. І. Ленін, який на цей раз уже глибоко познайомився з творчим доробком Драгоманова, з такою оцінкою, звичайно, погодитись не міг. Щоб спростувати невірний погляд на Драгоманова, покласти край щонайменшому ототожненню його суспільно-політичної позиції з позицією Струве, В. І. Ленін і взявся написати післяслово до статті «Гонителі земства і Аннібали лібералізму». Післяслово Володимир Ілліч побудував на протиставленні положень передмови Струве до «записки» Вітте, з одного боку, і статті Драгоманова «Толцыте и отверзется», з іншого. 30 липня 1901 р. в листі до Г. В. Плеханова В. І. Ленін повідомляв, що закінчив післяслово, «в якому провів паралель між однією статтею Драгоманова («Толцыте и отверзется») і Р. Н. С. на користь першого»⁷⁰. Тут же Володимир Ілліч зазначав, що В. І. Засулич домагається пом'якшень також у післяслові й категорично заявляв: «Але загальний тон

⁶⁴ М. П. Драгоманов. Собрание политических сочинений, т. II, стор. 790.

⁶⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 63.

⁶⁶ В. И. Ленин. ПСС, т. 46, стор. 122—123, 127, 130, 132, 135.

⁶⁷ Ленинский сборник III, стор. 203—204.

⁶⁸ В. И. Ленин. ПСС, т. 5, стор. 421—422 (прим. 14).

⁶⁹ Ленинский сборник III, стор. 210.

⁷⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 64. Р. Н. С.—псевдонім, яким П. Б. Струве підписав свою передмову до «Записки» Вітте.

мого розносу не піддається вже корінній переробці»⁷¹. Знаючи, що таку ж лінію на пом'якшення критики вели й інші редактори «Искры» в період підготовки до друку ленінської статті «Гонителі земства і Аннібали лібералізму», можна не дивуватися тому, що післяслово В. І. Леніна так і не побачило світу, а рукопис його безслідно зник. Збережений лист В. І. Леніна до Г. В. Плеханова залишився сьогодні єдиним свідченням про спеціальну ленінську працю, в якій доводилось, що немає підстав віддавати творчий доробок Драгоманова ворогам робітничого класу. Обрана В. І. Леніном праця Драгоманова «Толцые и отверзется» чи не найкраще підтверджувала це. Вже перші її рядки застерігають від щонайменшої ідеалізації ролі земств: «земські установи, поставлені в ненормальні відносини і до населення і до адміністрації вже за самим Положенням 1864 року, чим далі, все більше призводились бюрократією до неможливості працювати на користь населенню»⁷². В. І. Ленін, цілком підтримуючи такий погляд на діяльність земських лібералів, пішов у своїх висновках ще далі. В «Гонителях земства і Аннібалах лібералізму» він категорично заявив: «...земство з самого початку було засуджене на те, щоб бути п'ятим колесом до воза російського державного управління, колесом, яке *допускається* бюрократією лише остільки, оскільки її всевладдя не порушувалось, а роль депутатів від населення обмежувалась голою практикою, простим технічним виконанням кола завдань, окреслених все тим же чиновництвом»⁷³.

Драгоманов відкрито заявляв про свою невіру в можливість будь-якого задоволення потреб населення в умовах самодержавного політичного режиму, а звідси його заклик до безперервного тиску на царський уряд — «толчіння в урядові двері». Хоча в поглядах на боротьбу з царизмом Драгоманов далеко не завжди знаходив спільну мову з революційними народниками, а нерідко з останніми він навіть гостро сперечався, це не завадило йому дати справді об'єктивну оцінку їх історичних заслуг у боротьбі з царизмом. «В усякому разі,— писав Драгоманов в «Толцые и отверзется»,— за російськими соціально-революційними гуртками слід визнати заслугу навіть щодо політичного питання, яка полягає в тому, що вони все-таки будили суспільство та енергійною боротьбою фактично виявили слабкість самодержавного уряду»⁷⁴. В своїй статті Драгоманов виступив з різкою критикою ліберальних славословій на адресу «царя-визволителя» Олександра II: «Насправді цар завжди був, є і буде перший чиновник і придворний. Це довів і Олександр II «Визволитель» і Олександр III, противник «средостенія»⁷⁵. Драгоманов зняв ореол з політики реформ, що їх проводив царизм для зміцнення своєї влади.

Отже, зміст статті «Толцые и отверзется» та інших праць з антицаристської публіцистики були для В. І. Леніна підставою розглядати Драгоманова як свого союзника. Щоправда, союзник цей був нетвердий, непослідовний, невитриманий, з серйозними хибамі в поглядах, особливо щодо національного питання. Пізніше, розробляючи марксистську теорію національного питання, В. І. Ленін висвітлив і цей бік світогляду Драгоманова, досить різко засудив його націоналістичні передсуди, зазначивши, що саме вони наблизили до нього націонал-ліберала Струве⁷⁶.

⁷¹ В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 64.

⁷² М. П. Драгоманов. Собрание политических сочинений, т. II, стор. 664.

⁷³ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 32.

⁷⁴ М. П. Драгоманов. Собрание политических сочинений, т. II, стор. 677.

⁷⁵ Там же, стор. 679.

⁷⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 28, 398.

В. С. ДМИТРИЧЕНКО, М. П. РУДЬКО

СОЦІАЛІСТИЧНІ ПОГЛЯДИ М. П. ДРАГОМАНОВА В ПЕРІОД ДЕМОКРАТИЧНОГО ПІДНЕСЕННЯ 70-х РОКІВ ХІХ ст.

Розвиток визвольного руху і соціалістичних учень в 70-і роки на Україні значною мірою пов'язаний з ім'ям видатного українського вченого, публіциста й громадського діяча Михайла Петровича Драгоманова (1841—1895 рр.), світогляд і діяльність якого в цей період вивчені ще недостатньо.

Суспільно-політичні погляди Драгоманова не були сталими, раз назавжди визначеними, їх не можна розглядати у відриві від конкретно-історичних умов. Драгоманов пройшов складну ідейну еволюцію, що була відбиттям змін у соціально-економічному і політичному житті країни. Звичайно, не були однакові й розуміння Драгомановим соціалізму та шляхів його досягнення. Найбільш повно він їх розвинув на сторінках «Громади» наприкінці 70-х років. Саме тоді існував в еміграції український соціалістичний гурток, і вчений співробітничав з російським демократичним табором. Але про соціалізм Драгоманов писав і пізніше, коли порвав з революційною еміграцією і стояв на позиціях лібералізму.

Перебуваючи майже три десятиріччя у вирі активної суспільно-політичної та ідеологічної боротьби, Драгоманов весь час полемізував з представниками різних течій та угруповань, відстоюючи свої політичні й наукові позиції. Російські шовіністи звинувачували його в сепаратизмі й націоналізмі, а українська націоналістична інтелігенція вважала його ворогом українства, космополітом, «обрусителем». Ліберали називали Драгоманова революціонером і соціалістом, а останні дивились на нього як на ліберала-конституціоналіста.

Про Драгоманова написано багато як об'єктивного, правдивого, так і суб'єктивного, наклепницького. Не вдаючись до детального розгляду численних тлумачень, звернемо увагу лише на деякі основні тенденції кваліфікації його суспільно-політичних, в тому числі соціалістичних поглядів.

Представники російської ліберально-буржуазної історіографії акцентували увагу на лібералізмі Драгоманова, розглядали його «як першого російського конституціоналіста-демократа, творця першої російської конституційної теорії»¹. Колишній «легальний марксист», а згодом кадет П. Струве писав, що Драгоманов «був представником не псевдонаукового, доктринального, а справді наукового, або позитивного соціалізму». На думку Струве, Драгоманов — «ліберал, демократ і соціаліст»².

Серед українських буржуазно-націоналістичних історіографів є такі, що не можуть пробачити Драгоманову його виступів проти українського націоналізму, боротьби за зміцнення зв'язків України з Росією, пропаганди ідей соціального прогресу. Називаючи Драгоманова соціалістом і космополітом, вони саме через це вважають його «агентом

¹ Б. К[истяковскій]. Предисловіе ко второму тому «Собрание политических сочинений М. П. Драгоманова», Париж, 1906, стор. XXXV.

² П. С[труве]. От редакції «Освобождения», «Собрание политических сочинений М. П. Драгоманова», т. I, Париж, 1905, стор. VI—VII.

Москви», «москалізатором» українців, «ворогом української ідеї», а твори його — «україноненависницьким насінням, що породило чортополох на узгір'ях України»³.

Дехто з табору українських буржуазно-націоналістичних ідеологів намагався підняти Драгоманова на п'єдестал «першого українського соціаліста», перетворити його на основоположника особливого «українського соціалізму», побудованого на «гуманітарних засадах». Представники цієї тенденції (М. Шаповал та ін.) замовчують погляди Драгоманова на революцію, твердючи, що «принцип еволюції лежить в основі світогляду Драгоманова»⁴.

В радянській історіографії довгий час, за винятком 20-х років, світогляд Драгоманова майже не вивчався. Більше того, вченого безпідставно оголосили буржуазним націоналістом, а його діяльність змальовували чорною фарбою. Лише після XX з'їзду КПРС відбувся злам у вивченні спадщини Драгоманова.

За останнє десятиріччя в основному переборено тенденцію ненаукового ставлення до Драгоманова, вульгаризаторського спрощенства та схематизму, намітилося зрушення в бік об'єктивного, конкретно-історичного підходу до розгляду й оцінки його духовної спадщини. В статтях і монографіях про Драгоманова, що з'явилися останнім часом, в тій чи іншій формі розглядаються і його соціалістичні погляди. Але досі немає жодної праці, спеціально присвяченої цьому питанню.

Між тим висвітлення його становить значний науковий інтерес, оскільки при всіх своїх ваганнях між демократизмом і лібералізмом Драгоманов протягом усієї своєї громадсько-політичної діяльності вважав себе соціалістом. Його погляди на соціалістичну перебудову суспільства були своєрідні, і вивчення їх допомагає краще розібратися в історії домарксистської соціалістичної думки в Росії й на Україні.

Як відомо, в пореформеній Росії найбільшого поширення набули ідеї народницького соціалізму, основоположниками якого вважають Герцена й Чернишевського. Проте, крім народницького, розвивалися й інші напрямки утопічного соціалізму. Один з них пов'язаний з ім'ям М. П. Драгоманова.

«Я,— писав він про себе у 1887 р.,— завше був соціалістом (ще з гімназії, де мені дали прочитати Роб. Оуена й С.-Сімона),— але ніколи не думав перекладати до нас просто, стереотипно ні одну з чужих соціалістичних програм, а всього медше р[осійський] соці[ально]-рев[олюційний] нігілізм, котрого антикультурність мені завше була противна, як і українофільське гайдамацтво, котре власне одного корня з рос[ійським] нігілізмом, тільки що не мало його щирості, чесного запалу робити на ділі те, що дума чоловік і говорить язик»⁵. В іншому місці Драгоманов твердив, що він був «соціалістом західноєвропейської школи, а не російським нігілістом; ця назва, коли я зустрічаю її по газетах в прикладанню до себе, страшенно мене ображає»⁶.

При аналізі цих, як і інших автобіографічних свідчень та висловлювань Драгоманова, треба мати на увазі, що писалися вони в 80-х

³ «Літературно-науковий вісник», Львів, 1923, кн. 3, стор. 266.

⁴ М. Шаповал Михайло Драгоманов як ідеолог нової України. Вступна стаття до кн.: М. Драгоманов. Вибрані твори. Збірка політичних творів з примітками, т. 1, Прага—Нью-Йорк, 1937, стор. 31—55.

⁵ М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка і інших. 1887—1895. Видав Іван Франко, Львів, 1908, стор. 19.

⁶ Автобіографія М. П. Драгоманова, «Былое», 1906, № 6, стор. 203.

роках, коли він уже відійшов од революційного табору й примкнув до ліберального. Але, звичайно, в них — значна частина правди.

З ідеями утопічного соціалізму Драгоманов познайомився рано, ще в гімназії, тобто наприкінці 50-х років. Першим, хто розповів йому про соціалізм, був учитель історії Полтавської гімназії О. І. Стронін. Про це Драгоманов тепло згадує в своїй автобіографії, в статті «Два учителі», в одному з листів до київської «Громади» та інших творах. Своїх учнів, у тому числі Драгоманова, Стронін знайомив з «Колоколом», ненадрукованою політичною поезією Т. Шевченка та іншою забороненою й «тенденційною» літературою.

Але гімназичне знайомство Драгоманова з соціалізмом ще було поверховим, некритичним і тим більше воно не було таким переконанням, що кличе до активної дії, боротьби. В університетські роки (Драгоманов у 1859—1863 рр. навчався в Київському університеті) він поглиблює свої знання соціалістичних учень, особливо завдяки «Колоколу» та «Современнику».

«Ми,— писав він пізніше про себе й своїх університетських товаришів,— знали напам'ять Герцена, Шевченка,— дехто Прудона (передусім сам Драгоманов.— *В. Д., М. Р.*); ми читали з радістю Костомарова, Шапова, що і в історії Росії показували, що були колись часи, коли сам народ, а не начальство, робив свою історію. Ми були по-своєму республіканці й соціалісти,— по-тодішньому київському, хлопомами... Сама найгарячіша наша думка була: чим-небудь і якнайскоріше заплатити мужикові за те, що ми вигодувались і вивчилися на його кошті»⁷.

Саме в університетські роки Драгоманов стає на шлях громадсько-політичної боротьби. Він — активний учасник студентських гуртків, які хоч і не мали соціалістичної спрямованості, але носили антиурядовий характер, працює в недільних школах і Тимчасовій педагогічній школі. Наприкінці свого студентства Драгоманов входить до складу київської української «Громади». На студентський період припадають і його перші публічні виступи — на проводах Пирогова та біля труни Шевченка.

З 1865 р. М. П. Драгоманов приват-доцент по кафедрі загальної історії в Київському університеті. Після захисту в 1870 р. магістерської дисертації його обрано штатним доцентом і відряджено за кордон. В Німеччині, Австрії, Чехії, Італії він займається наукою, а також знайомиться з політичним життям, буває на робітничих зборах, встановлює контакти з гуртками українських діячів у Відні та Львові. Влітку 1873 р. близько двох місяців прожив в Цюріху, тодішньому центрі російської революційної еміграції.

Перебування в Цюріху сприяло «радикалізації» Драгоманова. Якщо в січні 1873 р. він радив М. Бучинському «у політику не лізти і прокламацій не писати», запевняючи, що «головне наше діло — культурне і літературне»⁸, то наприкінці серпня 1873 р. в листі до В. Навроцького твердить, що «народовці хіба б тільки виграли, якби, не лишаючи своєї літератури, познайомились би з російською-великоруською, а в політиці пристали б до російської радикальної партії (котра дужча, ніж думається у Вас, де нічогосінько не хотять знать про Росію)»⁹. В цьому ж листі Драгоманов критикує українофілів за поміркованість.

⁷ М. Драгоманов. Народні школи на Україні. Серед життя і письменства в Росії, Женева, 1877, стор. 20.

⁸ Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським. 1871—1877. Зладив М. Павлик, Львів, 1910, стор. 262.

⁹ М. Возняк. З листування М. Драгоманова з В. Навроцьким, «Літературно-науковий вісник», Львів, 1923, кн. 3, стор. 256.

ваність, а революціонерам («соціально-демократам») радить стати українофілами, враховувати в своїй діяльності національні особливості України¹⁰.

Повернувшись восени 1873 р. до Києва, Драгоманов на зустрічах з молоддю «радикального» й «українського» напрямків говорив, що не розуміє їхнього поділу, бо в становищі України «тут поганий той українофіл, котрий не став радикалом, і поганий той радикал, котрий не став українцем»¹¹.

У 1874—1875 рр. під впливом загальноросійського народницького руху посилюються революційні настрої серед так званої українофільської молоді. Значна частина її бере участь у русі революційного народництва, решта об'єднується в «Молоду громаду», що була проміжною ланкою між народниками і київською «Старою громадою». В останній також формується ліве крило, яке представляли С. А. Подолинський, Ф. К. Вовк, М. П. Драгоманов та деякі інші «українофіли». Виникає, за словами С. Подолинського, «українська соціально-демократична партія», що виступила за перехід «землі в руки селянських громад, заводів — у руки робітничих артілей», за організацію «громадського самоврядування» тощо¹².

Події політичного й революційного життя середини 70-х років у Росії штовхали Драгоманова дедалі вліво. Поступово відбувалося революціонування вченого історика і філолога. 1875 р. він їде в Галичину і на Закарпаття. У Львові зустрічається з Подолинським і Терлецьким, які привезли з Відня щойно видруковану українську соціалістичну брошуру «Парова машина». На зборах у Львові М. П. Драгоманов заявив: «...я радий бачити, що тепер українці вертаються в цьому боку в шевченківщину, в передостанні часи занедбану формальним націоналізмом, беруться хоч в такій формі до соц[іального] питання», і сподівається, що «на такій формі діло не стане, а люди перейдуть до справжнього соціалізму, т. є. органічного прикладу европ[ейської] соц[іалістичної] теорії до наших обставин»¹³.

Скоро після повернення до Києва Драгоманова було звинувачено в українофільстві і звільнено з університету. На початку 1876 р. він назавжди емігрував за кордон.

Велика заслуга Драгоманова перед визвольним рухом на Україні полягає в створенні вільної української преси. За дорученням радикально настроєної частини київської та одеської «Громад» Драгоманов організував 1876 р. в Женеві українську друкарню, де почав видавати соціалістично-пропагандистську й агітаційно-політичну літературу.

У 1876—1877 рр. він видав брошури С. Подолинського «Про багатство та бідність», «Про хліборобство. Як де земля поділена і як би її треба держати», свою «Про те, як наша земля стала не наша», а також ряд політичних памфлетів російською мовою. Пізніше Драгоманов писав: «План літературно-політичної праці я склав собі такий: 1) перш за все дати якомога більше матер'ялу для пізнання України і її народу, його культурних починань і прагнень до волі й рівності; 2) як цим матер'ялом, так і викладом західноєвропейських лібераль-

¹⁰ Там же, стор. 259.

¹¹ Автобіографія М. П. Драгоманова, «Былое», 1906, № 6, стор. 198. Пор.: М. Драгоманов. Австро-руські спомини (1867—1877), ч. I—V, Львів, 1889—1891, стор. 219.

¹² Лист С. А. Подолинського до секретаря редакції журналу «Вперед!» В. М. Смирнова від 17 травня 1875 р., ЦДАЖР СРСР, ф. 1737, оп. 1, спр. 58, арк. 56, зв. 57.

¹³ М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка і інших. 1887—1895, стор. 20—21. Пор.: М. Драгоманов. Австро-руські спомини (1867—1877), стор. 443—444.

них та соціально-демократичних ідей сприяти організації в українських землях в Росії й Австрії політичних гуртків, котрі б узялись за культурне, політичне й соціальне визволення народу». Відповідно до цього плану він «встановив собі такий поділ літературної праці: 1) писати по-українському все, що стосується безпосередньо до України та поширення в ній соціалістичних ідей; 2) писати по-російському різні речі політично-ліберального й федерального характеру, стежачи за всіма подіями, що хвилюють публіку в Росії»¹⁴. Нас у даному випадку цікавлять праці Драгоманова, де він виклав своє розуміння соціалізму. Це насамперед «Передне слово» до «Громади» (1878 р.) і стаття «Шевченко, українофіли й соціалізм», опублікована в четвертому томі «Громади» (1879 р.). Значний інтерес становить також велика полемічна праця «Историческая Польша и великорусская демократия», що друкувалась у 1881 р. на сторінках газети «Вольное слово» і тоді ж була видана окремою книгою.

Які ж ідеї пропагує Драгоманов у цей час і чи можуть вони взагалі називатися соціалістичними?

Він сам називав журнал «Громада» «одверто соціалістичним виданням»¹⁵, а себе неодноразово іменував соціалістом-європейцем. Про свою працю «Шевченко, українофіли й соціалізм» він писав, що ця стаття «окрім проби історичного,—а не догматичного,—погляду на Шевченка, показує різницю Шевченкового українолюбства од сучасного європейського соціалізму і в той же час різницю сього соціалізму од «народництва» московського (бакунізму, лаврізму і т. ін.) і українського. Подібно європейським соціал-демократам, автор вказує на корінь соціалізму в городських класах, але не дивиться з погордою на селян і показує можливість і конечну потребу притягти їх до городського і фабричного соціального руху»¹⁶.

Драгоманов розумів, що основною причиною експлуатації селянства є його малоземелля, пограбування поміщиками під час реформи 1861 р.¹⁷, а також підкреслював, що вирішення селянського питання можливе тільки на основі соціалістичних принципів¹⁸. На думку Драгоманова, земля мала стати колективною власністю всіх, хто працює на ній. Ось чому, критикуючи чорнопередільців, він розкрив «повну невідповідність назви «чорний *переділ*» ідеї соціалізму, яка якраз виключає поняття про *переділ*»¹⁹.

За соціалізму не буде не тільки поміщиків та капіталістів, чиновників і купців, але й духовенства, яке теж є експлуататором на тілі народу. Соціалізм на місце віри ставить науку і всі її досягнення спрямовує на полегшення праці «чорноробів», тобто людей фізичної праці²⁰.

М. П. Драгоманов одним з перших зрозумів, що Росія й Україна вже стали на шлях капіталістичного розвитку, тому вимагав відмовитись від слов'янофільської ідеалізації селянства та селянської общини, від отожднення поняття «народ» з селянством. В листі до О. Суворіна (кі-

¹⁴ Автобіографія М. П. Драгоманова, «Былое», 1906, № 6, стор. 202—203.

¹⁵ М. Драгоманов. Листи на Наддніпрянську Україну, К., 1917, стор. 94.

¹⁶ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом, т. VIII (1894—1895), Чернівці, 1911, стор. 210.

¹⁷ «Громада». Українська збірка, № 5, Женева, 1882, стор. 63.

¹⁸ М. П. Драгоманов. Собрание политических сочинений, т. II, Париж, 1906, стор. 168—169.

¹⁹ М. Драгоманов. Историческая Польша и великорусская демократия. Женева, Типография «Работника» и «Громади», 1881, стор. 428. Тут і далі підкреслено авторами цитованих праць.

²⁰ М. Драгоманов. Передне слово, «Громада». Українська збірка, [№ 1], Женева, 1878, стор. 43.

нець 70-х років) Драгоманов писав: «...сучасний лад життя російського веде до розвитку саме капіталістичного ладу, а зовсім не до селянського і общинного»²¹. З розвитком капіталізму виникали нові класи — буржуазія й пролетаріат.

Розбиваючи «хлопомансько»-націоналістичні погляди на Україну й українців, як на винайково мужицький народ, Драгоманов зазначав: «...там-то (на Україні.— В. Д., М. Р.) нове біржово-заводське господарювання й закорінилось більше, ніж де-небудь в другій нашій країні. Там-то показали вже й перші квіточки кризисів, починаючи з банкрутств Вайнштейнів і кінчаючи замкненням сахарних і суконних заводів, при чому наша, буцім-то виключно хуторянська, Україна побачила картини робітницького безробіття, яких, думалось, по нашим сторонам і бути не може»²².

В полеміці з народниками Драгоманов приходив до висновку, що їх орієнтація тільки на селянство наносить шкоду справі визвольного руху, що треба залучити до революційної боротьби не лише селянство, а всі верстви трудящих²³.

Драгоманов був переконаний, що народники помиляються, переробляючи соціалізм на сільський лад. Слід розраховувати на те, відзначав він, що і в Росії соціалізм прийде в села з міст, а не навпаки²⁴.

Драгоманов розумів, що робітничий клас Росії й України тяжив до соціалістичного ідеалу і тому міг і повинен був прилучитися до соціалістичного руху західноєвропейських країн²⁵. Але свідомість і революційність робітників Драгоманов виводив не з становища їх у капіталістичному виробництві, а з факту мешкання в місті, як центрі культури. Тільки «освічений робітник, в котрому видно спілку книжки й праці» здавався йому чимось новим і важливим²⁶.

Заслугою Драгоманова є й те, що він іще в період панування в народництві напіванархістських, аполітичних ідей прийшов до висновку про першочерговість боротьби за повалення самодержавства і завоювання політичної свободи. Задовго до зародження «політичного» напрямку в народництві Драгоманов закликав революційні сили Росії зосередитись на боротьбі за завоювання буржуазно-демократичних свобод, тому що, на його думку, справжнього соціалізму не може бути там, де «не заведено ще уставної, парламентської держави, в котрій тільки й виходить на чистоту панування багатих»²⁷. Підкреслюючи необхідність завоювання політичних свобод, Драгоманов писав, що вони потрібні «звісно, не для того, щоб на них стати»²⁸, а слідом за здобуттям політичної свободи потрібно боротися за встановлення соціалізму. У передмові до «Листа Белінського до Гоголя» (1880 р.) Драгоманов, посилаючись на досвід Західної Європи, зазначав, що «збереження людської гідності неможливе за однієї лише зовнішньої політичної свободи, а вимагає економічної забезпеченості, яка досягається тільки в

²¹ М. А. Бухбіндер. М. П. Драгоманов о путях развития России. (Неопубліковане письмо М. П. Драгоманова к А. С. Суворину), «Каторга и ссылка», М., 1933, № 9 (106), стор. 131.

²² М. Драгоманов. Добавка од впорядчика. (Хиба російської й української печаті про мужицьке життя), «Громада». Українська збірка, № 4, Женева, 1879, стор. 36.

²³ М. Драгоманов. Шевченко, українофіли й соціалізм, «Громада». Українська збірка № 4, стор. 203.

²⁴ Там же, стор. 213, 218.

²⁵ М. П. Драгоманов. Собрание политических сочинений, т. II, стор. 318.

²⁶ «Громада». Українська збірка, № 4, стор. 313.

²⁷ М. Драгоманов. Шевченко, українофіли й соціалізм, «Громада», № 4, стор. 156.

²⁸ М. Драгоманов. Передне слово, «Громада», [№ 1], стор. 59.

умовах організації колективної праці над колективною власністю. Тут полягає зв'язок між *лібералізмом і соціалізмом* і перехід від одного до другого»²⁹.

Заслугою Драгоманова є його висновок про те, що в Росії соціалістичній революції повинна передувати буржуазно-демократична. Як відомо, народники, в тому числі й народовольці, вважали, що ці дві революції співпадуть у єдиній соціальної революції. Драгоманов бачив, що народники, ставши наприкінці 70-х років на шлях політичної боротьби з самодержавством, робили в Росії те, що на Заході було здійснено лібералами. «Іронія історії»,— писав він 1881 р.,— відвела в Росії роль активних лібералів саме соціалістам, які найбільш відчували на собі пазури деспотії»³⁰.

В питанні про шляхи і засоби завоювання політичних свобод і здійснення соціалістичних перетворень позиція Драгоманова не була чіткою і визначеною. В ній позначались непослідовність і половинчатість його демократизму, хитання в бік лібералізму. Визнаючи необхідність революційних виступів народних мас, Драгоманов водночас вважав можливим і мирний, еволюційний шлях перетворення суспільства.

Для повалення самодержавства потрібний, на думку Драгоманова, широкий загальнонародний виступ. 1880 р. в брошурі «Терроризм и свобода», відкидаючи тактику індивідуального терору народовольців, він писав: «Вивести Росію на нову дорогу може, на нашу думку, лише *відкритий напад* на її політичний лад, *напад словом і дією* з боку правильно організованих *політичних товариств*, складених з людей цивільних і військових, *по всіх її областях, серед усіх її народів*»³¹.

Цю ж думку Драгоманов проводить і в інших працях. «Для політичного перевороту,— підкреслює він,— необхідна участь великих мас», політична зміна «може бути досягнута лише масовим рухом», «питання про повалення самодержавства в Росії зводиться головним чином до того, як викликати ці масові рухи»³². Отже, безсумнівно, що Драгоманов розглядав революційні виступи як один з найважливіших методів завоювання політичної свободи.

Але справа соціалістичної перебудови життя складніша. На думку Драгоманова, соціальні зміни в суспільстві підготовляються поступово, шляхом тривалої еволюції. «Будучи соціалістом за своїми ідеалами, я,— писав він 1883 р.,— переконаний, що здійснення цього ідеалу можливе тільки у певній ступневісті і при високому розвитку мас, а тому й досягти його можна більш за допомогою розумової пропаганди, ніж кривавих повстань»³³.

Уже в першому накресленні соціалістичної програми, в «Передньому слові» до «Громади», Драгоманов ставить вимогу — «вменшити віру в самі повстання, в їх придатність для досягнення соціалістичного ідеалу. «Повстання,— пише він,— можуть починати будити громадський розум, можуть кінчати старі порядки, котрі вже підкопані з усіх боків інакшими способами.., а зробити нові порядки, та ще й громадські й господарські, саме повстання не може. Навіть повалені старі порядки, особливо громадські й господарські, вертаються безпремінно «на другий день повстання», коли їх нічим замінить таким, щоб господарські потреби людські так чи сяк та вдовольнялись,— а з тими по-

²⁹ М. П. Драгоманов. Собрание политических сочинений, т. II, стор. 235.

³⁰ М. Драгоманов. Историческая Польша и великорусская демократия, стор. 352.

³¹ М. П. Драгоманов. Собрание политических сочинений, т. II, стор. 301.

³² М. Драгоманов. Историческая Польша и великорусская демократия, стор. 350—351, 397.

³³ Автобиография М. П. Драгоманова, «Былое», 1906, № 6, стор. 203.

требами люди не ждуть довго»³⁴. Тому він наполягає на тривалому чеканні визрівання елементів соціалістичних порядків в умовах старого суспільства, а також закликає соціалістів до копіткої щоденної громадської, культурної і пропагандистської роботи в народі, «в громадах»³⁵.

В питанні про створення ще за капіталізму передумов для переходу до соціалізму Драгоманов звернувся до вчення Прудона, до його принципів «громадівства» та федералізму, сліпо повіривши у прудонівську утопічну ідею «мирної» ліквідації держави шляхом заміни її «договірними відносинами» між окремими особами, групами й товариствами робітників та громадами селян. Хоч Драгоманов називає себе «останнім прудонівцем», правовірним прудонівцем він ніколи не був. На відміну від Прудона, який виступав проти суспільної власності, обоюнував власність дрібного виробника і розробляв утопічні проекти її врятування від руйнівної дії капіталізму, Драгоманов вимагав скасування приватної власності, в тому числі й власності дрібного виробника та селянина, і заміни її громадською, суспільною «власністю працюючих».

Майбутній суспільний лад уявлявся йому як «товариство товариств, спілка громад, вільних у всіх своїх справах». Автономні товариства, або громади, повинні стати «спілками вільних осіб» без начальства і без держави. «От дійти до того,— писав Драгоманов,— щоб спілки людські, великі й малі, складались з таких вільних людей, котрі по волі посходились для спільної праці й помочі в вільні товариства,— це й єсть та ціль, до котрої добиваються люди, і котра зовсім не подібна до теперішніх держав, своїх чи чужих, виборних чи не виборних. Ціль та зветься *безначальство: своя воля кожному й вільне громадство й товариство людей і товариств*»³⁶.

В основу свого соціалістичного ідеалу Драгоманов поклав принципи громадівства, автономії й федерації. Він не спромігся зрозуміти суті демократичного централізму. Саме за це критикував його В. І. Ленін. «Недозволено було б забувати,— писав В. І. Ленін 1913 р.,— що, відстоюючи централізм, ми відстоюємо виключно *демократичний* централізм. Щодо цього всяке міщанство взагалі і націоналістичне міщанство (покійний Драгоманов у тому числі) внесли таку плутанину в питання, що доводиться знов і знов приділяти час його розплутуванню»³⁷.

Соціаліст-утопіст Драгоманов не спромігся дійти до розуміння соціалізму як закономірного продукту розвитку економічних відносин капіталістичного суспільства. Його громадівський соціалізм фактично виключає суспільний розподіл праці, прагне звести його до мінімуму, а виробничий і розподільчий апарати знищити.

Добре обізнаний з усіма формами не тільки утопічного соціалізму, але й з науковим соціалізмом Маркса і Енгельса, і не віддаючи переваги жодному з соціалістичних вчень, за виключенням прудонізму, Драгоманов багато уваги приділяв так званому «націоналізуванню соціалізму». Вважаючи цей вислів не досить вдалим, він пояснював, що «тут справа йде не про ідеї соціалізму, які, як всякі ідеї, всесвітні, а про практичне застосування їх, про прийоми пропаганди і її організації,— котрі неминуче повинні бути локалізовані і отже й націоналізовані», тобто про те, «як *прилагодити пропаганду й організацію соціалізму до*

³⁴ М. Драгоманов. Передне слово, «Громада», [№ 1], стор. 70—71.

³⁵ «Громада». Українська збірка, № 2, Женева, 1878, стор. 256.

³⁶ М. Драгоманов. Передне слово, «Громада», [№ 1], стор. 41.

³⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 28.

всіх пород (народів.— В. Д., М. Р.) і країн в Росії»³⁸. Щоправда, він не вважав самоціллю озмежування революційних сил» по національних областях, а намагався знайти кращий спосіб створення соціалістичної партії. Драгоманов почасти вірно критикував російських народників за прояви великодержавного шовінізму, за ігнорування необхідності ведення соціалістичної пропаганди мовами народів Росії. Але сам він іноді надто вип'ячував національне питання, що фактично вело до розпорошення сил революціонерів і послаблення фронту боротьби проти спільного ворога — російського самодержавства.

Суб'єктивно Драгоманов прагнув до створення такої партії, в якій не було б місця як великодержавному шовінізму, так і націоналізму, сепаратизму. Звідси його думка про те, що «дійсно всеросійську, інтернаціонально-федеральну партію в Росії потрібно створювати не згорнивши, а знизу вгору, готуючи для неї спочатку часткові, обласні й національні елементи, які вже потім повинні будуть зфедеруватись», що «такий хід справи найприродніший і обіцяє найбільш міцні результати»³⁹. Тому Драгоманов не вступав до загальноросійських партій, прагнув до створення української соціалістичної партії, яка б об'єдналась з російськими соціалістами на добровільних федеративних засадах.

Нерозуміння наявності двох тенденцій у національному питанні за капіталізму, абсолютизація ідеї автономізму і федералізму штовхали М. П. Драгоманова на позиції націоналістичного міщанства при розв'язанні практичних питань. Так було при вирішенні питання про польське повстання 1863 р., коли він не зміг зрозуміти значення боротьби польських панів для всеросійської демократії, так було і в суперечках з революційними народниками з приводу шляхів ведення революційної роботи в Росії.

Захист та обґрунтування ідеї децентралізації, ототожнення централізму з деспотизмом і бюрократизмом зумовлювало й інші помилки Драгоманова. Так, він негативно ставився до революційної диктатури взагалі і до диктатури пролетаріату зокрема. Диктатура уявлялась йому чимось таким, що суперечить «свободі вільної особи», веде до нівелювання не тільки національностей, а й індивідів.

Визначаючи місце М. П. Драгоманова в історії суспільно-політичної думки, треба виходити з вказівки В. І. Леніна, що у визвольному русі ще в епоху реформи 1861 р. намітилася дwoяка, ліберальна і демократична, тенденція⁴⁰. «Як тільки становості в Росії завдано було,— писав В. І. Ленін,— рішучого удару (1861 р.),— зараз же почав виявлятися антагонізм всередині «народу», а поряд з цим і в силу цього антагонізм всередині безстанової інтелігенції між лібералами і народниками, ідеологами селянства (всередині якого перші російські ідеологи безпосередніх виробників не бачили, та й не могли ще бачити, утворення протилежних класів)»⁴¹. Демократична й ліберальна тенденції розвивалися протягом усього пореформеного часу і розходилися дедалі ясніше, виразніше, рішучіше. Поряд із зростанням ліберально-монархічної буржуазії, що проповідувала задоволення «культурною» роботою і цуралася революційного підпілля, росли сили демократії й соціалізму⁴².

³⁸ М. Драгоманов. Историческая Польша и великорусская демократия, стор. 275; його ж. Українська «Громада» й «націоналізм» по V т. «Вперед», «Громада». Українська збірка, № 4, стор. 359.

³⁹ М. Драгоманов. Историческая Польша и великорусская демократия, стор. 337.

⁴⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 84.

⁴¹ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 384.

⁴² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 91—92.

Яке місце посідав у цьому русі Драгоманов? До якого — демократичного чи ліберального — табору він належав? На ці запитання не можна дати категоричної відповіді, оскільки в той або інший період у нього переважали то ліберальні, то демократичні погляди. Якщо говорити про 70-і роки, то, безперечно, принаймні у другій половині цього бурхливого десятиріччя він перебував у таборі демократії й соціалізму.

Щодо характеру соціалістичні погляди Драгоманова належать до категорії не наукового, а утопічного соціалізму. Про соціалістичне вчення Драгоманова можна сказати те ж, що писав В. І. Ленін про народництво: воно ніколи не могло відмежуватися від лібералізму справа і від анархізму зліва.

Влучну характеристику соціалізму М. П. Драгоманова дав Іван Франко, коли писав, що М. П. Драгоманов доходив до соціалізму «не так, як Маркс і Енгельс, студіюванням життя і розвою робітницької, пролетарської маси в краях найвищого економічного розвою; навпаки, вихідною точкою його соціалізму, так само як і старшого французького, так званого утопічного соціалізму, був вид хлопської нужди та кривди і гаряче співчуття з тою кривдою та бажання винайти такий суспільний порядок, у яким би та кривда була зведена до мінімуму. Живо відчуваючи деспотичний тиск держави на волю й економічний стан одиниці, він силкувався в конструкції сього майбутнього справедливого ладу звести до мінімуму також той тиск держави, і для того основною одиницею і підвалиною своєї будови поклав *громаду*, найменшу на його думку суспільно-політичну організацію в суспільності. Він так і називає свій соціалізм громадівством, себто організацією, опертою на автономії і федеральній злуці громад...». Оскільки в основу майбутнього суспільного ладу Драгоманов клав принцип абсолютної особистої свободи, який в крайній послідовності рівнозначний з самоволею, то такий соціалізм Франко справедливо називає антисоціальним. «Тут справді можна сказати, — писав він, — що вчений історик розминувся зі своєю наукою і замість наукового викладу дав нам наївні міркування свужика, що не бачив світа і не потрафить піднятися думкою до зрозуміння вищої суспільної організації понад свою громаду або свій повіт і одинокою підвалиною суспільного зв'язку бачить свою особисту користь і пріємність. Ні, так соціалістичний ідеал не виглядає і ніколи не виглядатиме»⁴³.

І все ж у кінцевому підсумку можна позитивно оцінити роль Драгоманова в розвитку соціалістичних учень і визвольного руху. Хоч він пропагував не науковий, не пролетарський, а утопічний соціалістичний ідеал, в умовах другого періоду визвольної боротьби в Росії і на Україні цей ідеал кликав трудящі маси до протесту проти світу експлуатації («здирства»), до боротьби проти панства, попівства, деспотизму й сваволі. Соціалізм М. П. Драгоманова — це одна з найоригінальніших та найскладніших сторінок в історії формування і розвитку соціалістичних вчень на Україні.

⁴³ І. Франко. Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова, «Літературно-науковий вісник», Львів, 1906, кн. VIII, стор. 229, 238, 239.

Р. П. ІВАНОВА

М. П. ДРАГОМАНОВ І РЕВОЛЮЦІЙНЕ НАРОДНИЦТВО

(Друга половина 70-х — початок 80-х рр. ХІХ ст.)

В радянській літературі вже висловлювалась думка про тісний зв'язок і взаємовідносини М. Драгоманова з революційними народниками¹. Його численні статті друкувались в народницьких виданнях. Представники цієї частини народництва не тільки полемізували з ним в питаннях теоретичних, але й вступали в близькі контакти в справах революційних. Особливо це стосується періоду піднесення революційного руху в країні — в другій половині 70-х і на початку 80-х років.

Революційний прибув, що сколихнув Росію в цей період, захопив М. Драгоманова і наблизив його до селянської демократії, до передових народницьких діячів. Він прийшов до них з своєрідними поглядами і переконаннями, які мали певний вплив на тодішніх революціонерів. Стосунки М. Драгоманова з народниками є однією з цікавих і важливих сторінок у становленні революційної теорії, яку, за словами В. І. Леніна, «Росія справді *вистраждала* піввіковою історією нечуванних мук і жертв, небаченого революційного героїзму, неймовірної енергії і беззавітності шукань, навчання, випробування на практиці, розчарувань, перевірки, зіставлення досвіду Європи»².

Вплив драгомановських ідей на революційну боротьбу цього періоду відзначали у свій час відомі діячі народництва — А. Желябов, Я. Стефанович (один з головних ідейних противників М. Драгоманова) та ін.

На заслуги М. Драгоманова перед революційним рухом у Росії 70—80-х років вказувала і група російських революціонерів-емігрантів у Лондоні в своєму вітанні на честь 30-річчя громадської і політичної діяльності М. Драгоманова, що широко відзначалось у Галичині. Сергій Степняк-Кравчинський, Єгор Лазарев, Фелікс Волховський писали: «Він належить всьому російському племені, всій великій слов'янській сім'ї в такій же мірі, як і своїй Україні... Свідомо чи несвідомо, охоче чи затикаючи вуха, російські революціонери майже всі своєю масою йдуть шляхом, який Драгоманов передбачив і не переставав вказувати з перших днів своєї появи за кордоном...»³.

Не відразу М. Драгоманов зближується з російськими революціонерами. Його світогляд зазнав відчутних змін, еволюції вліво, кульмінація якої припадає на 1879—1880 р.

Революційні народники початку 70-х років вороже ставились до будь-якої думки про політичні й конституційні права і свободи. Соціал-революціонери, як тоді називали себе революційні народники і лавристського і бакунінського гатунку, хотіли досягти соціалізму зразу ж, перескочивши одним стрибком в анархічно-комуністичне суспільство. На думку правовірних народників, конституційні права зміцнять капіталіс-

¹ Д. Заславський. М. П. Драгоманов, М., 1934; Д. Заславський, І. Романченко. Михайло Драгоманов. Життя і літературно-дослідницька діяльність, К., 1964; В. Л. Лукеренко. Світогляд М. П. Драгоманова, К., 1965; та ін.

² В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 9.

³ Михайло Петрович Драгоманов (1841—1895). Єго юбилей, смерть, автобіографія і спис творів. Зладив і видав М. Павлик, Львів, 1896, стор. 1.

тичні елементи в країні і сприятимуть посиленню їх панівного становища в суспільстві. «Конституційна ж свобода, якою б жалюгідною вона не була, їм в усякому разі дасть можливість зорганізуватись в сильну партію, першою справою якої буде проголошення хрестового походу проти нас, соціалістів»⁴,— писала тоді народницька преса. Та життя саме штовхало народників на шлях політичної боротьби.

З 1876 р. у Женеві один по одному виходять пристрасні публіцистичні твори М. Драгоманова. В 1878 р. він починає видавати перший безцензурний український друкований орган «Громада», який становить важливий етап в історії української суспільно-політичної думки. Наприкінці 70-х і на початку 80-х років «Громада» перетворилась в трибуну для палких політичних виступів М. Драгоманова проти «допотопного страховища»⁵, як називав він царське самодержавство, проти «внутрішнього рабства» (II, 77). Він закликав «гнати жандармів», якщо треба, то й силою (II, 301), не спинятись перед відкритим нападом на деспотизм (II, 119).

Справді, з виходом у світ публіцистичних брошур, листків, памфлетів, а потім і журналу «Громада» М. Драгоманов здобув значний вплив на політичні настрої, особливо в Києві і Одесі. В Києві точилися розмови про конституцію, якою захоплювались ліберали, українофіли, студенти. У місті був створений конституційний клуб з числа студентів і радикалів⁶. Цей політичний настрій вплинув і на багатьох народників, зокрема В. Осинського, Г. Попка, Медведева та ін. У Києві в ті роки (1877—1878) з'являється серед народників-політиків свій Виконавчий комітет, який став прообразом народовольського Виконавчого комітету⁷.

Такому поширенню і популяризації конституційних ідей сприяла та обставина, що українофільський рух другої половини 70-х років захопив глибші верстви українського суспільства. «Молода громада» у Києві, яка утворилась поряд із «Старою громадою», була різноманітною за соціальним складом і демократичнішою за настроями. З середини 70-х років до політичної діяльності пробуджується велика кількість різночинної інтелігенції — студенти, вчителі, семінаристи, курсисти вищих жіночих курсів. Молоде українофільство тісно змикається з численними революційними групами. Багато з членів «Молодої громади» є водночас і учасниками революційних гуртків.

За словами В. Дебагорія-Мокрієвича, в Києві і Одесі в 1877—1878 рр. вийшло щось подібне до з'їзду революціонерів⁸. Про тісний зв'язок молодого українофільства з революціонерами розповідає поліцейський документ — «Свод указаний, даних некоторыми из арестованных по делам о государственных преступлениях», складений в травні 1880 р. з показань в основному зрадників Курціна, Богуславського і Велєдницького. Правда, «Свод» цей, дещо тенденційний, мав на меті обвинуватити українофільство в терористичній діяльності, якої за ним не спостерігалось, щоб дати підставу для його переслідування. І все ж він відтворює цікаву картину взаємозв'язку молодого українофільства з революційним рухом. «Свод» перелічує велику кількість гуртків демократичної інтелігенції, яка веде пропаганду серед селян і робітників.

⁴ М. Фроленко. Липецкий и Воронежский съезды, журн. «Былое», 1907, № 1/13, стор. 80.

⁵ Собрание политических сочинений М. П. Драгоманова, т. II, Париж, 1906, стор. 102. Далі посилання на це видання даються в тексті з зазначенням в дужках тома (римська цифра) і сторінки.

⁶ М. Фроленко. Назв. праця, стор. 83.

⁷ П. Л. Тучапський. Роля Драгоманова в суспільному рухові Росії й України. «Україна», 1926, кн. 2—3, стор. 105.

⁸ В. Дебагорія-Мокрієвич. Воспоминания, Спб., 1906, стор. 318.

Сотні молодих людей організовані в «коші», «курені», які тісно зв'язані з представниками «Старої громади»⁹. Серед них — відома революціонерка Марія Ковалевська, дружина Миколи Ковалевського, найближчого друга і земляка М. Драгоманова. Її знають серед революціонерів як «Марусю» і «Наташу»¹⁰. В одному з гуртків беруть участь сестра відомого революціонера, згодом народовольця, Миколи Колодкевича народник-терорист — шлюсар Петро Гудзь (псевдонім Лобанчук)¹¹. Молодих громадівців — братів Михайла та Івана Драгневичів «Свод» називає впливовими керівниками молоді. Михайло Драгневич постійно листувався з М. Драгомановим і в той же час підтримував зв'язок з Миколою Колодкевичем, прозваним в підпіллі «Кіт-мурлика»¹². Іван Драгневич був тісно зв'язаний з Дебагорієм-Мокрієвичем, що належав за характеристикою поліцейської записки, до партії крайніх терористів-революціонерів¹³. У поліцейському документі зазначено, що брати Драгневичі служили посередниками між гуртком «Старої громади» і радикальною молоддю.

В Одесі такий зв'язок був ще тіснішим. Недарма, А. Желябов, згадуючи про це в листі до М. Драгоманова, писав: «Я бачив розквіт тамтешньої громади, її живі починання. Повільно, але безперервно зливались там в одне русло дві революційні течії — загальноросійська і українська... Не федерація, а єдність були недалеко» (II, 415). То й не дивно, що драгомановська «Громада», її листки, брошури, памфлети в дзюнгами політичних свобод, з'являючись серед українофілів, швидко потрапляли і в середовище революційних гуртків. Ці видання активізували політичну діяльність українського громадівства. Молодь називає М. Драгоманова своїм «батьком». До його слів прислухаються російські революціонери-народники, які видають у своїй підпільній друкарні його брошуру «До чого довоювались» (1878 р.), написану з приводу російсько-турецької війни. Тут М. Драгоманов викладає, як і в попередніх своїх брошурах, програму найнеобхідніших політичних перетворень у Росії. На весь зріст перед Росією постали тепер внутрішні питання, писав він. І головне з них — «це питання політичної свободи, тобто питання усунення панування чиновників і жандармів, прикритого мантиєю самодержавства» (II, 119). Вимогам політичної свободи присвячуються і такі широковідомі в Росії памфлети, як «Турки внутренне и внешние» (1876 р.), «Внутреннее рабство и война за освобождение» (1877 р.). Останній з них читав К. Маркс і на полях робив помітки там, де йшлося про ставлення російських офіцерів до своїх братів-слов'ян, про здирство, казнокрадство і зазнайство серед армійського начальства. В другій половині 70-х років з-під пера М. Драгоманова не виходить жодної статті, де б так чи інакше він не закликав знищити політичне рабство в Росії, ліквідувати всеросійське самодержавство, яке є нічим іншим, як пануванням чиновників, «боягузливих, корисливих, неосвічених» (II, 102). Його заклик до боротьби за політичні свободи в Росії лунає до кінця 80-х років — фактично до кінця політичної і публіцистичної діяльності М. Драгоманова в загальноросійському масштабі.

Росія нічим не краща своїми порядками за Турцію, писав він у памфлеті «Турки внутренне и внешние» (II, 54). Петербурзькі імпера-

⁹ Свод указаний, данных некоторыми из арестованных по делам о государственных преступлениях, май 1880 г., «Былое», 1907, VI, стор. 129 (Далі — «Свод указаний»).

¹⁰ Там же, стор. 119.

¹¹ Там же, стор. 130.

¹² Там же, стор. 135.

¹³ Там же, стор. 136.

тори і чиновники — це більш європейське видання турецьких султанів і пашів, вони виснажують народ поборами, утискають народну освіту, кидають в каземати тисячі молодих людей, що не лишилися глухими до народних нужд (II, 89). Вони відмовились навіть і від того «черепашиного прогресу», який раби добровільні й невольні називають «ерою реформ в Росії» (II, 92). Держава з доведеним до голодування народом, якого навмисне не хочуть вчити навіть грамоті, держава, де тільки неучі, бездарності і шахраї правлять «під крильцями святості царської сім'ї всіма справами без суду і контролю публічного» — ось що таке російська імперія (II, 112). Найменше, що треба зробити — знищити панування турок внутрішніх над Росією, як мінімум провести в країні такі реформи: 1) недоторканність особи і житла; 2) недоторканність національностей в приватному і громадському житті; 3) свобода і рівність усіх віросповідань; 4) свобода друку, навчання, сходок і товариств; 5) самоврядування общин, земств і областей; 6) земський собор і відповідальність перед ним чиновників; 7) перегляд усього соціально-економічного становища мас; 8) повна амністія політичних в'язнів (II, 119). Отже — це програма звичайної буржуазно-демократичної реформи, але в той час її відкрите проголошення і захист мали величезне революціонізує значення в самодержавній напівкріпосницькій Росії.

Вимога політичних реформ і земського собору в Росії була однією з основних для всієї революційної демократії 60-х років. Ще в перед-реформений час О. І. Герцен висловлювався за те, що «самодержавству, яке біснується», було б корисно поставити з боку суспільства «всякого роду перила, загати»¹⁴, тобто конституційні перепони. В ряді статей М. Огарьова також ставиться вимога скликання обласних законодавчих дум і державної союзної думи, або земського собору¹⁵. Російська держава мала стати союзом вільних областей¹⁶. Ці ж думки пройшли червоною ниткою в інших революційно-демократичних публікаціях 60-х років — зокрема в прокламаціях «Великорусса», в програмних статтях М. П. Огарьова «Что нужно народу?», «Всему народу русскому»¹⁷ та ін.

В 70-х роках, коли народжувався новий революційний рух, ідеї політичних свобод вивітрились з програм революціонерів. Головним вони вважали соціалістичні лозунги, встановлення соціальної рівності. М. Драгоманов же знову порушував питання буржуазно-демократичних перетворень у Росії.

Хто ж повинен здійснити ці перетворення? Їх можуть зробити освічені люди різних племен Росії (II, 108), — відповідає М. Драгоманов, тобто інтелігенція. Бо за політичні свободи боряться тільки «освічені класи», а «класи чорноробочі» цікавляться більш економічною боротьбою, яка є і більш радикальною (I, 185). Але зараз на порядку денному стоїть політична свобода Росії. Як її досягти? М. Драгоманов вважає, що домогтися цього можна відкритим висловлюванням своїх думок у пресі, подачею заяв від цілих верств суспільства та виборних установ, і нарешті «відкритим опором деспотизму і відкритим на нього нападом» (II, 118). Після ганебного закінчення російсько-турецької війни М. Драгоманов звертає свій погляд на армію. Так, саме армія, яка винесла на собі «в згущеному вигляді дії усіх принад теперішнього управління в Росії» (II, 120), яка, повернувшись з війни, побачила навколо себе жажливі злидні народу, кріпосне право, ханжество, арак-

¹⁴ А. И. Герцен. Полн. собр. соч. и писем, т. X, Пг., 1919, стор. 300, 301.

¹⁵ «Литературное наследство», т. 61, ст. «Цель русского движения».

¹⁶ Н. П. Огарёв. Избр. произв., т. I, стор. 392.

¹⁷ А. И. Герцен. Полн. собр. соч. и писем, Пг., т. XVI, стор. 259.

чевщину — саме така армія зможе найшвидше допомогти освіченим людям повалити царство будочників і шпигунів (II, 121). З гнівом і палкою пристрастю він тоді писав: «Героям Шипки доведеться, можливо, другого дня по прибутті на батьківщину виконувати «секуцію» над чигиринськими селянами, а мученикам переходу через Балкани доведеться, можливо, розганяти страйк робітників на фабриці якого-небудь агента Когена чи Варшавського, що розжирів за рахунок їх шлунку й спини під час війни. Офіцеру, що уцілів при страшній атаці на Плевну, доведеться стріляти на вулиці в свою сестру під час маніфестації, викликаній обуренням на жорстокий суд, або проходити церемоніальним маршем по могилі брата, розстріляного за опір найбеззаконнішій і найжорстокішій таємній поліції» (II, 120—121).

І от ця армія і буде тією силою, яка, нарешті, зломить російський деспотизм. Правда, зроблять це не прості солдати, а офіцери, які поведуть за собою солдатські маси. М. Драгоманов залишається вірним собі — рушійною силою революції будуть все ж «освічені» класи. Щоб підняти армію на боротьбу, він, з допомогою своїх однодумців, організовує склади підпільної літератури по шляху слідування військових частин. З таємних документів австрійського міністерства внутрішніх справ відомо, що драгомановська «Громада» поширювалась серед козаків 14-го донського полку в Келецькій губернії і серед російських солдат артилерійської бригади, що розміщувалась в Радомській губернії¹⁸.

М. Драгоманов підтримує тісні зв'язки з румунськими революціонерами, які поширюють нелегальну літературу серед російських військ. Це — Замфір Арборе, Н. Зубку-Кодреану, К. Стеучеану, Еджеп Лупу, Др. Судзиловський-Руссел та ін. За свідченням сучасників, ця революційна література мала значний успіх¹⁹.

Всю пристрасть свого публіцистичного слова М. Драгоманов спрямовує проти царського самодержавства. Критика ним реакційної системи царської Росії, заклик до повалення самодержавства мали велике революціонізує значення. Але його програма не позбавлена і хиб. Як тільки справа доходить до конкретного розв'язання питання — хто ж буде тією головною силою, яка знищить самодержавний лад, — то М. Драгоманов летить з вершини революційності в прірву утопічних ілюзій. Певно, він і сам відчував хиткий ґрунт під своїми ногами. Він бачив, що його надії і сподівання, пов'язані з «освіченими класами», не виправдовуються. «Середні елементи» — тобто ті ж «освічені класи» — обмежуються боягузливим бурмотінням і тільки нишком нападають на тих, проти кого вийшли на двобій російські соціалісти. Ліберали не здатні нічого домогтися, говорить М. Драгоманов. Мало того! Вони навіть збираються «викорінити революцію і соціалізм» і цим заслужити собі які-небудь права від царя²⁰.

І М. Драгоманов робить ще один крок вліво. Політичних свобод доб'ється молодь, крайні соціалісти, заявляє він (II, 151). Правда, вони байдуже ставляться тепер до політичних форм, відкидають всякий «конституціоналізм», та все ж вони закінчать еру реформ «нині благополучно царствующого імператора», дадуть Росії і політичну свободу (II, 152). Саме крайні соціалісти забезпечать панам-лібералам незалежність суду, який буде судити їх же, саме вони забезпечать лібераль-

¹⁸ В. Левинський. Драгоманов і драгоманівці у світлі австрійських тайних документів, Варшава, 1933, стор. 18—19.

¹⁹ М. А. Ласло. До питання про українсько-румунські зв'язки у другій половині XIX ст., «Український історичний журнал», 1962, № 5, стор. 115.

²⁰ Зб. «Громада», Женева, 1879, № 4, стор. 264.

ним газетам недоторканність роздрібної торгівлі листів, де будуть також цькувати їх же, крайніх соціалістів (II, 151).

Так М. Драгоманов підійшов до революційного народництва. Це були часи найбільшого піднесення боротьби проти царизму в Росії в XIX ст.— кінець 1879, 1880, початок 1881 р. В країні виникла революційна ситуація, коли народ не хотів, а верхи не могли жити по-старому²¹. Революційна хвиля піднялась до найвищої точки. І в ці дні М. Драгоманов писав: «Якщо уже пішов із-за речі, яка справді варта того, так бери револьвер, ніж, хоч вила, і не вертай, а стріляй, ріжся, коли треба» (II, 219). Заклик до збройної боротьби, до насильного повалення самодержавства ставив М. Драгоманова до лав найпередовіших, революційних сил російського суспільства.

Зближення його, особисте знайомство і співробітництво з видатними представниками російської революційної еміграції в Женеві ще більше сприяло тому, що драгомановські ідеї завойовували серед російських революціонерів все більше прибічників. В перші роки емігрантської діяльності М. Драгоманов часто друкується на сторінках революційних видань — «Работник», «Община». Пізніше Г. В. Плеханов залучає його до видання «Русской социально-политической библиотеки». Ім'я М. Драгоманова на газетних сторінках стоїть поруч з іменами Плеханова, Аксельрода, Клеменца, Кравчинського і інших видатних революційних діячів того часу. Як пригадує Л. Дейч, завзяті анархісти-бакуїніці, приїхавши згодом з Росії, страшенно дивувались і навіть «обурювались» з приводу того, що редакція анархістського органу «Община» допускає друкування в ньому «такої жахливої ересі», як статті М. Драгоманова, де він доводить необхідність конституції в Росії²².

Драгомановські ідеї про необхідність політичних свобод в Росії не легко пробивали собі дорогу серед правовірних народників. Показова в цьому відношенні рецензія Якова Стефановича на український збірник «Громада». Рецензія була надрукована в № 8—9 журналу «Община» за 1878 р. Звернення М. Драгоманова до народників відкрито поставити політичні лозунги викликало у Я. Стефановича іронію. Таких соціалістів ми не можемо визнати своїми однодумцями (II, 230), писав він.

А життя робило своє. Революціонери, що раніше не брали участі в таких соціальних народних заворушеннях, як Чигиринська справа чи повстання селян у Воронезькій губернії, і не чіпали ні підрядчиків, ні жандармських чинів — тобто мирні народники-пропагандисти тепер уже виходять на Казанську площу з протестом проти утисків і заслань, вбивають шпигуна в Ростові, відстрілюються від жандармів в Одесі, стріляють в прокурора Котляревського у Києві, в генерала Трепова у Петербурзі... Це політичні явища, підкреслює М. Драгоманов. Молоді досить набридли і наболіли всі ці каторги, заслання, арешти, шпигуни, прокурори, Трепови, «безсловесно зносити яких означає потурати їм» (II, 150). Ці явища ростуть, наче лавина, в усіх кутках країни, це вияви протесту проти політичного ладу в Росії, які поширюються всупереч всіляким переслідуванням. Діяльність соціалістів-революціонерів «явно набуває політичного характеру», пише М. Драгоманов, «хоча, на нашу думку, безсистемного» (II, 204).

І це було справді так. Дуже скоро частина революційних народників офіційно і відверто визнала необхідність політичної боротьби. Липецький і Воронезький з'їзди фактично оформили новий напрям на-

²¹ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 181.

²² Л. Г. Дейч. Русская революционная эмиграция 70-х годов. Петербург, 1920, стор. 28.

родницького руху. На перший план висувалась політична боротьба «без всякого страху конституції»²³, пригадує один з учасників цих з'їздів М. Фроленко. А 1 жовтня 1879 р. «Народна воля» в своїй газеті писала, що передусім треба повалити уряд, відняти у нього владу над музиком. «Таким чином, наша діяльність набуває політичного характеру»²⁴, робить вона висновок. Це був справжній переворот у народницькій теорії. М. Драгоманов у відповіді на рецензію Я. Стефановича за рік перед цим писав: «Новіші дії цієї партії чим далі все більше набувають характеру політичного, а публікації, що з'являються від імені її, напр. в Петербурзі, що вийшли вже не тільки після наших великоруських політичних брошур, і I—II тт. «Громади», але й інші, після «Листка Громади», чим далі — все більше заключають в собі ідей «конституціоналізму» (II, 203).

Самодержавство в Росії для М. Драгоманова стало своєрідним Карфагеном (II, 598), який він скрізь і завжди закликав руйнувати перш за все. І це повинні зробити всі народи Росії, із зброєю в руках, бо «такі гучні установи, як інквізиції, бастилії, III відділення ніде не падали ні тихенько, ні від красномовних маніфестів, проголошених з трону, ні тим паче, від туманних прокламацій а la Лоріс-Меліков». В таких державах, як російська деспотія, і найскромніші права можуть бути досягнуті лише після падіння самодержавства, «а це падіння ніде без грому не обходилося» (II, 284). На новий шлях Росію можна ввести тільки відкритим нападом на її політичний лад (II, 301).

Проте, російські соціалісти не повинні тішити себе надією, що з поваленням самодержавства в Росії встановиться справжня свобода, писав М. Драгоманов. Таку свободу, на його думку, дає лише послаблення централізованої державної влади, розвалення бюрократичної машини, введення прав особи, самоврядування общин і областей, а зовсім не заміна «центральної державної установи царських парламентськими, хоч би навіть і республіканськими» (II, 400). Централізація і свобода — речі не сумісні (II, 401), а тому лозунгом російських революціонерів повинна стати боротьба за децентралізацію і федералізм (II, 402).

Ось саме цей федералізм і був тим другим наріжним каменем, з позиції якого М. Драгоманов розцінював народницький рух у Росії. Треба зразу ж відзначити, що драгомановський федералізм — це найбільш вагоме і водночас найбільш заплутане питання в історичних поглядах ученого.

Ще за часів цюрихських знайомств з російськими революціонерами М. Драгоманов визначив програму лавровського «Вперед» як таку, що ігнорує національні інтереси різних народів Росії. Не задовольняв його і «аморфний» федералізм М. Бакуніна. М. Драгоманов з перших днів своєї емігрантської діяльності розпочинає проповідувати свою концепцію на сторінках революційних видань. Як пише в своїх спогадах Л. Дейч, члени редакції анархістської «Общини» під впливом М. Драгоманова ледь-ледь не підмінили «анархію» федералізмом. «Думка про «кінцеву мету» нібито зовсім випарилась з нашої свідомості, замінившись уявленням про федералістичний лад»²⁵, пише Л. Дейч.

М. Драгоманов розумів, що великоруське забарвлення діяльності російських революціонерів прирікає її на те, що вона не матиме успіху в невеликоруських місцевостях, які становлять майже половину Євро-

²³ М. Фроленко. Назв. праця, стор. 83.

²⁴ Литература партии «Народной воли», под ред. Б. Базилевского (В. Богучарского) 6. р., стор. 55.

²⁵ Л. Г. Дейч. Назв. праця, стор. 8.

пейської Росії з Кавказом (II, 394). Ігнорування революціонерами лозунгів національної рівноправності і автономії примушує з деяким задоволенням дивитись в мабутне, писав він в статті «Народная воля» о централизации революционной борьбы в России» (II, 395). М. Драгоманов вірно зауважує, що питання про самовизначення націй було чіткіше поставлене в 60-х роках.

У ці роки, починаючи від листків «Великорусса» (1861 р.), в програмах російської революційної демократії досить виразно формулюється питання про самовизначення націй і організацію суспільства на федеральних началах. Прокламація «Молода Росія» (1862) на перше місце ставить вимогу перетворення Росії в республікансько-федеральний союз областей, які в свою чергу складаються із землеробських общин. Про те ж саме йдеться і в програмній статті М. Огарьова «Что нужно народу?», яка була, за висловом одного з засновників таємного товариства «Земля і воля» 1862—1863 рр. О. О. Слепцова, «нашою платформою»²⁶. Тут також порушено питання про самоврядування — общинне, волосне, повітове і губернське²⁷. Ще в 1860 р. М. Огарьов писав, що Росія повинна стати об'єднанням вільних областей, федерацією 9 обласних союзів при виборній владі²⁸.

М. Драгоманов теж бачить майбутнє Росії в федеративному союзі народів. «Ми не хочемо панування однієї народності над другою. Ми прихильники широкої федерації і переконані, що кожен народ може розвиватись успішно тільки на основі самостійного життя і повної свободи» (I, 200), — писав він у своєму творі «Историческая Польша и великорусская демократия». Політичні і національні інтереси такої великої держави, як російська імперія, в найкращий спосіб будуть поєднані тільки при умові федерації. Та й сама різноплемінна територія Росії повинна б підказати революціонерам необхідність будувати державу на федералістичних началах, говорить М. Драгоманов. Проте, «Народна воля» не обіцяє ніякої автономії, навіть в майбутньому (II, 409). Вона пропонує лише загальноросійський земський собор, який займе місце тимчасового революційного уряду. Збереження в руках революціонерів централізованої машини російської імперії досить небезпечно, бо цією ж машиною можна скористатись і для встановлення консервативно-бюрократичної диктатури (II, 220—221). Своєю програмою народовольці «зовсім не розхитують ідеї державно-централістичного самодержавства, а тільки переносять її в інші руки» (II, 220). М. Драгоманов, проте, не всіх народовольців обвинувачував у гріхах «централізму». Він бачив, що Андрій Желябов і його однодумці стоять на федералістичних позиціях. Про це заявив і сам Желябов у листі до М. Драгоманова: «Нас, переконаних автономістів, звинувачують в централізмі...». А далі: «... бачиш рятунок в розподілі імперії на автономні частини і вимагаєш Установчих зборів...» (II, 417). Та більшість у Виконавчому комітеті «Народної волі» була проти федералізму. На обвинувачення М. Драгоманова народовольці відповідали: «Але ми стверджуємо, що проти спільного ворога повинні бути спрямовані з'єднані, дружні зусилля всіх складових частин держави: роз'єднання в боротьбі послабить наші сили і віддалить перемогу» (II, 295). І все ж невпинна пропаганда М. Драгомановим своїх ідей, рішуча позиція цього «педанта-автономіста» змусили «Народну волю» висловити своє ставлення до національного питання: народи мають право на повну політичну неза-

²⁶ А. И. Герцен. Полн. собр. соч. и писем, т. XVI, стор. 76.

²⁷ П. П. Огарёв. Избр. произв., т. I, стор. 327—536.

²⁸ «Литературное наследство», т. 61, стор. 494—500.

лежність; право на самовизначення націй належить Всеросійським Установчим зборам.

І М. Драгоманов пристрасно (про федералізм він завжди писав завзято) * доводить, що така програма надто вузька, помилкова, свобода народів залежатиме від волі колективного самодержжя, що тільки встановлення обласного самоврядування обмежить центральну владу, дасть усім народам справжню свободу, а ці обласні собори становитимуть основу політичного союзу цілої держави (II, 410). Ми не знаємо, як були сприйняті думки М. Драгоманова в середовищі «Нродної волі», проте серед революціонерів-емігрантів вони здобули собі немало співчуваючих (С. Кравчинський, В. Дебагорій-Мокрієвич та ін.). І навіть Я. Стефанович, який не шкодував для Драгоманова ні прізвиськ, ні іронічних епітетів, у 1883 р. в одному з листів до Л. Дейча писав з приводу драгомановського федералізму: «Що стосується федерації, то, коли справа йдеться про Росію, я, грішний, теж не розумію іншої для неї політичної схеми. Сподіваюсь, ти не позбавиш мене за це своєї дружби»²⁹.

Отже, треба визнати за М. Драгомановим певні заслуги в тому, що він весь час звертав увагу революційних народників на вирішення національного питання. Проте і тут він був не завжди послідовним. Це стосується його ставлення до польського повстання 1863 р., яке Драгоманов розглядав з точки зору українського селянина, «настільки ще дикого, сонного, прирослого до своєї купи гною, що через законну ненависть до польського пана він не зміг зрозуміти значення боротьби цих панів для всеросійської демократії»³⁰. Відмовлення М. Драгоманова від того, щоб підтримати боротьбу польської шляхти проти російського самодержавства об'єктивно відповідало інтересам російських поміщиків, які боялися будь-якої революції і будь-якої свободи народів. За це М. Драгоманов і дістав «захоплені поцілунки»³¹ від націонал-ліберала П. Струве³².

М. Драгоманов закликав народників вести революційну пропаганду мовами народів, які населяють російську імперію, навіть тих, що становили незначну кількість населення — євреїв, татар, болгар, поляків, німців (II, 336). Це було, звичайно, важливим питанням. Але для цього він пропонував утворити федеративні соціально-народні партії, які б увійшли між собою в союз і, таким чином, наблизили б всеєвропейську народну спілку (II, 336). М. Драгоманов виступає з пропозицією згуртувати навколо «централістичної» «Нродної волі» обласні організації чи комітети (II, 412), які б ослабили, а потім і поглинули б «централізм» народовольців. Він не зрозумів, що лише завдяки цій суворо централізованій організації жменька героїв-народовольців і змогла стати «групою надзвичайно діяльною», самою «енергійною» з наявних протиурядових сил» (II, 391), як він і сам оцінював їх. Своєю організаторською діяльністю, своєю самовідданістю і відвагою «Нродна воля» змогла примусити «царський абсолютизм до того, що йому доводилося вже подумувати про можливість капітуляції та про її умови...»³³. М. Драгоманов стояв на своєму, всіляко пропагуючи, якщо

* «...Я можу писати з «почуттям» тільки з федерального і демократичного питання», зазначав М. Драгоманов в одному з листів до О. Суворіна. («Україна», 1927, кп. 4, «З листування М. Драгоманова з О. С. Суворіним»).

²⁹ Група «Освобождения труда», № 4, стор. 194—195.

³⁰ В. І. Ленин. Твори, т. 20, стор. 398.

³¹ Там же.

³² І. Романченко. Місце М. П. Драгоманова в суспільно-політичному житті XIX ст., «Український історичний журнал», 1965, № 6.

³³ Листування К. Маркса і Ф. Енгельса з російськими політичними діячами. К., 1953, стор. 281.

можна так сказати, «організаційний федералізм». Він вітав утворення окремо від російських революційних організацій польських гуртків, допомагав групі єврейських соціалістів заснувати свій друкований орган (II, 217).

Навесні 1880 р., за ініціативою М. Драгоманова, у Женеві відбуваються перші широкі політичні збори представників різних революційних емігрантських груп. М. Драгоманов висуває пропозицію організувати за принципом федералістським, а не централістським, революційні партії, які діятимуть не в межах державних кордонів, а національних областей; налагодити пропаганду соціалістичних ідей мовами усіх народів (II, 316—317). В цьому яскраво відбито дві протилежні тенденції драгомановського федералізму: позитивна — організація пропаганди соціалістичних ідей мовами усіх народів Росії; негативна — заклик побудувати соціалістичні партії на федералістських началах, за національною ознакою, підпорядкувати революційну боротьбу національним, а не класовим інтересам.

Послідовно і твердо, протягом усієї своєї політичної діяльності М. Драгоманов проводив у життя власні ідеї федералізму, що було однією з головних причин його теоретичних розходжень з революційними народниками і відвернуло від нього майже всю революційну еміграцію в Женеві. Але не тільки в питаннях федералізму існували незгоди між М. Драгомановим і представниками народництва.

М. Драгоманов високо ставив діяльність російських революціонерів 70-х років. Вони скрізь, говорив він, по всіх кутках Росії, проголосили, «якою повинна бути повна економічна воля народу і відбили свою проповідь головами своїми» (II, 213). Вони виносять на собі весь тягар опозиції «мерзенним» порядкам Росії. І саме ці порядки, безсилля поміркованих лібералів, які не сміють відкрито навіть висловитись проти цього «чудовиська, що розкладається» (II, 266), і призвели до породження терористичного руху. М. Драгоманов писав з приводу вбивства шефа жандармів Мезенцева: дивний не самий факт, а те, що це трапилось так пізно і що вбитий лише один Мезенцев (II, 291).

М. Драгоманов підтримує «без всяких застережень» (II, 345) відкритий напад на систему, яка панує в Росії, вітає всілякі спроби збройного захисту від розбійників III відділення. Він хоч і не схвалює цієї терористичної системи Виконавчого комітету «Народної волі», проте розуміє неминучість її появи в країні, де панують жахливі засоби соціального й політичного утиску. «Ми не дивуємося, що всі ці засоби породжують Засулицей, Соловйових і т. п. Нас швидше дивує, що їх так мало і що вони так довго примусили себе чекати» (II, 346). Російський тероризм — це тільки реакція на російську урядову систему, цілком природна, хоч і патологічна (II, 428).

Але М. Драгоманов застерігає народовольців від захоплення політичними вбивствами, від возведення їх в доктрину, бо це «небезпечно для майбутності самих революціонерів» (II, 346); «...прославлять таємне вбивство, ставити його в приклад як систему не можна» (II, 289), — пише він. Соціалісти повинні вбачати в цьому залишки тих же законів, проти яких вони самі борються. Такі справи, як пограбування банків, пошти, підроблений маніфест, що ним користувались деякі народники в Чигиринському повіті для підбурювання селян, теж пошкодять престижу революціонерів (II, 290). Чиста справа потребує чистих засобів — таким був драгомановський лозунг, висунутий ним ще в 1876 р. Проти російського самодержавства, проти всього теперішнього політичного, церковного і соціального ладу потрібно організувати широку і відкриту боротьбу, але «безумовно чистими засобами» (II, 292), підкреслює

М. Драгоманов. Він завжди критикував спробу народовольців возвести тероризм у принцип, в теорію боротьби.

Після вбивства народовольцями царя Олександра II в Росії наставла епоха реакції і небачених утисків проти революціонерів. Під час цього хрестового походу проти російських соціалістів М. Драгоманов випускає французькою мовою брошуру «Тирановбивство в Росії і поведінка Західної Європи» (березень, 1881), де знайомить європейську громадськість з боротьбою російських революціонерів, показує її розвиток і причину переходу до тирановбивства. Але, незважаючи на свої розходження з ними, про які він тут же і говорить, М. Драгоманов все ж звертається до європейської громадської думки з закликом не подавати моральної підтримки вмираючому самодержавству, вірно висвітлювати діяльність російських революціонерів і не вірити наклепам царського уряду, що виставляє їх зажерливими розбійниками. Він закликає уряди європейських країн не видавати російському самодержавству «політичних злочинців», бо в Росії немає для них навіть суду присяжних, а свавілля властей безмежне. Тому уряд Франції не повинен віддавати в руки російських жандармів і революціонера Л. Гартмана (II, 361—362). Виступаючи на захист останнього, М. Драгоманов випускає спеціальний листок французькою мовою: «До громадської думки усіх цивілізованих країн» (II, 252—254).

Незважаючи на всі хиби народників-революціонерів, М. Драгоманов бачив, що тільки вони здатні вести відкриту й сміливу боротьбу з самодержавством. Російські ліберали, на яких він раніше поглядав з надією, не можуть нічого домогтися. Якщо соціалісти вимагають реформ бомбами, кинджалом і револьвером, то російські ліберали — «хниканням» та «лицемірними заявами» (II, 301). У свій час, пише він, вони лакействували перед Шуваловим і Толстим, сьогодні «підлабузюються» перед Лоріс-Меліковим, а завтра будуть повзати перед якимсь-небудь новим душителем і вішателем (II, 310). Майбутнє належить республіканцям і соціалістам (II, 310).

Боротьба російських революціонерів — це була боротьба за знищення феодальних пережитків, за встановлення політичних свобод, тобто в Росії на порядку денному стояли ті питання, які Франція вирішила під час революції 1789—1792 рр., а не ті, що стояли під час Паризької Комуні 1871 р. (II, 349). Тому даремно народовольці сподіваються, що, захопивши владу до своїх рук, вони здійснять соціалістичний переворот: «Питання про нього залишиться відкритим і після політичного перевороту, як і до нього» (II, 343), зауважує М. Драгоманов. Земський собор чи Установчі збори, яких вимагають революційні програми, не будуть соціалістичними, ці надії російських соціалістів — чиста ілюзія. Вони лише покінчать з феодалізмом, ослаблять абсолютизм і віддадуть владу до рук буржуазії. «Після цього соціалістичний рух в Росії піде тим же шляхом, який ми бачили на Заході. Основою цього руху буде робітнича партія, організація якої зараз неможлива в Росії» (II, 355). Саме освічені робітники — «всім ґрунтам ґрунт»³⁴, вони вже зароджуються в країні і будуть основою нових, ліпших порядків. У зверненні «До уваги соціалістів-емігрантів з Росії», написаному в травні 1880 р. М. Драгоманов зазначав, що в Росії «уже утворився прошарок свідомих робітників, який вповні здатний приєднатись до західного робітничого руху» (II, 318).

В. І. Ленін писав, що соціалістичні мрії народників з'єднувалися з проповіддю радикальної аграрної реформи, здійснення якої привело б не до соціалізму, а означало б найбільш швидкий розвиток капіталізму

³⁴ Зб. «Громада», 1879, № 2, стор. 313.

му³⁵. Росія, як і інші держави південно-західної Європи, писав М. Драгоманов, пізніше за інших вступила в «період капіталістичного господарства» (II, 570), і вона не відхилиться від законів економічного життя більш розвинутих країн. Капіталізм проник і в сільську общину. Общинне землеволодіння замінюється подвірним (II, 656), там в основному, де мав місце цей процес, з середовища селянства виділяються багаті мужики, куркулі, які скуповують землі. Та й сама селянська община, на думку Драгоманова, підходить до ідеалу соціалізму більше за своїми юридичними і етичними особливостями (II, 724), аніж суттю. Насправді община з поділом землі по ревізьких душах не відповідає ідеям комунізму і навіть далека від скільки-небудь організованої кооперації (II, 724). Отже, міфічні сподівання селян щодо переділу землі починають розвіюватись і розв'язуватись «найбуржуазнішим чином» (II, 656).

Народники з своєю апологетикою самотньої общини зайшли в безвихідь. І що б там не говорило і не робило хоч би ціле покоління російських соціалістів, вказує М. Драгоманов у праці «Шевченко, українофіли і соціалізм», «а все-таки соціалізм у Московщині піде своєю природною дорогою, подібною до європейської, бо все-таки як не на єсть, а Московщина вже стала на європейську дорогу»³⁶. Вірне розуміння М. Драгомановим історичного шляху Росії і соціалістичного руху в ній ставило його вище від народницьких теоретиків. Він перший звертав увагу російських революціонерів на робітництво як силу, здатну на самостійну організовану боротьбу, кликав революційну інтелігенцію перенести центр ваги пропаганди в робітниче середовище³⁷. А втім думка про історичну роль робітничого класу як гегемона буржуазно-демократичної революції була йому чужою. Та про це навряд чи можна було тоді в Росії і говорити.

В 70-і і на початку 80-х років агітація М. Драгоманова мала широкий резонанс у російському суспільстві. Навіть Я. Стефанович змушений був визнати великий авторитет його в Росії. В листі до Л. Дейча він писав: «Ні, що не кажи, а Драгоманов має за собою добрих $\frac{3}{4}$ всієї Росії...»³⁸.

У період революційного піднесення 1879—1881 рр. в країні М. Драгоманов був там, де билися кращі сини Росії за свободу і вільний розвиток усіх її народів. Він йшов поруч з революційними народниками, хоч далеко не поділяв їх переконань. В одних випадках він стояв вище за них, бачив їх помилки, критикував, підказував, в інших — навпаки. Та в ті часи нелегко було й визначити вірний шлях боротьби. «Передова думка в Росії, під гнітом небачено дикого і реакційного царизму, жадібно шукала правильної революційної теорії...»³⁹,— писав В. І. Ленін. Пролетаріат у Росії тільки народжувався і не являв собою в той час самостійної революційної сили. Селянство ж, до краю пригнічене і затуркане, яке то глухо, то відкрито хвилювалось, було чуже соціалістичним прагненням, нездатне піднятися на справді свідому, організовану революційну боротьбу. Син свого часу, своєї епохи М. Драгоманов відчував це. І тому завжди був у пошуках нових шляхів боротьби і революційних сил. Цим і пояснюються його хитання між дрібнобуржуазною революційною демократією і лібералізмом. В часи найбільшого революційного кипіння М. Драгоманов був разом з російськими революціонерами.

³⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 137, 140.

³⁶ Зб. «Громада», Женева, 1879, № 4, стор. 213.

³⁷ Там же, стор. 313.

³⁸ Група «Освобождения труда», М.—Л., 1926, № 4, стор. 194.

³⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 9.

Пошматована арештами і стратами група героїв-народовольців залишилася на полі бою одна: народ не піднявся на революцію... Революціонери «вичерпали себе 1-им березня»⁴⁰. А Росія, як і раніше, задихалась в лабетах самодержавного безправ'я. Країна стояла на грані катастрофи. Треба було щось робити. Треба було всілякою ціною знайти вихід. М. Драгоманов знову шукає в російському суспільстві тієї сили, яка змогла б здобути для народу елементарні політичні свободи. І він повертається до земств, до лібералізму. «Справжній же політичний переворот в Росії може бути здійснений тільки земським рухом...» (II, 733). Тим більш, що він іде зовсім не по централістичному шляху... (II, 735). Так пише М. Драгоманов у 1883 р. у «Вольному слові». І на завжди залишає «блаженних чорнопередільців і чудотворців чигиринських» (II, 738), як він називає тепер російських революційних емігрантів. Цього разу ліберал переміг у ньому революціонера.

І все ж можна з певністю сказати, що російський революційний рух 70-х — початку 80-х років зазнав певного впливу М. Драгоманова. В. І. Ленін говорив, що про історичні заслуги судять не по тому, чого не дали історичні діячі в порівнянні з сучасними вимогами, а по тому, що вони дали нового в порівнянні з своїми попередниками⁴¹. Що ж нового вніс М. Драгоманов у загальну суму визвольних ідей?

М. Драгоманов, як один з прогресивних діячів 70—80-х років поставив питання про необхідність завоювати в Росії політичні свободи. Він висунув лозунги політичної боротьби, проект буржуазно-демократичних перетворень і вказав, що необхідно їх здійснити. М. Драгоманов завжди звертав увагу революційних народників на національне питання, підкреслював велике політичне значення його для визвольної боротьби народів Росії. Цілком підтримуючи рішучий виступ народовольців проти самодержавства, М. Драгоманов правильно критикував їх захоплення тероризмом, змовництвом. На відміну від народників, він вірно оцінив селянську общину і вказав, що Росія піде шляхом капіталістичного розвитку, що майбутнє соціалізму в Росії пов'язане з робітничим класом. М. Драгоманов, незважаючи на хитання і непослідовність, був на тому боці барикад, де відстоювалась свобода, соціальний прогрес і вільний розвиток багатонаціональної російської держави. І саме це робить його для нас близьким, саме за це ми складаємо йому нашу шану.

⁴⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 39.

⁴¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 160.

С. М. ЗЛУПКО

М. П. ДРАГОМАНОВ І РОЗВИТОК ПРОГРЕСИВНОЇ СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ В ГАЛИЧИНІ

Протягом 30 років другої половини ХІХ ст. тривали тісні зв'язки видатного українського громадсько-політичного діяча і вченого М. П. Драгоманова з Галичиною. Отже, без з'ясування цих зв'язків не можна всебічно розкрити ні світогляд М. Драгоманова, ні тим більше характер і еволюцію суспільної думки на західноукраїнських землях в епоху капіталізму. Але досі ця проблема не висвітлена в марксистській історіографії, хоч наукова і політична її актуальність очевидна. Можливо, що саме через це трапляються твердження, які діаметрально протилежно оцінюють роль М. Драгоманова в розвитку прогресивних суспільних поглядів у Галичині. Так, у монографії А. Брагінця зазначається, що М. Драгоманов «був перешкодою розвитку революційної демократії»¹. Зате Д. Заславський та І. Романченко доводять позитивний вплив ученого на суспільну думку в Галичині². До цього приєднується В. Лукеренко, який пише, що М. Драгоманов «позитивно впливав на формування світогляду українських революційних демократів»³. Найкращим методом встановлення наукової правди є аналіз конкретного матеріалу.

Як указує М. Драгоманов у своїх «Австро-руських споминках», він зацікавився Галичиною у зв'язку з тим, що деякі його статті, опубліковані в російських виданнях, передруковувала частково львівська «народовська» «Правда». Першою статтею М. Драгоманова про Галичину була його замітка «Галицько-руський театр», надрукована в «С.-Петербурзьких ведомостях» у 1867 р.⁴ Пізніше вийшли «Листи з галицького кордону», «Руські в Галичині», «Літературний рух в Галичині» та інші матеріали. Глибоке вивчення дійсного становища на західноукраїнських землях переконало М. Драгоманова в тому, що суспільна думка там була на дуже низькому ідейному рівні.

І справді, наприкінці 60-х і на початку 70-х рр. ХІХ ст. у Галичині виступали два реакційні ідейно-політичні угруповання «москвофіли» і «народовці». Між ними не було суттєвої різниці в трактовці корінних соціальних проблем. «Москвофіли» і «народовці» протягом багатьох років вели схоластичні суперечки, з презирливістю дивились на простих людей. Вони на перший план ставили літературні питання, свідомо замовчуючи соціально-економічні потреби народних мас. М. Драгоманов і спрямував свою критику на літературні погляди представників обох течій, використовуючи для цього твори російської реалістичної літератури. Він з'ясував, що нігілістичне ставлення реакційної галицької інтелігенції до соціальних проблем зумовлюється значною мірою незнанням прогресивних суспільних ідей, необізнаністю з видатними творами найновішої літератури і науки. Перебуваючи в 1871 р. у Відні, він мав змогу розмовляти з членами українського товариства «Січ», після чого

¹ А. Брагинець. Філософські і суспільно-політичні погляди Івана Франка, Львів, 1956, стор. 39.

² Д. Заславський, І. Романченко. Михайло Драгоманов, К., 1964, стор. 186.

³ В. Л. Лукеренко. Світогляд М. П. Драгоманова, К., 1965, стор. 29.

⁴ М. Драгоманов. Австро-угорські спомини, Львів, 1889—1892, стор. 43—44.

зробив висновок, що вони не знають, чим живе передова Європа. І вже тоді М. Драгоманов поставив перед собою мету познайомити галицьку інтелігенцію з передовими ідеями часу, передусім, з допомогою російської літератури.

Єдиними представниками її на західноукраїнських землях вважали себе «москвофіли». Однак вони штукарською мовою популяризували переважно твори літературних консерваторів і боялися демократичної російської літератури, представлені видатними письменниками і критиками. М. Драгоманов виступив проти москвофільської популяризації літературних екстрактів, закликаючи громадськість Галичини до вивчення прогресивних творів, щоб «вбити в галицьких українофілах племінну вузоту, а галицьких москвофілів побити на голову московською ж літературою»⁵. Критикуючи «народовців» за вузькоглядно-націоналістичне ставлення до російської культури, а «москвофілів» — за наслідування реакціонерів, М. Драгоманов переконував галицьку молодь в тому, що «братання Галичини з Росією є струна фатальна, є потрібна, неминуха, історична». Однак «москвофіли» «чорт-зна як грають на ній, чорт-зна з чим братаються у Росії»⁶. Він невтомно доводив, що треба перехопити в них цю «струну» і показати в Галичині всю велич російської демократичної культури. «Перехопіть Ви у них цю струну,— писав М. Драгоманов у грудні 1872 р. до М. Бучинського,— покажіть у себе Росію свіжу і нову, а не стару і смердючу,— покажіть Гоґоля, Тургенева, Островського, Добролюбова, Герцена...»⁷.

Можна навести ряд висловлювань М. Драгоманова про суспільну значимість російської прогресивної літератури, можна багато говорити про роль у комплектуванні особистих і гурткових бібліотек в Галичині творами російських письменників та критиків, про його спроби впливати таким чином на розвиток суспільної думки в Галичині. Передова галицька молодь знайомилась з російською прогресивною літературою, захоплювалася її ідеями. Це стверджують О. Терлецький, М. Павлик, І. Франко, який писав, що твори російської реалістичної літератури «лучили нас, порушували наше сумління, будили в нас чоловіка, будили любов до бідних та покривджених»⁸. Нині вже ніхто з дослідників не заперечує великої позитивної ролі російської прогресивної літератури у формуванні серед галичан революційно-демократичних поглядів на суспільно-економічний розвиток.

Однак значило б спрощувати процес вироблення цих поглядів на західноукраїнських землях, якщо вбачати їх ідейне джерело виключно в російському прогресивному впливі, а зв'язки М. Драгоманова з Галичиною звести тільки до популяризації творчості російських письменників. Аналізуючи статтю К. Арабажина про літературний рух в Галичині, М. Драгоманов писав, що у виникненні радикалістських ідей «наглядне знаомство галичан з російською літературою тут помогло, та не було єдиним джерелом радикалізму»⁹. На його думку генезис галицького радикалізму — явище більш складне. «Перш усього ґрунт для него приготвило все-таки українофільство і народовство 60-х років... Тут поміг і прямий вплив західноєвропейського життя й науки, котрий

⁵ М. Драгоманов. Літературно-суспільні партії в Галичині. Львів, 1904, стор. 41.

⁶ Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським. Львів, 1910, стор. 231.

⁷ Там же, стор. 232.

⁸ І. Франко. Формальний і реальний націоналізм. Твори, т. 16, К., 1955, стор. 139.

⁹ М. Драгоманов. Галицько-руські радикали перед російською публікою, журн. «Народ», 1893, № 9, стор. 77.

проходив і через Відень і — як се не дивно — з Росії, звісно, не без участі російсько-європейської літератури...»¹⁰.

Пристрасний захисник історико-порівняльного методу дослідження, М. Драгоманов радив враховувати, вивчаючи процес розвитку прогресивної суспільної думки, всю сукупність внутрішніх і зовнішніх факторів. До них, насамперед, необхідно віднести процеси соціально-економічного характеру і стан класових відносин у Галичині в 70-х рр. XIX ст. В 1873 р. мала місце велика промислова, а з середини 70-х рр. почалася затьожна аграрна криза в Європі. Це тяжко відбилося на економічно відсталій Галичині, ремесло й землеробство якої не могло вистояти в конкурентній боротьбі, розорюючись, збільшувало число пауперів у місті й селі. Зубожіння мас посилив неврожай 1875 р., що викликав голод у ряді галицьких повітів. Безвихідність економічного становища радикалізувала погляди трудящих мас, які хотіли врятуватися від голодної смерті. Над цим мусила задуматись і галицька інтелігенція.

Саме тоді, коли дехто з її середовища вимагав «перевороту з кореня», в Європі ще не замовкли розмови про Паризьку Комуну, поширювалися ідеї I Інтернаціоналу, а російські народники дивували світ своїм героїзмом і самопожертвою в ім'я свободи. Галичина, що, здавалося, була на задвірках Європи в системі реакційної Австро-Угорщини, не могла не відчувати на собі впливу цих ідей. Тим більше, що через її територію із допомогою галичан переправляли російські революціонери нелегальні видання в самодержавну Росію. Значна частина цієї літератури залишалася в межах Галичини.

В таких історичних умовах заклики М. Драгоманова до вивчення прогресивної російської літератури, до конкретної праці для народу не могли залишатися без відгуку з боку передової інтелігенції Галичини. М. Драгоманов ще в середині 70-х років XIX ст. побачив народження нової течії суспільної думки на Україні, зокрема на західних землях. Ні для кого не є таємницею, писав він, що тепер знову популярними стають радикально-демократичні ідеї Т. Шевченка, але оновлені найновішою «європейською наукою». «Усім, хто хоче бачити, — заявив М. Драгоманов, — видно, що ті ж ідеї забирають собі молодіж галицьку з обох попередніх таборів»¹¹. А ще раніше в листі до М. Бучинського він писав: «Думаю, що пора вже давно перетрясти українофільство і одібрати у йому гуманістичну і народно-демократичну струю од національно-традиційної, старовірної...»¹².

Щоб прискорити відокремлення прогресивних елементів від «москвофілів» і «народовців», М. Драгоманов вміщував свої критичні статті безпосередньо в галицькій пресі, орієнтуючись на молодь. Яскравим прикладом є його листи 1875—1876 рр. до молодіжного органу «Друг». В двох перших листах він доводив користь вивчення галичанами російської реалістичної літератури. В примітці до другого з них під назвою «Українщина чи рутенщина» редакція «Друга» відзначила, що думки в статті висловлені надто гостро, але варті уваги, особливо з боку молоді, яка не знає, куди йти, що і як робити¹³.

У третьому листі до цього журналу М. Драгоманов більше, ніж у попередніх, звернув увагу на соціально-економічну концепцію галицьких реакційних партій. Перш за все він викрив абсурдність твердження «москвофілів» і «народовців» про лінощі галицьких селян. «...Если хлопцы в Галичине все-таки беднеют, то тут дело вовсе не в лени, а в чем-

¹⁰ М. Драгоманов. Галицько-руські радикали перед російською публікою, журн. «Народ», 1893, № 9, стор. 77.

¹¹ М. Драгоманов. Опізнаймося, журн. «Друг», 1877, № 2, стор. 31.

¹² Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським, стор. 182.

¹³ М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка і інших, Львів, 1908, стор. 315.

то другом. Это что-то другое,— підкреслював М. Драгоманов,— общий строй экономических отношений...»¹⁴. І далі: «народная бедность будет до тех пор, пока вся земля и все фабрики не будут собственностью работников»¹⁵. Критикуючи буржуазно-клерикальні погляди на причини тяжкого становища народних мас, М. Драгоманов зробив висновки про те, що трудящі утримують своєю працею й панівні класи.

Проповідь таких думок була ударом грому по всій системі рутинного мислення галицьких реакціонерів, які поспішили відмежуватися від М. Драгоманова і всілякими засобами спростовували його твердження. Що стосується прогресивної молоді, то в драгомановських статтях і листах вона знаходила велику підтримку для своєї діяльності. Про це добре сказав в листі до М. Драгоманова від 18 листопада 1876 р. М. Павлик: «Як би я був не познайомився з Вами та другими українцями, то хто знає, чи дотяг би досі межі нашими людьми. Гадаю, що хоч на університеті щось почую, а то мертвечина...»¹⁶.

В численній кореспонденції до галичан М. Драгоманов накреслив план всебічної праці в галузі народознавства. Передусім він вважав необхідним з'ясувати становище окремих верств населення, причини злиднів і прагнення трудящих мас Галичини. «Я дійшов до такого виводу,— говорив М. Драгоманов,— що недостача знаття своєї країни єсть немов спеціальна ознака галичанина»¹⁷. Маючи це на увазі, він закликав вивчати життя народних мас. Завдяки цьому на західноукраїнських землях було зібрано чимало етнографічного матеріалу, зокрема М. Бучинським*.

Спрямовуючи галицьку інтелігенцію до конкретної позитивної роботи, М. Драгоманов разом з М. Бучинським склав у 1873 р. програму, яку запропонували з'їздові товариства «Просвіта». Ця програма включала різні теми, в тому числі й такі: 1) «Статистика Галичини на тлі загальної» (В. Навроцький, В. Ганкевич); 2) «Викуп селянської землі» (Качала, М. Бучинський); 3) «Історія і стан шкіл» (Федорович, Заячківський); 4) «Історія громадських асоціацій» (О. Левицький)¹⁸. М. Драгоманов звертався й особисто до деяких виконавців указаних тем. Так, у листі до В. Навроцького він просив взятися за дослідження економіки краю, а перш за все вивчити «скільки купців, міщан, землевладільців, скільки наймитів сільських у русинів, розкладу податків, статистику позичкових та інших кас і т. д.»¹⁹. М. Драгоманов подавав особистий приклад опрацювання історико-економічних тем. Він написав статтю про звільнення селян Росії від кріпацтва, яку «на п'ять рук» було переписано і розіслано в «громади» галицької молоді²⁰. Все це сприяло тому, що деякі з «народовців» зацікавилися соціальними питаннями, відчули смак до дослідницької праці. Внаслідок цього можна було більш тверезо глянути на становище трудящих мас. Придив-

¹⁴ М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка і інших. Львів, 1908, стор. 347.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом, т. II, Чернівці, 1910, стор. 102. Далі посилання на це джерело подається в тексті статті з зазначенням у дужках тома (римська цифра), сторінки.

¹⁷ М. Драгоманов. Австро-руські спомини, стор. 174.

* М. Бучинський був одним з перших галичан, на кого велику надію покладав М. Драгоманов. Однак М. Бучинському не вдалося переступити поріг «народовської» обмеженості і перейти до радикально-демократичного табору.

¹⁸ К. Студинський. Переписка М. Драгоманова з В. Навроцьким, «За століт», К., 1927, т. I, стор. 127.

¹⁹ Там же, стор. 106.

²⁰ М. Грушевський. З починів українського соціалістичного руху, Відень, 1922, стор. 9.

ляючись до народного життя, демократична інтелігенція почала виступати проти галицьких ретроградів.

Першим проти бездіяльності «москвофілів» і «народовців» виступив «народовець» О. Терлецький. В житті цього діяча, як зазначив І. Франко, значну роль відіграв М. Драгоманов²¹. У 1874 р. О. Терлецький їздив до Києва, щоб взяти участь в археологічному з'їзді. Там він ще більше зблизився з прогресивними колами Наддніпрянщини, привіз з Києва багато російської прогресивної літератури, замість звіту про археологічний з'їзд вмістив у журналі «Правда» статтю «Галицько-руський народ і галицько-руські народовці», в якій різко критикував «москвофілів» і «народовців». Він переконливо довів їх панське ставлення до народних мас, підміну серйозної праці пустою балаканиною, акцентував увагу на соціально-економічних питаннях, які вони ігнорували. Народ не має землі, хліба і освіти, говорив він, а «москвофіли» й «народовці» проповідують йому спорохнявілі догми середньовічної моралістики. Вони не хочуть бачити того, що реформа 1848 р. не поліпшила становище народних мас, що й тепер збереглися «ті самі кривди і неправди, ті самі вороги, тільки нужда більша, більше народу, а менше хліба і менше землі; більше рук жебрачих за кусником хліба, а менше таких людей, щоби голодне череву накормили, щоби голе тіло накрили»²².

Завдяки М. Драгоманову О. Терлецький познайомився з С. Подолінським і М. Зібером. Під їх безпосереднім впливом він зовсім порвав з «народовством» і перейшов на революційно-демократичні позиції. О. Терлецький був першим галичанином, якого австрійський уряд засудив за соціалістичну пропаганду. М. Драгоманов радив галицькій молоді вчитися і займатися конкретними соціально-культурними справами. Про це він неодноразово нагадував і ще раз це підкреслив згодом у листі з приводу статті М. Павлика «Руські читальні», в якій говорилося, нібито М. Драгоманов брав участь у виданні соціалістичних брошур-«метеликів» «Парова машина», «Про бідність», написаних С. Подолінським і виданих О. Терлецьким в 1875 р. у Відні. «На самім ділі, казав М. Драгоманов, я не мав ніякої участі в тій справі... Названі брошури написані були в духу,— по моїй думці,— не стільки новішого європейського соціалізму,— скільки великорос. т. зв. «народництва» 70-х років... Я вважав користним зацепити в Галичині той рос.-укр. «народницький» рух,— тільки з боку його горячої любові до простого люду, а не з боку його ідей...» (V, 167—168). В лютому 1873 р. він писав М. Бучинському: «думаю, що усе такі питання соціально-культурні головні для чоловіка... Так, чи сьак, а слов'яни-мужики, пролетаріат, так їм де-що з соціалізму згодилось би»²³. Подібні висловлювання вносять певну ясність в справі причетності М. Драгоманова до поширення соціалістичних ідей у Галичині. Налякані всім свіжим, галицькі реакціонери вбачали в особі М. Драгоманова «генерала соціалістичної пропаганди». Насправді, він мало говорив про соціалізм, а наполегливо закликав інтелігенцію вивчати інтереси народу, звичайно, на основі найновіших здобутків суспільних наук. «Що треба працювати, а не «сумувати» по кутках...— се тільки я й хотів вияснити в нашій статті»²⁴, відповідав М. Драгоманов буржуазно-націоналістичному трубадуру В. Барвінсько-

²¹ І. Франко. Др. Остап Терлецький. Спомини і матеріали. Записки Наукового Товариства імені Шевченка, т. 50, Львів, 1902, стор. 25.

²² О. Терлецький. Галицько-руський народ і галицько-руські народовці, журн. «Правда», 1874, № 18, стор. 762.

²³ Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським, стор. 282.

²⁴ М. Драгоманов. Опізнаймося. журн. «Друг», 1877, № 1, стор. 13.

му, який обвинувачував його в поширенні ідей соціалізму і комунізму в Галичині.

Пробуджуючи галицьку інтелігенцію від летаргічного сну, Драгоманов давав не тільки поради, а й конкретні доручення. Так, познайомившись з В. Навроцьким — першим економістом-демократом Галичини — М. Драгоманов попросив його зібрати статистичні дані про Західну Україну. «Прошу... прислати мені,— писав він 5 вересня 1876 р.,— відповідь на такі питання: скільки моргів землі приходиться у Східній Галичині і Буковині і Угорській Русі абсолютно, скільки на душу, на сім'ю. Скільки доброї і негідної, скільки поля, скільки лісу і т. д. Скільки казенної землі, скільки приватної, скільки у великих посідателів, у середніх і малих. Скільки безземельних людей, а скільки маючих. Це мені дуже треба»²⁵. В. Навроцький погодився зібрати такі відомості тільки щодо Галичини. З цією метою він написав невелику, але дуже цінну статтю «Стосунки земельної власності». В ній вперше з демократичних позицій було проаналізовано соціальну структуру галицького села, показано суть і тенденції еволюції аграрних відносин в середині ХІХ ст.²⁶ Ця праця В. Навроцького досі не опублікована, та її даними завдяки М. Драгоманову користувалися С. Подолинський і М. Павлик²⁷. Особливо плідно використав її І. Франко в 1887 р. у статті «Земельна власність у Галичині»²⁸.

М. Драгоманов впливав на розвиток суспільно-економічної думки в Галичині як численними своїми працями, так і шляхом особистих контактів. Він був у тісних взаєминах з багатьма галичанами, мав численних кореспондентів, давав їм поради і доручення. Листування з ними, яке склало б багато томів, є багатющим джерелом для вивчення української суспільної думки, видатним явищем у світовій епістолярній спадщині. Та не всі галицькі кореспонденти М. Драгоманова прихильно ставилися до його думок, а окремі з них відрікалися від видатного діяча при найменшій загрозі з боку офіціальних кіл. Демократична частина інтелігенції, «хлопські сини», які присвятили свої сили і знання народowi, ніколи не поривали зв'язків з М. Драгомановим. Це стосується, передусім, О. Терлецького, М. Павлика та І. Франка. Не випадково всі вони були обвинувачені в поширенні соціалізму в 1877—1878 рр. на судовому процесі над галицькими соціалістами. Як одне з важливих обвинувачень висувалось те, що вони нібито є членами таємної соціалістичної організації, очоленої М. Драгомановим. Це, звичайно, була вигадка австрійської поліції. Але зарахування галичан О. Терлецького, М. Павлика та І. Франка до гуртка М. Драгоманова — явище симптоматичне і багато про що говорить.

Не маючи змоги детально розповісти про роль М. Драгоманова в перших процесах над галицькими соціалістами, необхідно все-таки підкреслити, що він перебував в особливо тісних взаєминах з І. Франком і М. Павликом. Ці зв'язки були як найплототворніші, а найбільшим послідовником М. Драгоманова виступав, безперечно, М. Павлик. По-перше, він допоміг М. Павлику, як і багатьом іншим, зрозуміти реакційну суть «москвофільства», до якого останній, було, тимчасово прикрив; по-друге, спрямовував його інтереси в русло служіння простому народowi. М. Драгоманов підбирав для М. Павлика твори російської

²⁵ К. Студинський. Переписка М. Драгоманова з В. Навроцьким, «За сто літ», т. 1, стор. 143.

²⁶ Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Відділ рукописів, Архів Ів. Франка, ф. 3, № 3560.

²⁷ С. Подолинський. Про хліборобство, Липськ, 1877, стор. 42—43; М. Павлик. Україна австрійська, «Громада», 1881, № 2.

²⁸ Іван Франко. Статті і матеріали, зб. 10, Львів, 1960, стор. 97—98.

літератури, зокрема революційно-демократичного напрямку, радив йому вивчати соціально-економічне становище селянства. Вже в 1874 р. М. Павлик надрукував статтю «Микола Васильович Гоголь», в якій критикував фальсифікаторів творчості великого письменника, вказував на демократичний зміст його світогляду. А в 1876 р. на вечорі з нагоди ювілею М. Шашкевича зробив доповідь «Потреба етнографічно-статистичної роботи в Галичині», в якій, посиляючись на досвід наддніпрянської і російської демократії, ганьбив відступників від народу і закликав боротися за його добробут, вивчати соціальні проблеми. Як писав один з учасників ювілейного вечора: «Відчит всім надзвичайно сподобався»²⁹. Цей звіт зробив М. Павлик під безпосереднім впливом М. Драгоманова, який закликав галичан до статистико-етнографічної роботи, розробив програму її проведення. Одним з перших відгукнувся на це М. Павлик.

Слід відзначити, що при допомозі М. Драгоманова в Галичині виник «Етнографічно-статистичний кружок», який очолили І. Франко і М. Павлик. М. Драгоманов так визначив його напрям: «Асоціація з громадами, мала індустрія (те, що в Росії звать «кустарная промышленность») і звичаєве народне право — на цих трьох конях добре б виїхав «Кружок» в люди, та й самі члени розбивали б на них схоластику»³⁰.

М. Драгоманов був не тільки вчителем, а й порадником і другом М. Павлика, підтримував його матеріально. Він першим подав допомогу М. Павлику, коли той був заарештований за соціалістичну пропаганду. Після того М. Павлику деякий час довелося жити на квартирі М. Драгоманова в Женеві, який познайомив його там з російськими революціонерами, зокрема з майбутніми організаторами першої марксистської групи в Росії «Визволення праці». М. Драгоманов вислав йому праці В. Плеханова. Він допомагав сестрі М. Павлика Ганні — першій жінці-соціалістці в Галичині.

Нерідко М. Драгоманов радив М. Павлику про що і як писати, запропонувавши йому, наприклад, у 1880 р. розробити конкретну програму і резолюцію селянського віча (III, 289). А в 1881 р. М. Драгоманов і М. Павлик спільно написали листа до Ю. Романчука — редактора газети «Батьківщина», де виклали таку програму дій: «Слово й товариства мусять фактично вияснити стан робітницького люду в селах і місцях (містах) краю й потребу спільності для цього люду всякого племені й теперішних вір; після того ж між людом цим треба закласти спілки..., котрі спілки матимуть на кінці передати народові всі краєві джерела життя, — як напр. земля, вода, заводи й т. ін., — таким способом, який в свій час знайдено буде найпрактичнішим, — чи викупом, чи даремною експропріацією» (III, 500). Цей лист — важливий документ для характеристики соціальних поглядів М. Драгоманова і М. Павлика. Він складений в душі опублікованої у «Громаді» в 1881 р. та підписаної М. Драгомановим, М. Павликом і С. Подолинським соціалістичної програми.

Трудно заперечити вплив М. Драгоманова на критичні виступи М. Павлика проти соціальної концепції «москвофілів» і «народовців». Він пропонував останньому зібрати факти європейського життя, щоб довести неспроможність буржуазних спілок вивести народ на шлях матеріального добробуту. Іноді М. Павлик вставляв у свої статті дослівно уривки з листів М. Драгоманова. Очевидно, подібні факти мав на увазі

²⁹ Центральний державний історичний архів УРСР у Львові, ф. 663, оп. 1, спр. 105. арк. 134—135.

³⁰ М. Драгоманов Листи до Ів. Франка і інших, стор. 36.

І. Франко, коли говорив, що М. Павлик повторював не тільки думки, а й слова М. Драгоманова»³¹. До речі, те ж саме траплялося й з І. Франком, хоч і в меншій мірі. Так, у 1891 р. М. Драгоманов, аналізуючи погляди галицьких соціал-демократів, зауважив, що вони ігнорують аграрно-селянське питання і що це «може бути джерелом великих помилок»³². У тому ж журналі трохи пізніше з приводу аграрної програми галицьких соціал-демократів виступив І. Франко, який зазначив, що вони мусять докладно розібрати аграрні проблеми, аби «не попасти в дуже погані і небезпечні помилки»³³. А в примітці від редакції до статті І. Франка було повторено думки і фрази, взяті з листа М. Драгоманова до М. Павлика від 31 березня 1891 р. (VI, 29)³⁴. Не випадково М. Драгоманов позитивно відгукнувся на статтю І. Франка. Ясна річ, що це не збіг обставин, а свідчення того, чим був М. Драгоманов навіть для таких велетнів, як І. Франко. М. Павлик і І. Франко прислухалися до драгомановських оцінок економічних і суспільно-політичних явищ.

Проте не можна перебільшувати вплив М. Драгоманова на М. Павлика, не кажучи вже про І. Франка з його універсальною обдарованістю і революційно-демократичною цілеспрямованістю. Хоч М. Павлик хотів бути схожим на свого вчителя, але вже його народницьке бунтарство в 70-х роках не узгоджувалося з світоглядом М. Драгоманова, який ніколи не радив «дійсно революційних дій» (II, 221)*. «Пам'ятаєте,— нагадував М. Драгоманов М. Павлику,—я програмою був зовсім не довольний... Ви знайшли єї дуже детальною» (VI, 55). В 1893 р. М. Драгоманов висловив невдоволення від того, що М. Павлик часто обходить його і не радиться з ним. «Тимчасом особисто Ви,— казав М. Драгоманов,— мусили б хоч деколи радитись зі мною, бо між нами єсть різниці школи і поглядів і ми можемо як слід працювати, тільки роблячи взаємні уступки» (VII, 257). Ці кілька фактів (а число їх можна збільшити) говорять про те, що М. Павлик, хоч і наслідував М. Драгоманова, ніколи сліпо не йшов за ним, як це твердили буржуазно-націоналістичні писакі. На нашу думку, взаємини цих двох діячів заслуговують на спеціальне дослідження.

Якщо в 70-х роках XIX ст. М. Драгоманов домагався відокремлення демократичних елементів від москвофільсько-народовських, то в наступне десятиріччя він цим не задовольнявся, а хотів, щоб прогресивні сили виступили з певною програмою, заявивши про свою ідеологічну і організаційну відмінність від галицької реакції. Він виступав проти будь-яких спроб І. Франка, М. Павлика та їх однодумців йти на ідейний компроміс з консервативним табором. В листі до М. Павлика 10—15 жовтня 1883 р. М. Драгоманов дорікав за намагання вступити в союз з «Просвітою», називаючи таку угоду капітуляцією. Роком пізніше він знову говорив М. Павлику, що треба виступати з окремою програмою, хоч би й поміркованою, а потім можна на практиці йти на компроміси з ким завгодно, відстоюючи самостійність ідейних принци-

³¹ І. Франко. Михайло Павлик, «Літературно-науковий вісник», Львів, 1905, т. XXIX, стор. 177.

³² М. Драгоманов. Уваги до квестіонару для II з'їзду русько-українських радикалів, журн. «Народ», 1891, № 19, стор. 264.

³³ І. Франко. Перший з'їзд галицьких соціал-демократів, журн. «Народ», 1892, № 5/6, стор. 75.

³⁴ Журн. «Народ», 1892, № 5/6, стор. 92.

* М. Павлик у всьому намагався наслідувати свого вчителя. В 1880 р., як це видно з його неопублікованої статті, М. Павлик хотів обрати собі псевдонім «Українець II», бо М. Драгоманов підписував іноді свої статті «Українець» (ЦДІА УРСР у Львові, ф. 663, оп. 1, спр. 36, арк. 239). Цікаво, що цей псевдонім взяла собі родичка М. Драгоманова — Лариса Петрівна Косач, видатна письменниця-мислитель Леся Українка.

пів. «Та це я сорок раз казав» (IV, 274), підкреслював М. Драгоманов. В листі до В. Антоновича від 10 вересня 1885 р. він не тільки вказував на необхідність організувати радикальну партію в Галичині «с программою в роде западноевропейських радикальних, с приноровлением к местным условиям» (V, 439), а навіть накреслив проект її програмних положень. У ньому були такі пункти: 1) відокремлення національної політики від клерикалізму; 2) енергійна агітація за організацію ремісницьких, землеробських, кредитних та інших товариств, а також за просвітні, політичні та інші мітинги і конгреси; 3) вимога повної свободи слова і асоціацій (IV, 439—440). В 1885 р. М. Драгоманов склав проспект праці «Літературно-політичний рух і партії в Галицькій Русі», яку мав написати М. Павлик. У ньому зазначалось: «Реальні імперативи нової партії і радикальний демократизм з увагою до справ економічних. Інтернаціоналізм... безконфесійність, коли не раціоналізм» (IV, 358). Згадувалося також про потребу зв'язків Галичини з визвольним рухом у Росії.

Про необхідність створення окремої прогресивної партії неодноразово нагадував М. Драгоманов у листах до І. Франка. 26 вересня 1884 р. він писав: «Ви мусите заложити з поміж себе громаду прогресистів, нехай найбільше поміркованих, та безповоротних...»³⁵. В грудні того ж року знову радив «виступити хоч з маленьким ділом... маленькою купкою, та твердо й солідно»³⁶. 20 березня 1885 р. М. Драгоманов запропонував дотримуватись у програмі таких принципів: федералізм, демократизм, раціоналізм, асоціація в економії³⁷. Цей задум його намагався до деякої міри реалізувати І. Франко. В 1886 р. він склав програму періодичного видання «Поступ», навколо якого надіявся згуртувати прогресивні сили Галичини. В проекті цієї програми говорилося про потребу створення «спілок господарських, промислових і торговельних», про «забезпечення робітників промислових і рільних на случай недуги, нещастя, сирітства і т. ін., унормовання робочого дня, робочої плати, надзору по фабриках та рукодільнях, унормовання відносин панів до слуг» тощо³⁸. В листі до М. Драгоманова з приводу програми «Поступу» І. Франко відзначив, що вона включає такі вимоги: 1) піднесення хліборобів через закладення економічних, політичних і просвітних спілок; 2) реформа краєвих відносин через утворення «русько-польської організації» в інтересі «робочого люду»³⁹. М. Драгоманов назвав цей проект «детально-практичним», але Франкові не вдалося його здійснити.

В 1888 р. М. Драгоманов написав програмну статтю, що була надрукована як слово від видавництва в журналі «Правда». В ній говорилося про те, що зараз потрібно акцентувати демократичну думку в соціально-економічних справах, ставити на позиції «вольності і автономії країн, громад, спілок і осіб»⁴⁰. Демократична інтелігенція повинна працювати, виходячи з таких завдань: 1) піднесення матеріального добробуту народу; 2) пропаганди в масах правдивої науки; 3) організації народу в різні спілки⁴¹.

Незважаючи на енергійні заклики М. Драгоманова консолідувати прогресивні елементи в окрему партію, така партія виникла в 1890 р.

³⁵ М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка і інших, стор. 61.

³⁶ Там же, стор. 73.

³⁷ Там же, стор. 81.

³⁸ Матеріали для культурної й громадської історії Західної України, т. I, К., 1928, стор. 211 (Далі — Матеріали).

³⁹ І. Франко. Твори, т. 20, К., 1956, стор. 326.

⁴⁰ Журн. «Правда», 1888, № 1, стор. 4.

⁴¹ Там же, стор. 11.

без його безпосередньої участі. Мова йде про Русько-українську радикальну партію Галичини, яку очолили М. Павлик і І. Франко.

Позитивно поставившись до радикалів та їх програми в цілому, М. Драгоманов, проте, не з усім погоджувався. Особливо невдоволений він був програмою-максимум. Коли М. Павлик написав про те, що Т. Окуневський не хотів підписати першу програму радикалів головно через її максимальну частину, то на це М. Драгоманов відповів: «Я й сам не великий прихильник максимальних частин у програмах. Я в цім ділі англічанин і думаю, що про ідеали,— тахіта,— треба писати книжки, а на політичну платформу треба виходити з тим, чого можна добитись за короткий час,— примірно 1—3 парламентських коденції... В усякім разі я думаю, що політичну вагу на тепер, а не через 20—30 років, дасть Вашій партії не максимальна її частина і не слово-етикета, а те, наскільки вона вмітиме зацепитись за теперішні справи й нужди народу» (VI, 80). Те ж саме М. Драгоманов повторив у листі до М. Павлика за березень 1891 р.: «Колективізм справа далека,— говорив він,— а треба вхопитись хоч би й за індивідуалістичні та радикальні думки народу, щоб вести його наперед» (VI, 143). У своїх зауваженнях до «квестіонару» для II з'їзду радикальної партії М. Драгоманов твердив: «Коли програма пишеться для народу про соціальні справи взагалі, в неї можуть входити всякі справи: мінімальні, середні, максимальні, найближчі, найдалші. Програма ж політична мусить мати діло зо справами, котрі можуть бути полагождені найскоріше»⁴². Інакше кажучи, М. Драгоманов критикував максимальну частину програми радикалів, що визнав навіть його великий прихильник — М. Павлик⁴³.

А тимчасом, якраз програма-максимум радикалів — цікаве явище в історії української суспільно-економічної думки. Вона свідчила, що радикальна партія Галичини ставила вимоги, які виходили за межі завдань буржуазно-демократичних перетворень. Це надавало програмним настановам революційної цілеспрямованості. Інша річ, що програма-максимум не була відповідно підкріплена програмою-мінімум і через те не відіграла ролі, яка їй відводилась. Та вже одне розмежування максимальних і мінімальних вимог заслуговує позитивної оцінки. В. І. Ленін не раз вказував на необхідність цього навіть при здійсненні буржуазно-демократичних перетворень, вважаючи кроком до марксизму спробу «відділити щось подібне до програми-мінімум від програми-максимуму»⁴⁴. Таку спробу зробили революційні демократи І. Франко і М. Павлик. М. Драгоманов був противником максимальних вимог радикалів і тим самим став не на революційно-демократичні позиції І. Франка, а по суті приєднався в оцінці програми-максимум до буржуазного ліберала Т. Окуневського. Проте погляди М. Драгоманова, який все-таки вбачав вихід із злиднів у соціалізмі, хоч і відкладав цю мету на далеке майбутнє, не були тотожними з приватновласницьким світоглядом Т. Окуневського.

Говорячи про ставлення М. Драгоманова до радикальної партії, необхідно мати на увазі, що вона складалася з трьох ідейних угруповань: революційно-демократичного, буржуазно-ліберального і соціал-демократичного. М. Драгоманов, безперечно, найбільше спілкувався з революційно-демократичним ядром партії, очолюваним М. Павликом і І. Франком. Але й їм дорікав за непогодженість дій, за те, що вони обходять його, коли приймають «найважливіші рішення», хоч він поло-

⁴² М. Драгоманов. Уваги до квестіонару для II з'їзду русько-українських радикалів, журн. «Народ», 1891, № 19, стор. 264.

⁴³ М. Павлик. Михайло Драгоманов і його роль в розвою України, Львів, 1907, стор. 29.

⁴⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 9, стор. 273.

вину партійного органу — «журналу «Народ» заповнює своїми статтями, посередничає між радикалами і наддніпрянцями тощо (VII, 257). М. Драгоманов був незадоволений тим, що, не порадившись з ним, М. Павлик й І. Франко створили «партію із школярів», тобто радикальну партію.

В застереженнях М. Драгоманова, адресованих зокрема М. Павлику в 90-х роках, було чимало справедливого. Так, він зауважив в листі до останнього, що не можна покладатися тільки на селянство, бо в таких країнах, як наша, багато «з соціальних змагань городських пролетарів може пропасти, коли здатись на самий сільський демос» (VII, 29). Через те М. Драгоманов запропонував назву журналу «Народ», що асоціювався в Павлика з селянством, змінити на «Радикал» або «Поступ». М. Драгоманов закликав акцентувати увагу на соціально-економічних питаннях, спрямувати вістря радикальної партії проти поміщиків, бо вона «прийняла виключно антипопівський характер, а про панів не говорить» (VIII, 208). Він докоряв М. Павлику за абстрактність, месіанство і надто велику увагу до своєї персони. Ця критика М. Драгоманова позитивно позначилася на теоретичному зростанні і практичній діяльності української радикальної партії в Галичині.

Невиправданими, однак, були виступи М. Драгоманова проти надмірного захоплення ідеями К. Маркса й Ф. Енгельса. Так, він негативно поставився до того, що М. Павлик надрукував працю Ф. Енгельса про соціалізм (VI, 113). І. Франку Драгоманов писав: «Сидіть і повторяйте фрази з Енгельса, а історія зробиться без вас»⁴⁵. Ю. Бачинському говорив, що слов'янські соціалісти захоплюються марксизмом, не бажаючи працювати над виробленням своїх поглядів, бо готова теорія «увільняє від праці — думати своєю головою»⁴⁶. На це Ю. Бачинський відповів, що теорії К. Маркса і Ф. Енгельса є «більш переконуючі, як всякі другі», «в їх освітленню далеко яркіше представляються мені всякі квестії» і «коли почав приглядатися теоріям Маркса, далеко скоріше і сильніше припав до них, як до Ваших» (VI, 102). Це свідчить, що деякі галицькі радикали виявили більшу прихильність до марксизму, ніж М. Драгоманов, якого вони переросли.

Однак не треба перекреслювати того позитивного, що було в критичній М. Драгомановим ніби марксистських поглядів соціал-демократичної групи галицьких радикалів. До речі, він не заперечував проти створення української соціал-демократичної організації в Галичині (VIII, 218). Якщо ж М. Драгоманов критикував соціал-демократів, то, по-перше, за догматично-абстрактне тлумачення марксизму. «Бачинський... все ніяк не може добратись до деталей спеціально галицьких,— зазначав М. Драгоманов,— а все пише загальники про капіталізм і т. і.» (VI, 291). По-друге, за вперте ігнорування ними селянських інтересів. Соціал-демократи, казав він, часто шкідливо трактують марксистське вчення, що проявляється в твердженні, ніби «тільки пролетарій ще й виключно фабричний, є фактор соціального й політичного процесу», а «сільський мужик не гіден уваги соціаліста і є навіть ворогом соціалізму»⁴⁷. На Україні, на думку М. Драгоманова, такого роду «марксизм» може завдати багато шкоди. Нарешті, він викривав соціал-демократичний «патріотизм», зокрема шляхетський шовінізм польської соціал-демократії Галичини. В кожному галицько-польському соціал-демократі сидить «старий поляк», твердив М. Драгоманов (VI, 185).

⁴⁵ Матеріали..., стор. 359.

⁴⁶ Ю. Бачинський. Моя переписка з Михайлом Драгомановим, Львів, 1900, стор. 55.

⁴⁷ М. Драгоманов. Уваги до квестіонару для II з'їзду русько-українських радикалів, стор. 264.

Разом з І. Франком і М. Павликом він зробив багато для того, щоб об'їхати роги шляхетського шовінізму польської соціал-демократії Галичини. Та найбільше зробив М. Драгоманов для розгрому нігілістичного ставлення соціал-демократів до селянства, яке не глухе «до радикалізму і навіть до соціалізму»⁴⁸.

Незважаючи ні на що, він діяльно допомагав радикальній партії статтями, грішми, порадами. Це пояснюється, за його словами, двома аксіомами: «а) я радикал, б) я малорос-полтавець, т. є. майже те саме, що й галичанин»⁴⁹. Він критикував партію через те, що вболівав за неї.

У кінці XIX ст. суспільна думка на західноукраїнських землях розвивалася порівняно швидко і в значній мірі під впливом марксизму. «Між Вашими сопартійниками єсть очевидно марксист, — німецькі вихованці, я ж, коли хочете, — твердив М. Драгоманов у листі до М. Павлика, англійської школи» (VI, 115). Називаючи себе «старим анархістом прудонівської школи», М. Драгоманов заявляв: «Нам значить ліпше йде англійська система і ліпитись коло практичних справ, а не коло катехізисів» (VI, 143). Посиланням на «практичність» він у певній мірі виправдував свою відсталість. Це, однак, не означає, що в 90-х роках XIX ст. М. Драгоманов вороже ставився до соціалізму. Тоді, як і 20 років раніше, він висміював «народовців» за захист ними приватної власності на засоби виробництва, що так чітко висловив «народовець» К. Сушкевич ще в 1875 р. При зустрічі з М. Драгомановим він сказав, що в Галичині «соціальної квестії» нема, а селянину не можна дати землі, бо він не схоче працювати. За подібні погляди М. Драгоманов назвав буржуазно-націоналістичного ідеолога В. Барвінського «найшкідливішою фігурою, яку породила останнім часом Галичина»⁵⁰.

Особливо різкої критики зазнала соціально-економічна програма так званої «нової ери» — угоди українських буржуазно-клерикальних кіл з польською шляхтою. М. Драгоманов називав «нову еру» філоксерою українського визвольного руху. Він показав зв'язок цієї соціальної програми з поглядами, які захищав «народовець» К. Сушкевич у 1875 р. Посилання одного з ідеологів «нової ери» Ю. Романчука на «індивідуалістичний характер» українського селянства, на думку М. Драгоманова, не відповідає дійсності, бо «в нашому народі були й є усякі спілки й громади, є родові й сільське володіння землею...»⁵¹ В 1892 р. М. Драгоманов виступив проти так званої «народної програми», в якій «народовці» протиставляли буржуазний індивідуалізм колективізму радикалів. З цього приводу він заявив: «Ми питаємо орган наших націоналістів: чи стратить наш народ, чи виграє, коли замість теперішніх індивідуалістичних порядків (ліпше безпорядків) у Бориславі й інших наших копальнях буде запроваджений певний державний комунізм»⁵². Отже, М. Драгоманов взагалі виступав на захист соціалізму, вбачав шлях до усунення експлуатації трудящих мас у перетворенні приватної власності на соціалістичну, але його розуміння закономірностей цього процесу не було марксистським.

М. Драгоманов багато в чому не погоджувався з марксизмом. Так, наприклад, він вважав, що вчення К. Маркса «не може мати монополії

⁴⁸ М. Драгоманов. Соціальний рух і селяни, журн. «Народ», 1893, № 15, стор. 194.

⁴⁹ М. Драгоманов. Українство перед Польщею та Росією, журн. «Народ», 1893, № 4, стор. 39.

⁵⁰ М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка і інших, стор. 15.

⁵¹ М. Драгоманов. Неполітична політика, журн. «Народ», 1890, № 24, стор. 376.

⁵² М. Драгоманов. «Словесность» замість політики, журн. «Народ», 1892, № 13/14, стор. 173.

на назву наукового соціалізму, а надто в наші часи...»⁵³ В той же час він критикував догматичне тлумачення марксизму. М. Драгоманов негативно оцінював працю Т. Рильського «Студії над основами розкладу багатства» за спробу поєднати марксизм з буржуазними вульгарними теоріями, за вульгаризацію марксистської економічної термінології. Він висловив жаль з приводу того, що в нас нема «стислого курсу політичної економії»⁵⁴.

М. Драгоманов ніколи не дотримувався послідовно революційних поглядів, він з деякою упередженістю ставився до наукового соціалізму, симпатизуючи більше «парламентському соціалізму і надаючи перевагу конкретним заходам щодо піднесення добробуту народу. Популяризація цих поглядів у Галичині, яка в 70-х роках була географічним закоморком, де проводилися схоластичні суперечки, далекі від соціалізму і від народних інтересів, не гальмувала, а прискорювала розвиток суспільно-економічної думки.

У 80-х і тим більше в 90-х роках XIX ст. відбувається даліше поглиблення прогресивних суспільно-економічних поглядів у Галичині. В той період ідейно-теоретичний багаж М. Драгоманова не міг задовольнити запити передової галицької молоді. Саме цим пояснюються ті незгоди, які виникали між Драгомановим і галичанами, в тому числі між ним і І. Франком та М. Павликом. Прогресивна думка в Галичині розвивалася передусім у відповідності з соціально-економічною і класовою еволюцією суспільства. Ці фактори були визначальні в розвитку ідей, теорій і поглядів. Ось чому так склалося, що, незважаючи на довгорічні зусилля М. Драгоманова, все ж таки в Галичині утворилася радикальна партія і була прийнята програма без його безпосередньої участі. А як переконають факти, перша програма радикалів багато з чому суперечила світогляду М. Драгоманова. В останні роки життя рельєфніше виступала історична і класова обмеженість соціально-політичної концепції вченого, а його спроби тримати радикальний рух у прокрустовому ложі старих принципів відбивалися негативно на еволюції прогресивних поглядів в Галичині. Це відчували сучасники і навіть сам М. Драгоманов. Передова суспільно-економічна думка Галичини в той час повільно, але впевнено еволюціонувала до марксизму через подолання труднощів і помилок.

Найбільшою заслугою М. Драгоманова була спроба подолати «історичну прірву» між Наддніпрянською Україною і Галичиною. Західна Україна для нього стала такою ж рідною, як і Наддніпрянська. «З усіх частин нашої батьківщини... Галичина стала мені може не менш рідною, як і Полтавщина»⁵⁵, — так говорив М. Драгоманов у 1894 р. з нагоди 30-річчя своєї громадсько-політичної та наукової діяльності. Високо оцінив заслуги М. Драгоманова перед Галичиною І. Франко. «Ми, — говорив великий Каменяр, — в нім шануємо друга, вчителя, провідника. Через усіх тих 30 літ, а бодай відтоді, коли ми самі стали до прилюдної роботи, голос його був для нас заохотою, осторогою, вказівкою куди йти, голосом сумління — що робити, а чого не робити... Друкованим словом і листами він почав впливати на нас, вказуючи на інший, ширший світ поза тісними межами нашої Галичини»⁵⁶.

⁵³ М. Драгоманов. Уваги до квестіонару для II з'їзду русько-українських радикалів, стор. 262.

⁵⁴ М. Драгоманов. Записки Товариства імені Шевченка, журн. «Народ», 1893, № 18, стор. 208; № 19/20, стор. 236.

⁵⁵ Михайло Петрович Драгоманов 1841—1895. Єго юбілей, смерть, автобіографія і спис творів, Львів, 1896, стор. 106.

⁵⁶ Там же, стор. 25—26.

ЕЛЬЖБЕТА ГОРНОВА

ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ М. ДРАГОМАНОВА У ВИСВІТЛЕННІ ПОЛЬСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Важливе місце у творчій спадщині М. Драгоманова займають праці, присвячені проблемам Польщі. Цій тематиці він присвятив понад 20 спеціальних досліджень і статей, торкався її також в інших працях.

З польським питанням М. Драгоманов зіткнувся рано. Як він згадував у своїй автобіографії, опозиційний рух у Польщі мав великий вплив на формування його політичної свідомості. У молодості він співчував полякам як жертвам царського деспотизму, хоч як українець не міг забути про те, що в минулому «Польща пригноблювала Україну»¹. Одним з найулюбленіших його вихователів у гімназії був учитель латині поляк Казімір Полевич.

Навчаючись у Київському університеті, М. Драгоманов спочатку належав до студентської групи так званих «космополітів» і його вражали антипольські настрої студентів-українців, об'єднаних в інших групах. Будь-яка думка про співробітництво з царським урядом, що придушувало прагнення поляків до самостійного державного існування, здавалася Драгоманову мерзенною й ганебною². Під час січневого повстання 1863 р. він займав нейтральну позицію, яка пояснювалася його побоюванням того, щоб відроджена в разі перемоги повстання польська держава не поглинула Україну. Після придушення повстання М. Драгоманов виступав проти русифікації польських шкіл³, не погодився заступити посаду, пропонувану в Польському королевстві, і порадив взяти на неї вже згаданого К. Полевича. М. Драгоманов засуджував тих українських діячів, що, як, наприклад, Кулін, прийняли такі пропозиції. Працюючи вчителем в одній з київських гімназій, він захищав учнів-поляків від переслідувань з боку керівництва гімназії⁴. У своїх публікаціях з питань Галичини і в своєму листуванні з її діячами Драгоманов постійно пропагував співробітництво прогресивних кіл України та Польщі. Під час еміграції в Женеві він підтримував дружні зв'язки з представниками польських емігрантів. Проте в ході дебатів, які відбувалися на численних зборах емігрантів, виявилися значні розбіжності поглядів Драгоманова та польських соціалістів у багатьох питаннях. Під час міжнародної наради навесні 1880 р. дійшло до гострої полеміки, коли польські соціалісти не підтримали пропозицію Драгоманова створити соціалістичні партії за географічними, економічними та національними ознаками, не беручи до уваги існуючих та історичних державних кордонів. Дискусія розгорнулася також і після доповідей Болеслава Лімановського про січневе повстання, зроблених у 1878 та 1880 рр. у Женеві⁵. Б. Лімановський, керівник Соціалі-

¹ Михайло Петрович Драгоманов 1841—1895. Єго юбілей, смерть, автобіографія і спис творів. Зладив і видав М. Павлик, Львів, 1896, стор. 338.

² Там же, стор. 340.

³ Докладніше про це див.: Е. Горн. Głos Michała Dragomanowa przeciwko rusyfikacji szkół polskich po upadku powstania styczniowego. Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Opolu, Pedagogika 4, Opole, 1966.

⁴ М. Драгоманов згадує про це в праці «Два вчителі — К. Г. Полевич і А. У. Стронін, Спомини», надрукованій у львівському журналі «Народ», № 11—15 за 1894 р.

⁵ Bolesław Limanowski. Pamiętniki, t. II, 1870—1907, Warszawa, 1958, стор. 253—254.

стичного угруповання «Люд Польськи» був прихильником відродження Польщі в кордонах, які існували до її розділів. Більшість польських соціалістів на чолі з засновником і керівником першої революційної партії робітничого класу Польщі — І Пролетаріату Людвиком Варинським не підтримувала цих думок. Драгоманов дуже болюче сприймав такі тенденції в планах відродження Польщі. Після кожної доповіді Лімановського він брав участь у дискусії, полемізував з автором на сторінках швейцарських журналів. Найдокладніше це питання було розглянуто ним у праці «Історична Польща і великоруська демократія», надрукованої у 1881 р. в журналі «Вольное слово». Мабуть, під враженням недавньої полеміки, турбуючись за долю України, Драгоманов критикував позицію, зайняту російськими революціонерами Герценом і Бакуніним щодо січневого повстання. Героїчну участь Андрія Потебні та інших українців у повстанні він розцінював як помилку. Драгоманов полемізував також із тими сучасними йому російськими революціонерами, які, підтримуючи інтереси Польщі, не брали, на його думку, до уваги життєвих потреб українців.

Ця позиція, піддана пізніше критиці В. І. Леніним, стала причиною непорозумінь між Драгомановим і польськими та російськими революціонерами.

Великий письменницький талант Драгоманова і його всебічна діяльність високо оцінювалися не лише політичними діячами Польщі, але й представниками різних галузей її науки, які в статтях і дослідженнях писали про його політичні та наукові заслуги. У лвівському журналі «Пшегльонд сполечни»⁶ в 1886 р. була опублікована велика рецензія на збірки історичних пісень, виданих Драгомановим і Антоновичем у Києві, а також самим Драгомановим у Женеві. Автор рецензії особливо увагу звернув на наукову цінність і об'єктивність історичних коментарів.

У польській історичній літературі, навіть у найповніших бібліографічних працях відсутні будь-які згадки про польську літературу, присвячену творчості цього видатного українського письменника і політичного діяча минулого століття. Тому не можна з певністю сказати чи повністю відображують зібрані в даній статті матеріали погляди представників різних політичних керунків польського суспільства на діяльність М. Драгоманова.

У 1880 р. ім'я Драгоманова з'явилося на шпальтах польських журналів і газет у зв'язку з першим процесом соціалістів у Кракові. Головний обвинувачуваний на цьому процесі — видатний польський революціонер Людвик Варинський під час дізнань з великою повагою відзивався про Драгоманова, заперечуючи одночасно вигадки про те, ніби польське революційне товариство у Кракові було одним з філіалів загальноєвропейської «нігілістичної» партії на чолі з П. Лавровим, П. Ткачовим і М. Драгомановим⁷. В полеміку між Драгомановим і російськими революціонерами, яка відбувалася під час його перебування в еміграції, включилися й польські емігранти. Орган польських соціалістів «Пшєдсвіт» надав навіть свої сторінки для дискусії між Драгомановим і «Народною волею»⁸.

⁶ Журн. «Przegląd Społeczny», Zeszyt I, Lwów, січень, 1886 р. Исторические песни малорусского народа, I, II, К., 1874—1875; Нові українські пісні про громадські справи (1764—1880), Женева, 1881; Політичні пісні українського народу, т. I, розділи 1 і 2. Женева, 1883.

⁷ Журн. «Czas», № 42, 21 лютого 1880 р. Додаток. Згадка про це також у журн. «Równość», 1880, № 5, 8—9.

⁸ Журн. «Przedświt», № 20, Женева, 22 червня 1883 р. стор. 4.

Стаття Драгоманова, вміщена в журналі «Щорічник соціальної науки та соціальної політики»⁹, в якій він відповідав на обвинувачування в націоналізмі, висунуті П. Лавровим щодо групи українських емігрантів у Женеві, викликала гостру полеміку на сторінках видання польських соціалістів «Рувносьць».

Анонімний автор однієї з заміток, вміщеної в цьому журналі, виходячи з викритих пізніше В. І. Леніним концепцій частини польських соціалістів про цілковите заперечення національного питання, піддав критиці саму ідею створення окремої групи українських соціалістів і висування ними на перший план національного питання і кордонів за етнографічними ознаками¹⁰.

Гострий характер статті відразу ж викликав відповідь львівських соціалістів. Львівський кореспондент «Рувносьці» від імені своїх товаришів з прикритістю зазначав, що «кастові зауваження про русинів»*, вміщені в замітці, можуть спричинитися до загострення суперечностей між польськими та українськими соціалістами¹¹. Повністю ворожу щодо Драгоманова позицію зайняла редакція «Пшедсвіту» в період його редакторської роботи в журналі «Вольное слово». Редактор «Пшедсвіту» Станіслав Мендельсон, який ще під час міжнародних нарад у Женеві гостро полемізував з М. Драгомановим¹², слідом за кількома представниками російських соціалістів звинуватив його у співробітництві з поліцією, запевняючи, що «Вольное слово» видавалося за гроші поліції¹³. Несправедливе звинувачення М. Драгоманова у співробітництві з поліцією викликало тривалу полеміку серед російських суспільних діячів та істориків цього періоду. На захист М. Драгоманова виступив, вже після його смерті, Л. Василевський. Він стверджував, що заяви Мендельсона не слід вважати об'єктивними, оскільки вони були викликані особистою ворожістю Мендельсона до Драгоманова¹⁴.

В наступних номерах «Пшедсвіту» Мендельсон продовжував атакувати Драгоманова, називав його політично підозрілим, висловлював подив, що російські революціонери в органі «Самоуправления» співробітничали з Драгомановим. Мендельсон критикував Драгоманова навіть за те, що російські емігранти в Лондоні нібито під впливом Драгоманова виступали проти відродження Польщі в її давніх історичних кордонах¹⁵.

Критичні зауваження про погляди М. Драгоманова з'явилися також у теоретичному журналі польських емігрантів-соціалістів у Женеві «Валька клас». Автор закидав Драгоманову пропагування «випольщення» України та Литви¹⁶.

Мабуть часто згадувалося тоді ім'я М. Драгоманова, коли навіть Ф. Енгельс у своєму листі до Марії Мендельсон писав про нього¹⁷.

⁹ «Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik», Zürich, 1880.

¹⁰ Журн. «Równość», № 2, листопад 1879 р.

* Українців.

¹¹ Журн. «Równość», № 4, січень 1880 р.

¹² Bolesław Limanowski. Назв. праця, стор. 254.

¹³ Журн. «Przedświt», № 11, 1891 р. Авторство Мендельсона підтверджує Л. Василевський в статті «Еще к вопросу о переговорах «Исполнительного комитета «Народной Воли» с «Добровольной охраной», журн. «Былое», № 8/20, Петербург, серпень 1907 р.

¹⁴ Журн. «Przedświt», № 11, 1891 р. Листи з Росії. Л. Василевський підписав статтю псевдонімом Леон Плохоцький.

¹⁵ Журн. «Przedświt», № 14, 1891 р. Листи з Росії.

¹⁶ Журн. «Walka klas», zes. 2, 1889. Питання партійної тактики. Національне питання.

¹⁷ Marks i Engels w Polsce, zbiór materiałów w dwóch tomach, t. II, Warszawa, 1960, стор. 213.

Б. Лімановський полемізував з Драгомановим у питаннях про січневе повстання та про польських соціалістів і на сторінках швейцарського журналу «Le Preocourseur»¹⁸. У щоденниках, написаних в Женеві, Лімановський згадував кілька разів про зустрічі та дискусії з Драгомановим і його дружиною, яка, за словами Лімановського, була за походженням полькою¹⁹.

Після смерті М. Драгоманова гострий полемічний тон, який переважав у деяких висловлюваннях польських політичних діячів, уступив місце об'єктивній і суттєвій критиці. Оцінюючи політичну діяльність Драгоманова, польські автори дуже рідко торкалися проблем польських кордонів, ніхто не критикував його за ставлення до січневого повстання, тимчасом майже в усіх працях віддавалося належне його науковій діяльності та заслугам у розвитку соціалістичного руху, боротьби з реакційною ідеологією українських націоналістичних і московіфильських угруповань у Галичині.

Спеціальна стаття, присвячена впливу М. Драгоманова та І. Франка на польський робітничий рух, була опублікована в 1922 р. Автор її — відомий діяч польського і міжнародного робітничого руху Ф. Кон підкреслив заслуги Драгоманова в розвитку соціалістичної думки та ідеї співробітництва польських і українських соціалістів. Він цитував уривок з листа М. Драгоманова до М. Павлика, переправленого з Женеві польським революціонером Е. Кобилянським. У цьому листі М. Драгоманов висловив на адресу польських соціалістів думку, щоб вони в своїх програмах виразно зазначали, що не прагнуть до відродження Польщі в кордонах, які існували до розділів країни*. Ф. Кон згадував також і про те, що в 1878 р. М. Драгоманову було надіслано для висловлення думки програму польських соціалістів²⁰.

Е. Хекер** у своїй монографії відзначив великий вплив М. Драгоманова на формування радикальних поглядів І. Франка та І. Павлика і зробив спробу схарактеризувати напрямок соціалістичних поглядів М. Драгоманова. На думку Хекера, соціалізм М. Драгоманова був не класовим пролетарським соціалізмом, а селянським радикалізмом, пофарбованим «туманним соціалізмом російських народників». Хекер пише, що Драгоманов розглядав національне питання з позицій фольклору, а не політики і був невтомним поширювачем національної свідомості серед української інтелігенції та народу, який, за Хекером, був тоді лише тільки «етнографічним матеріалом»²¹.

Видатний польський історик літератури, критик і публіцист, прихильник соціал-демократії В. Фельдман високо оцінював політичну діяльність М. Драгоманова і його вплив на формування політичного обличчя української радикальної партії в Галичині, називав його «батьком» цієї партії. Фельдман вважав Драгоманова «надзвичайно здібним

¹⁸ B. Limanowski. Quelques mots a propos de l'article de M. Dragomanov sur les revolutionnaires les socialistes polonais, «Le Preocourseur», Organe du Parti du peuple travailleur Suisse, Geneve, № 29, 16 липня 1881 р.; № 31, 30 липня 1881 р.; № 32, 6 серпня 1881 р.

¹⁹ B. Limanowski. Назв. праця.

* Пізніше ця думка була взята до уваги в програмах польських соціалістичних партій лівниці.

²⁰ Ф. Кон. Драгоманов и Иван Франко в польском движении. Журн. «Грядущий мир», № 1, 1922 р., стор. 237—238.

** Еміль Хекер багато років працював головним редактором органу Соціал-демократичної партії Польщі газети «Вперед», в 1897—1898 рр. займав посаду секретаря виконкому, в 1906—1919 був членом керівництва партії, а пізніше — членом її Головної ради.

²¹ E. Hecker. Historia socializmu w Galicji i na Śląsku Cieszyńskim, t. I, 1846—1882, Kraków, 1833, стор. 135—136.

і плідним публіцистом... ворогом шляхти й клерикалізму, деспотизму й наживи, сильним прив'язаністю до народу, знанням і їдким критицизмом»²² і також згадував про його вплив на формування світогляду українських прогресивних діячів, у тому числі І. Франка та М. Павлика, але зауважував, що цей вплив мав скоріше культурно-громадський, а не політичний характер. Той факт, що Драгоманов не підтримував прагнень Польщі до незалежності, Фельдман пояснював його побоюванням захоплення влади в Польщі шляхтою, а також його загальною концепцією федерації слов'янських народів. Як підкреслював Фельдман, Драгоманов не виступав, проте, також і як прихильник створення незалежної української держави²³.

Серед польських авторів, які досліджували питання України після смерті Драгоманова, одне з перших місць займав відомий історик, публіцист і політичний діяч, пізніше директор Інституту досліджень новітньої історії Польщі, батько письменниці Ванди Василевської — Леон Василевський. Свого часу він листувався з Драгомановим, переклав на польську мову його брошуру про ставлення релігії до соціалізму, був особисто знайомий з членами української радикальної партії в Галичині²⁴. У зв'язку з смертю М. Драгоманова Л. Василевський вмістив у празькому журналі «Наша доба» статтю, присвячену його пам'яті. В статті високо оцінювалась наукова і публіцистична діяльність Драгоманова, вказувалося, що він, як фольклорист, займав одне з перших місць серед європейських учених і мав великі заслуги в розвитку української літератури. За думкою Василевського, Женева, в період, коли там перебував Драгоманов, була одним з головних літературних центрів, а вплив Драгоманова на формування української демократичної літератури в Галичині був дуже великим.

З особливим наголосом підкреслював Василевський відсутність у поглядах Драгоманова будь-яких ознак українського шовінізму і націоналізму і те, що він неодноразово виступав проти цих тенденцій у своїх співвітчизників. Відповідаючи народникам, які робили Драгоманову закиди в русофільстві, Л. Василевський писав, що Драгоманов був русофілом у найкращому розумінні цього слова і високо цінив усе прогресивне, що було в російському суспільстві та літературі. Щодо поляків він відчував, щоправда, «якесь недовір'я» і навіть «незавжди справедливу нехіть», але слід визнати його прагнення бути об'єктивним і справедливим у цьому. Л. Василевський зазначав, що заснована під впливом Драгоманова українська радикальна партія в Галичині була також позбавлена будь-якого шовінізму²⁵.

У своїй іншій статті, надрукованій у журналі «Пшедсвіт», Л. Василевський також значне місце присвятив аналізу поглядів М. Драгоманова²⁶. Стаття містила чимало критичних думок. Підкреслюючи, що М. Драгоманов був захисником найрадикальнішої групи українофілів, Василевський водночас схарактеризував його програму, опубліковану в першому номері «Громади» як «досить неясну», що вона «була мішаниною традицій січового козацтва з анархічним федералізмом Прудона

²² W. Feldman. Stronictwa i programy polityczne w Galicji, 1848—1906, стор. 332—333.

²³ Там же.

²⁴ L. Wasilewski. Moje wspomnienia ukraińskie. Праці Українського науково-інституту, № 8, Серія мемуарів, кн. 2, Варшава, 1932.

²⁵ Журн. «Naše Doba», 10 червня 1895 р. Стаття була передрукована у книжці, виданій М. Павликом («Михайло Петрович Драгоманов...»). стор. 407—413. Про своє авторство Л. Василевський згадує в праці «Moje wspomnienia...», стор. 29.

²⁶ St. Os...ars (псевдонім Л. Василевського). Ukrainofilstwo. Sprawa rusińska a socialiści polscy. журн. «Przedświt», № 10, жовтень 1896, стор. 5—8.

і німецьким соціал-демократизмом». Л. Василевський підкреслював, що радикальна група українофілів не прагнула політичного сепаратизму, пропагувала єдність всіх «недержавних» народів (українців, білорусів, латишів, литовців, естонців, вірменів, грузинів, румунів, євреїв) у боротьбі з урядами і зверхністю народів «державних» (росіян, поляків і балтійських німців). План федерального перетворення Росії, висунутий у праці «Вільна спілка», Л. Василевський оцінив як фантастичний, не-реальний твір тяжкої праці кабінетного вченого, який створює всілякі політичні комбінації на досвіді Швейцарії та Америки, не беручи до уваги те, що Росія не є придатним ґрунтом для таких експериментів. Суспільно-економічну систему цього плану Василевський схарактеризував як «надзвичайно неясну» програму суто ліберальної діяльності. Віддаючи належне заслугам М. Драгоманова перед Галичиною, характеризуючи виникнення під його впливом української радикальної партії як переломну еру в історії Галичини, Л. Василевський, тимчасом, мабуть під впливом деяких своїх львівських знайомих, які критикували Драгоманова за пропаганду російської літератури в Галичині, закидав йому, що він прищеплював прогресивні соціалістичні західно-європейські ідеї в Галичині не безпосередньо, а через прогресивну російську літературу.

Аналізуючи ставлення українського письменника до польського питання, Василевський підкреслював прагнення Драгоманова бути об'єктивним щодо поляків і те, що той «неодноразово виступав на їх захист проти малоросійських шовіністів»²⁷.

До української проблематики Л. Василевський повернувся після першої світової війни. В дослідженнях «Українське національне питання в його історичному розвитку», «Україна і українське питання», «Мої українські спогади», «Українське питання як міжнародна проблема» він багато місця приділив аналізу поглядів М. Драгоманова.

Л. Василевський звертав увагу на те, що Драгоманов, поділяючи значну частину українофільських поглядів, у багатьох питаннях займав іншу позицію. Не міг він, наприклад, «погодитись із ворожим ставленням українофілів до поляків і прогресивної російської літератури»²⁸. На фоні суцільної аполітичності українофільства кінця ХІХ ст. його суспільний і політичний радикалізм був ізольованим явищем. Пропонуючи впровадження української мови в школах і землях, він керувався не окремими національними принципами, як українофіли, а політичними поглядами. Він прагнув до європеїзації українофільства, боровся з обмеженістю і суспільною поміркованістю українофілів. Ця діяльність, на думку Василевського, не дала будь-яких значних наслідків, оскільки для українофілів суспільно-політичні погляди М. Драгоманова були занадто радикальні, а для радикальної частини молоді — занадто націоналістичні і пройняті ліберальним конституціоналізмом. Василевський навіть твердив, що ідеї, проголошувані Драгомановим, гальмуюче впливали на національно-визвольний рух українського народу і що Драгоманов потопив українське національне питання в програмі перебудови Росії в федеральну державу. Автор вважав, що пропаганда Драгоманова була кроком назад не лише від полум'яних закликів Шевченка до незалежності, але й від утопій Кирило-Мефодіївського товариства, члени якого мріяли про створення всеслов'янської демократичної федерації. Вказуючи на негативний вплив пропаганди Драгоманова на Наддніпрянській Україні, Василев-

²⁷ St. O s . . . a r s (псевдонім Л. Василевського). Ukrainofilstwo. Sprawa rusińska a socjaliści polscy, журн. «Przedświt», № 10, жовтень 1896, стор. 5—8.

²⁸ L. Wasilewski. Ukraina i sprawa ukraińska, Kraków, 1911, стор. 124

ський звертав одночасно увагу на позитивну роль, яку відіграв він у Галичині, зокрема в справі зближення українців, що живуть у різних державах²⁹, підкреслював, що найрадикальніші діячі Західної України — Іван Франко і Михайло Павлик симпатизували М. Драгоманову³⁰.

Л. Василевський високо оцінював політичні памфлети Драгоманова, написані російською мовою, згадував, що завдяки величезній історико-політичній ерудиції і вмільй аргументації вони справляли великий вплив на суспільство³¹.

Другий теоретик правого крила польської соціалістичної партії — Фелікс Перл, який писав під псевдонімом «Рес», досліджуючи діяльність соціалістичного руху, зазначав, що М. Драгоманов впливав на польських соціалістів, згадував про передачу йому на рецензію «варшавської програми польських соціалістів», його полеміку з журналом «Рувносьць», С. Мендельсоном і В. Лімановським, а також про спільні наради 1880 р. в Женеві.

Ф. Перл був думки, що М. Драгоманов, як етнограф, розглядав суспільно-політичні справи з точки зору фольклористики.

Проекти М. Драгоманова про створення східноєвропейської міжнародної соціалістичної федерації та федеральної держави в Східній Європі Ф. Перл характеризував як утопічні і фантастичні, відзначав вплив проголошуваних М. Драгомановим принципів децентралізації на програми «Людю польського» й «Побудки»³².

Багато уваги діяльності М. Драгоманова приділив Зігмунд Мілковський, засновник «Ліги польської», національно-ліберальної організації, що боролася з соціалізмом і діяла під лозунгами активної боротьби з царатом. Мілковський був відомим і плідним письменником і публіцистом (писав він під псевдонімом Теодор Томаш Єж). В 1878 р. на сторінках журналу «Тидзень», що виходив у Львові, Мілковський аналізував працю М. Драгоманова «Євреї і поляки в Юго-Западному краї», опубліковану в 1875 р. в «Вестнике Европы». Цю працю Мілковський порівнював з дослідженням видатних українських етнографів П. Чубинського і К. Михальчука, присвяченим цій же темі. За думкою Мілковського, висловлювання Драгоманова про польське населення на Наддніпрянській Україні були дуже влучні, об'єктивні, написані з великою симпатією до поляків і з більшим знанням справи ніж висновки П. Чубинського і К. Михальчука, побудовані на матеріалах, зібраних експедицією Російського Географічного товариства, яка провадила економічні дослідження на Україні³³.

Мабуть, М. Драгоманов став прототипом одного з героїв повісті Мілковського «Лех, чех і рус», надрукованій у познаньському щотижневнику «Лех». У цій повісті Мілковський пропагував співробітництво поляків, чехів і українців у боротьбі з царатом. Щоправда, польські історики літератури, аналізуючи цю повість, дотримувалися думки, ніби постаті, змальовані в ній, є фантазією автора. Тимчасом постать «Русса» — «Русіана Таменка», українця, доктора філософії, колишнього професора університету, змушеного емігрувати в Женеву, автора багатьох наукових і публіцистичних праць, настільки подібна до постаті М. Драгоманова, що не виникає сумнівів щодо їх ідентичності.

²⁹ L. Wasilewski. Kwestia ukraińska jako zagadnienie międzynarodowe, Warszawa, 1934, стр. 76—78.

³⁰ L. Wasilewski. Moje wspomnienia ukraińskie, стр. 22, 26.

³¹ L. Wasilewski. Kwestia ukraińska..., стр. 79.

³² Res. Dzieje ruchu socjalistycznego, t. I, Warszawa, 1910, стр. 60, 64, 111, 243, 408—409.

³³ Журн. «Тыdzień», Львів, 1878, № 25, 26, 29, 30.

Пишучи про тактику та погляди українофілів, Мілковський устами свого героя Леха Бялоорловича висловлював надію, що Русіан Таменко, в поглядах якого на польське питання можна було помітити певну різницю з поглядами українофілів, але який ще не остаточно обрав свій шлях, не піде слідами Куліша та Костомарова, а покладе початок новій «раціональній, ясній і чесній» політиці українців щодо поляків³⁴.

Зовсім інакше поставився Мілковський до Драгоманова в дослідженні, надрукованому в 1879 р. на сторінках «Дзенніка Познаньського» вже після виходу в світ праці Драгоманова про народні школи на Україні та опублікування програми «Громади». Мілковський високо цинив Драгоманова як науковця і письменника, порівнював його політичні памфлети з працями Герцена, проте зауважував, що Драгоманов намагався обійти польське питання в цих творах. Хоча Драгоманов не пішов шляхом Куліша та Костомарова в їх прислужуванні царському уряду, а обрав тяжку долю політичного емігранта, проте, за думкою Мілковського, продовжував їх політичну лінію щодо поляків, що було помилкою. Мілковський закидав Драгоманову, що він не соціаліст, а тільки політик і дипломат, який проголошує соціалістичні теорії, щоб налякати уряд і змусити його піти на поступки українському народу³⁵.

Багато років пізніше, характеризуючи ставлення українських політичних партій в Галичині до поляків, Мілковський посилався на критику цих партій Драгомановим, писав, що Драгоманов пропагував видання українських творів в латинській транскрипції, щоб зробити їх доступними полякам, і сам навіть видав таким чином один з творів Т. Г. Шевченка. Але й в цій своїй праці Мілковський зауважував, що Драгоманов був «Польщі та полякам дуже ворожий»³⁶.

Другий засновник «Ліги польської» Зігмунд Баліцький, який писав під псевдонімом З. Б. В., у своїй рецензії на видану в 1886 р. брошуру М. Драгоманова «Накануне новых смут», піддав критиці деякі його висновки щодо українського питання. Баліцький твердив, що національний рух на Наддніпрянщині мав скоріше культурний, а не політичний характер і тому висловлював сумнів щодо твердження Драгоманова про загальну заінтересованість українців у встановленні політичних свобод у російській імперії. Він не визнавав також загальної заслуги Драгоманова в поширенні принципів федералізму, вважав, що принципи, проголошені Драгомановим, були утопічні. Але Баліцький позитивно оцінював характеристики, дані М. Драгомановим політичним угрупованням українців у Галичині, а також пропагування необхідності усунення з політики елементів релігійної приналежності і вимогу зосередження праці навколо насущних інтересів народу. Як теоретик польського націоналізму, Баліцький у зв'язку з працею М. Драгоманова «Вільна Спілка» (яка була ніби прототипом конституції драгомановської федерації Східної Європи) закидав йому зневажання найважливішого, на думку Баліцького, національного елемента.

Навіть представник польських клерикальних кіл Я. Бадені теж цікавився діяльністю Драгоманова. У праці «Радикали руські» він звинувачував Драгоманова в поширенні серед української молоді атеїстичних концепцій та радикалізму. Бадені підкреслював сміливість по-

³⁴ Z. Miłkowski. Lech—Czech—Rus. «Lech», Poznań, 1879, № 18, 20, 22, 24.

³⁵ Z. Miłkowski. Sprawa ruska. Prowodyrowie Rusi spółczesni, «Dziennik Poznański», 1878, № 17—23.

³⁶ Z. Miłkowski. Sprawa ruska w stosunku do sprawy polskiej, Lwów, 1902, стор. 37.

глядів М. Драгоманова, його надзвичайну енергію та працьовитість, визнавав його популярність на Україні³⁷.

В усіх енциклопедіях, виданих у Польщі до 1939 р., статті, присвячені М. П. Драгоманову, об'єктивно і схвально характеризували його діяльність³⁸.

Польські публіцисти й науковці переважно об'єктивно оцінювали погляди та діяльність М. Драгоманова. На відміну від деяких українських публіцистів націоналістичного напрямку, польські літератори, навіть політичні противники Драгоманова, прагнули всебічно висвітлити його концепції. Жоден з польських авторів не звинувачував Драгоманова в шовінізмі, а деякі з них, як, наприклад, Л. Василевський, підкреслювали, що Драгоманов захищав поляків від атак українських націоналістів.

В літературі Народної Польщі діяльність М. П. Драгоманова досі не дістала докладного висвітлення. З'являлися лише невеличкі згадки про нього в дослідженнях з історії революційного руху на Україні. Кжиштоф Дунін-Вонсович згадував про вплив ідей Драгоманова на формування світогляду Івана Франка³⁹, Владіслав Серчик — про листування Драгоманова з товариством українських студентів у Кракові «Академічна громада» та про вплив ідеології Драгоманова на ідеологію цієї організації⁴⁰. Зігмунд Луковський писав у своїй праці про організовану українськими студентами, що навчалися в Ягеллонському університеті в 20-х рр. ХХ ст., спеціальну секцію української соціалістичної молоді під назвою «Драгоманівці». Ця секція входила до складу Незалежної спілки академічної соціалістичної молоді «Жице»⁴¹. Марія Злоторжицька писала про зв'язки Драгоманова з видатним польським революціонером В. Врублевським⁴², про видання Драгомановим революційної літератури під час його перебування в Женеві писав Януш Дурко⁴³.

Найдокладнішу характеристику творчості Драгоманова дали польські історики, які займалися питаннями історії російського народництва. Професор Людвік Базильов, характеризуючи причини застосування народниками тактики терору, а також питання перемоги політичної ідеї в ідеологічних концепціях «Народної волі», посилався на висловлювання Драгоманова⁴⁴. Даючи загальну високу оцінку причин, що викликали замах Віри Засулич на Трепова, про які писав Драгоманов у своїй праці «За что старика обидели и кто его обижают?», Базильов, проте, вважав утопічними його думки про завоювання громадянських свобод у результаті якоїсь відчайдушної акції середніх верств росій-

³⁷ J. B a d e n i. *Radykali Rusczy, Kraków, 1896.*

³⁸ *Encyklopedia Powszechna Trzaski, Everta i Michalskiego (w dwu tomach) opracowana pod redakcją dra Stanisława Lasza, t. I (wydanie nowe), Warszawa, 1933, стр. 383; Wielka Ilustrowana Encyklopedia Powszechna, t. IV, Kraków, 1937—1938, стр. 75.*

³⁹ K. D u n i n - W a s o w i c z. *Publicystyka Iwana Franki w prasie ruchu ludowego w Galicji, «Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego», 1—2 (10—11), Warszawa, 1955, стр. 246.*

⁴⁰ W. S e r c z y k. «Akademiczna Hromada» w Krakowie (1887—1895) w «*Studia z dziejów młodzieży Uniwersytetu Krakowskiego od Oświecenia do połowy XX wieku*», стр. 239.

⁴¹ Z. L u k o w s k i. *Organizacje ukraińskie na Uniwersytecie Jagiellońskim w okresie międzywojennym (1918—1939).*

⁴² M. Z ł o t o r z y c k a. *Walery Wróblewski, Warszawa, 1948, стр. 45.*

⁴³ B o l e s ł a w L i m a n o w s k i. *Pamiętniki, t. II, (1870—1907), opracował Janusz Durko, Warszawa, 1958, стр. 748.*

⁴⁴ L. B a z y ł o w. *Działalność narodziństwa rosyjskiego w latach 1878—1881, Wrocław, 1960, стр. 42—43, 189.*

ського суспільства⁴⁵. Марія Ваврикова теж вказувала на зв'язки Драгоманова з відомими діячами народництва⁴⁶, звертаючи увагу на те, що Драгоманов перший з українських публіцистів піддав критиці політику російського царизму під час російсько-турецької війни 1876—1877 рр. М. Ваврикова писала також і про те, що висунуті Драгомановим лозунги здобуття політичних свобод і конституційної реформи, знайшли відгук у широких верствах суспільства⁴⁷.

Про ставлення Драгоманова до польського питання зокрема про полеміку з Б. Лімановським, В. Врублевським та соціалістами, що групувалися навколо женецького журналу «Рувносьць», згадував один з видатних діячів польської культури Єжі Борейша. Він писав про деякі антипольські погляди М. Драгоманова, викликані українським націоналізмом⁴⁸.

Польські вчені продовжують досліджувати творчу спадщину М. П. Драгоманова. Літературна діяльність і ставлення Драгоманова до польського питання є темами досліджень, які ведуться зараз у Варшавському університеті на кафедрах української філології та історії народів СРСР.

До 125-річчя з дня народження Драгоманова у польських наукових журналах опубліковано⁴⁹ ще ряд статей, присвячених його діяльності.

---

⁴⁵ L. B a z y ł o w. Działalność narodnictwa rosyjskiego w latach 1878—1881, Wrocław, 1960, стр. 42—43, 189.

⁴⁶ М. W a w r y k o w a. Rewolucyjne narodnictwo w latach siedemdziesiątych XIX wieku, Warszawa, 1963, стр. 198, 200, 202, 470.

⁴⁷ Там же, стр. 432.

⁴⁸ I. W. B o r e j s z a. W krągu wielkich wygnańców 1848—1895, Warszawa, 1963, стр. 552.

⁴⁹ E. H o r n. Głos Michała Dragomanowa przeciw rusyfikacji szkół polskich po upadku powstania styczniowego, Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Opolu, Pedagogika, 1966, стр. 523; E. H o r n. Przyczynek do historii współpracy studentów polskich i ukraińskich na Uniwersytecie Jagiellońskim w latach 1889—1891; там же, Historia, 1966; E. H o r n. Problem żydowski w twórczości Dragomanowa, Biuletyn Ż.I.H., Warszawa, 1966.

Довідомлення

В. Д. ДОБРОТВОР

ЗМІЦНЕННЯ МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОЇ БАЗИ КУЛЬТУРНОГО БУДІВНИЦТВА НА СЕЛІ МІЖ ХХІІ І ХХІІІ З'ЇЗДАМИ КПРС

Затверджений ХХІІІ з'їздом КПРС новий п'ятирічний план покликаний забезпечити даліше просування нашого суспільства по шляху будівництва комунізму. Поряд з розвитком економіки в п'ятиріччі передбачається збільшення мережі закладів культури, всебічне поліпшення культурного обслуговування населення, особливо сільського. В селах зростатиме кількість бібліотек, клубів, кіноустановок, телевізорів. Триватиме також зближення рівня життя сільського та міського населення, що дасть змогу поступово подолати соціально-економічні та культурно-побутові відмінності між містом і селом.

За минулі роки радянське село пішло далеко вперед в економічному і культурному розвитку. Нині воно, як і місто, перебуває на завершальному етапі великої культурної революції, коли створюються ідеологічні й культурні умови для переходу до комунізму. Великі успіхи в розвитку культури й освіти на селі в СРСР добре видно зокрема на прикладі Радянської України. Так, наприклад, у 1965 р. у середньому на кожний колгосп і радгосп республіки припадало по 8 спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою¹. А збільшення прошарку інтелігенції в колгоспах і радгоспах є важливим кроком до зближення рівня культури міста і села.

Завдяки невтомному піклуванню Комуністичної партії і Радянської держави на селі створена розгалужена мережа культурно-побутових закладів. На кінець 1965 р. у сільських місцевостях Української РСР налічувалось 22263 клуби і 19763 масові бібліотеки з книжковим фондом понад 108 млн. примірників². Особливо зміцніла матеріальна база культури на селі після ХХІІ з'їзду КПРС, який накреслив грандіозну програму культурного будівництва в нашій країні.

Однак великий досвід культурного будівництва, нагромаджений у республіці за період між ХХІІ і ХХІІІ з'їздами партії, майже зовсім не висвітлений в історичній літературі. Немає також і узагальнюючих праць, присвячених зміцненню матеріальної бази культури в УРСР, популяризації досвіду культурного будівництва на селі. Лише в 1961 р. у Держполітвидав УРСР вийшла брошура О. Стешенка «Семирічка культурного будівництва (з досвіду Черкаської області)». Деякі матеріали з цієї проблеми публікувалися в періодичній пресі, але вони здебільшого мали інформаційний характер і стосувались окремих областей і районів, а не республіки загалом.

¹ Газ. «Сільські вісті», 17 березня 1966 р.

² Архів відділу пропаганди і агітації ЦК КП України. Довідка ЦСУ УРСР від 28 травня 1966 р., № 11—83.

Дослідження й узагальнення багатого досвіду культурного будівництва на селі має наукове і практичне значення особливо тепер, коли березневий (1965 р.) Пленум ЦК КПРС і ХХІІІ з'їзд партії поставили завдання зробити вирішальний крок по дальшому піднесенню сільсько-господарського виробництва, забезпечити докорінне поліпшення культурного життя сільського населення.

Вирішальна роль у зміцненні матеріальної бази культури належить Радянській державі, яка постійно збільшує бюджетні асигнування на соціально-культурні потреби. Про це свідчать дані по УРСР³.

(В млн. крб.)

1961 р.	1962 р.	1963 р.	1964 р.
3363,2	3636,3	3863,3	4074,5

У 1965 р. на соціально-культурні заходи по державному бюджету Української РСР було витрачено 4602,9 млн. крб., або на 528,4 млн. крб. більше проти 1964 р. і на 1239,7 млн. крб. більше, ніж у 1961 р. Величезні державні кошти щорічно витрачаються для розширення і зміцнення матеріальної бази культури на селі, на будівництво й утримання клубів, бібліотек, музеїв та інших культурних закладів. У 1965 р. лише на культурно-освітню роботу було витрачено 77,1 млн. крб., що на 13,8 млн. крб. перевищує відповідні витрати 1964 р.⁴

Розглянемо динаміку витрат державних коштів на утримання сільських клубів і масових бібліотек — основних культурних закладів на селі. У 1961—1965 рр. вони становили (в тис. крб.)⁵:

	1961 р.	1962 р.	1963 р.	1964 р.	1965 р.
Сільські клуби	21862	22192	19105	17366	23367
Масові сільські бібліотеки	15232	15406	15653	15745	18319

З таблиці видно, що протягом 1963—1964 рр. витрати на утримання сільських клубів були дещо менші, ніж у попередні роки. Це пояснюється зокрема тим, що в цей період у сільській місцевості відбулося об'єднання частини клубних закладів. Але в 1965 р. бюджетні асигнування на їх утримання різко збільшуються, значно перевищуючи аналогічні щорічні витрати в попередні роки. Зокрема порівняно до 1964 р. вони зросли на 6 тис. крб. Протягом останніх п'яти років держава безперервно збільшувала витрати і на утримання сільських бібліотек.

На кінець 1965 р. у сільських місцевостях республіки була вже значна мережа клубних закладів⁶.

Клубні заклади всіх відомств	22 263
Клубні заклади системи Міністерства культури УРСР	15 563
в т. ч. сільські клуби і будинки культури	15 412
Клубні заклади колгоспів	5200
Клубні заклади профспілок	1386
Клубні заклади інших відомств	114

Отже, переважна більшість клубних закладів на селі (майже 70%) були державними. Клуби колгоспів становили 23% і профспілкових організацій — 6% всіх клубних закладів сільської місцевості.

³ Народне господарство Української РСР в 1964 році. Статистичний щорічник, К., 1965, стор. 651.

⁴ Архів Міністерства фінансів УРСР. Довідка про асигнування на соціально-культурні заходи від 30 травня 1966 р.

⁵ Там же.

⁶ Архів відділу пропаганди і агітації ЦК КП України. Довідка ЦСУ УРСР від 28 травня 1966 р., № 11—83.

У загальній мережі сільських бібліотек також переважають державні. На початку 1966 р. вони становили 72,5% усієї кількості масових бібліотек сільської місцевості. В них налічувалось понад 90 млн. примірників книжок, або 83,4% книжкового фонду всіх масових бібліотек на селі. Решта бібліотек належала колгоспам, профспілковим організаціям, радгоспам, промисловим підприємствам тощо⁷.

Держава створила на селі також досить розгалужену мережу кіноустановок. З 21867 кіноустановок у кінці 1965 р. 20407 (93,3%) належали Державному комітету Ради Міністрів УРСР по кінематографії⁸.

Таким чином, культурне обслуговування сільського населення здійснюється переважно державними культурно-освітніми закладами — клубами, будинками культури і масовими бібліотеками, на утримання яких держава щорічно збільшує бюджетні асигнування.

Іншим важливим джерелом фінансування заходів, спрямованих на зміцнення матеріальної бази культури на селі, є культурний колгоспів. Завдяки піднесенню рівня сільськогосподарського виробництва та зміцненню їх економіки невпинно зростають неподільні фонди. За їх рахунок колгоспи будують виробничі споруди, закупають худобу, машини, обладнання, а також фінансують будівництво об'єктів соціально-культурного призначення.

Після XXII з'їзду КПРС щорічні витрати колгоспів республіки на культурно-побутові потреби зростали в значних розмірах. Це видно з таблиці⁹.

(В тис. крб.)

Розподіл колгоспних коштів на культурно-побутові потреби	1961	1962	1963	1964	1965
Всього грошових доходів колгоспів	3971864	4461654	4576082	5314956	6106222
З них виділено на культурно-побутові потреби	70644	81372	86979	106686	147122
В середньому припадає на один колгосп коштів, виділених на культурно-побутові потреби	7,2	8,2	9,0	11,3	15,6
Використано коштів на утримання культурно-побутових закладів і проведення культмасової роботи	25263	32138	36725	44795	69840

Як бачимо, особливо різко збільшилося виділення колгоспами коштів на культурно-побутові потреби в 1965 р. Ці витрати зросли на 72,5% порівняно з 1964 р. і більш як удвоє проти 1961 р. Якщо в 1961 р. колгоспи республіки виділяли для цього в середньому лише 1,8% власних грошових доходів, то в 1965 р. — 2,4%. У минулому році використано у 2,6 раза більше коштів на утримання культурно-побутових закладів і проведення культурно-масової роботи на селі, ніж у 1961 р.

Крім того, колгоспи виділяли значні кошти на культурно-побутове будівництво. Якщо протягом 1961—1964 рр. щорічні витрати на це в середньому не перевищували 6% від коштів, виділених на капіталовкладення й капітальний ремонт, то в 1965 р. вони становили відповідно 7%. Це — результат благотворного впливу на піднесення економіки

⁷ Архів відділу пропаганди і агітації ЦК КП України. Довідка ЦСУ УРСР від 28 травня 1966 р., № 11—83.

⁸ Там же.

⁹ Архів Міністерства сільського господарства УРСР. Довідка про використання коштів на культурно-побутові потреби колгоспами УРСР за 1961—1965 рр. від 28 січня 1966 р., № 19/13.

колгоспів заходів Комуністичної партії і Радянського уряду, здійснюваних відповідно до рішень березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС.

Досягнута в республіці напередодні ХХІІ з'їзду партії матеріальна база культури на селі становила певну основу для розгортання культурно-виховної роботи серед сільських трудівників. Однак ця база повністю ще не відповідає їх зростаючим культурним потребам і певною мірою стримувала дальший розвиток культурного життя села.

Протягом багатьох післявоєнних років мережа закладів культури на селі розвивалась нерівномірно. Про недоліки в її розміщенні свідчили зокрема дані обслідування стану матеріальної бази культури та рівня культурного обслуговування сільського населення усіх районів України, проведеного Міністерством культури УРСР разом з органами ЦСУ в 1962 р. *

У той час у 1387 сільських населених пунктах з чисельністю населення від 500 чоловік і більше зовсім не було клубних закладів. Це становило 9,2% всієї кількості таких населених пунктів. По окремих областях цей показник був значно вищий, про що свідчать дані таблиці.

Області	Кількість населених пунктів з населенням від 500 чоловік і більше	З них не мали клубних установ	% населених пунктів, що не мали клубних установ
Закарпатська	439	60	13,7
Кіровоградська	467	54	11,6
Луганська	352	52	14,8
Ровенська	702	86	12,3
Чернігівська	682	88	12,9

Таблиця показує, що у зазначених областях склалося незадовільне становище із забезпеченням великих населених пунктів клубними закладами. В той же час у інших областях мережа сільських закладів культури була розміщена більш-менш раціонально. Так, у Івано-Франківській, Волинській, Чернівецькій, Черкаській, Житомирській і Дніпропетровській областях лише 3,1% великих населених пунктів не мали клубних закладів.

Під час обслідування було виявлено 4 сільські райони з найбільшою кількістю великих сіл, що не мали клубних установ. Це було в Амвросіївському і Мар'їнському районах Донецької області, Красногвардійському районі Кримської області і Могилів-Подільському — Вінницької.

В сільських місцевостях налічувалося 104 клубні приміщення, де не було залів, а 3421 клуб, або 19,9% всієї мережі клубів на селі, мав зали з кількістю місць не більше 100. В середньому по республіці на 1000 чоловік населення в сільських клубах припадало 130 місць для глядачів. У 12 областях цей показник був вищий — від 135 до 165 місць. Багато клубів не мали необхідних умов для гурткової роботи. Нерідко хоріві колективи і оркестри змушені були проводити репетиції на сценах або у фойє клубів, що дуже заважало їх роботі.

Обслідування показало, що в кожному сільському районі УРСР є широка мережа бібліотек. У 1962 р. на селі їх налічувалося понад 22 тис. з більш як 100 млн. примірників книжок, що становило близько половини книжкового фонду всіх масових бібліотек міст і сіл Української РСР.

* Всі дані по цьому обслідуванню зберігаються в архіві Міністерства культури УРСР. Довідка від 27 червня 1963 р., № 15 — 1229.

В той же час у значній частині великих населених пунктів зовсім не було бібліотек. Так, з 15,1 тис. населених пунктів, де проживало 500 чоловік і більше, 1016, або 6,7%, зовсім не мали бібліотек. У ряді областей кількість таких сіл була ще більшою. Це видно з таблиці.

Області	Кількість населених пунктів з населенням 500 чоловік і більше	З них не мали масових бібліотек	% населених пунктів, що не мали масових бібліотек
Вінницька	1134	154	13,5
Ровенська	702	95	13,5
Хмельницька	1143	208	17,3
Чернігівська	682	114	16,7

На час XXII з'їзду КПРС в Українській РСР, зокрема в сільській місцевості, існувала велика кіномережа. В 1962 р. у республіці працювало 27,6 тис. кіноустановок, з них 19,7 тис. (71,5%) — на селі. Поряд із зростанням мережі кіноустановок збільшилося і відвідування кіно. В 1962 р. в УРСР його відвідало 760 млн. чоловік, з них 309 млн. — у сільській місцевості.

Однак у багатьох населених пунктах республіки кінообслуговування сільського населення було організовано незадовільно. У 972 великих селах (6,4% усієї їх кількості) протягом 1962 р. зовсім не демонструвалися кінофільми. Найбільший процент населених пунктів, де не демонструвалися кінофільми, був у Миколаївській (14,2%), Львівській (14,2%) і Полтавській (12,8%) областях. Взагалі, якщо в 1962 р. у середньому на одного жителя в містах і селищах міського типу припадало 20 відвідувань кіно, то в сільській місцевості — тільки 14.

Таким чином, обслідування матеріальної бази культури в сільських місцевостях республіки показало, що село в цьому відношенні ще значно відстає від міста. Зрозуміло, що підтягування культури сільського населення до рівня культури міста було неможливе без будівництва нових культурно-освітніх закладів і забезпечення їх необхідним обладнанням і культурінвентарем.

XXII з'їзд КПРС і прийнята ним нова Програма партії, намітивши величезні завдання по всебічному розвитку культурного життя радянського суспільства, підкреслили необхідність рівномірно розміщувати культурні заклади на території країни з тим, щоб поступово піднести рівень культури села до рівня міста.

Після XXII з'їзду КПРС і XXII з'їзду КП України партійні організації республіки розгорнули велику роботу по культурному будівництву на селі, зміцненню матеріальної бази закладів культури. В багатьох сільських районах були розроблені і почали здійснюватися перспективні плани культурно-побутового будівництва. На Одещині, наприклад, влітку 1961 р. ініціаторами розгортання будівництва соціально-культурних закладів на селі на основі трирічного плану (1961—1963 рр.) виступили трудящі Татарбунарського району. Поряд з капітальним будівництвом партійні й радянські організації та правління колгоспів приділяли велику увагу забезпеченню діючих культурно-освітніх закладів необхідним культурінвентарем. Зокрема було поповнено книжкові фонди Татарбунарської і Арцизької районних бібліотек та сільських у сс. Струмок, Жовтий Яр, Нерушай, придбано картинні галереї для музейних кімнат 10 сільських і колгоспних клубів.

Піклування про задоволення духовних запитів і культурно-побуто-

вих потреб колгоспників виявили зокрема партійна організація та правління сільгоспартії «Комсомолец» Володимир-Волинського району на Волині. Добиваючись збільшення прибутків від усіх галузей громадського господарства, артіль щороку збільшувала фонди на капітальне виробництво і культурне будівництво. В 1962 р. на спорудження Будинку культури було виділено 109 тис. крб. Завдяки широкому використанню місцевих будівельних матеріалів і активній участі в будівництві колгоспників новий заклад культури було зведено за 90 днів. Досвід культурно-побутового будівництва в артілі «Комсомолец» схвалили колегія Міністерства культури УРСР та Волинський обком партії¹⁰.

Всього в сільській місцевості республіки протягом 1961—1962 рр. було зведено 1426 клубів і будинків культури. Найбільш високими темпами провадилось їх будівництво у Дніпропетровській, Вінницькій, Кіровоградській, Ровенській, Хмельницькій, Донецькій і Чернігівській областях, де за цей час введено в дію в середньому в кожній з них 93 клубні приміщення¹¹.

У той же час у ряді областей республіки будівництво культурно-освітніх закладів на селі розгорталося ще незадовільно. Так, у Луганській області, де особливо гостро відчувалась потреба в нових клубах і бібліотеках, за весь 1962 р. побудували тільки 4 клубні приміщення, в Херсонській, Сумській, Івано-Франківській — по 13. В цілому по республіці у 1962 р. було споруджено 664 клуби, або на 98 клубів менше, ніж у 1961 р.¹²

Червневий (1963 р.) Пленум ЦК КПРС та липневий Пленум ЦК КП України звернули увагу партійних і радянських організацій на необхідність прискорення темпів культурного будівництва. Пленуми схвалили благородне починання комсомольців і молоді Черкаської області по розгортанню культурно-побутового будівництва та поліпшенню культурного життя на селі. Черкащани зобов'язалися у 1963—1965 рр. спорудити в усіх селах області клуби, спортивні майданчики, дитячі дошкільні заклади та ін. Виконуючи ці зобов'язання, молодь спиралася на всебічну підтримку й допомогу з боку партійних організацій та виконкомів місцевих Рад депутатів трудящих, на досвід колгоспного будівництва і зростання економіки колгоспів¹³.

Протягом 1963 р. — першого ударного року культурного будівництва — в селах Черкащини засвітились вогні у 51 новому будинку культури, 46 шкіл і 290 класних кімнат вперше відкрили двері для дітей, у 82 приміщеннях оселились дошкільнята, було побудовано 13 кінотеатрів і кіномайданчиків, 9 стадіонів, 56 польових станів, 154 будинки тваринника і червоні кутки на фермах, обладнано на громадських началах 18 музеїв і музейних кімнат¹⁴.

Цінне починання черкащан швидко поширилося. Його підхопили по всій країні і особливо в УРСР. Зокрема в селах Харківської області у 1963 р. збудували 18 клубів, 41 дошкільний заклад, 15 стадіонів, заклали 40 парків і скверів. На Житомирщині було введено в дію 17 клубів, 11 шкіл, 4 бібліотеки. Комсомольці Хмельниччини почали будівництво 102 клубів, 56 бібліотек, 96 дитячих садків і ясел, 136 шкіл та інших культурно-побутових об'єктів. Найбільше клубних приміщень було вве-

¹⁰ Архів Волинського обкому партії. Протокол секретаріату обкому № 21 від 18 січня 1963 р.

¹¹ Архів відділу пропаганди і агітації ЦК КП України. Матеріали про розвиток матеріальної бази культури на селі від 18 травня 1965 р., додаток № 3.

¹² Там же.

¹³ Архів Черкаського обкому партії. Довідка про хід виконання плану культурно-побутового будівництва від 5 січня 1965 р., № 3/6.

¹⁴ Там же.

дено у дію в 1963 р. у Донецькій, Житомирській, Кіровоградській та Одеській областях (по 44), у Хмельницькій (36), Київській (35), Харківській (34). Всього протягом 1963—1964 рр. у селах республіки стало до ладу 1330 клубів і будинків культури.

За 1962—1965 рр. партійні і радянські органи республіки багато зробили для впорядкування бібліотечної мережі та зміцнення матеріальної бази масових бібліотек на селі. Значний досвід будівництва сільських бібліотек було нагромаджено в Ізяславському районі Хмельницької області. В 1961 р. ЦК КП України схвалив цінну ініціативу трудящих цього району. Її підтримали в багатьох сільських районах республіки. Вже в 1962 р. в УРСР було споруджено 475 нових бібліотечних приміщень, а 752 бібліотеки переведено в кращі будинки. В 1961—1964 рр. майже 2,5 тис. бібліотек одержали спеціально збудовані і понад 4 тис.— більш упорядковані приміщення¹⁵. У 1965 р. збудовано 908 бібліотек. У багатьох з них передбачено окремі кімнати для абонементів, читальних залів і книгосховищ¹⁶.

Значно розширюється мережа масових бібліотек на селі. Протягом 1961—1965 рр. кількість цих закладів збільшилась на 1107 і на початку 1966 р. становила 13961. За цей час їх фонди зросли на 21670,5 тис. примірників книг. Якщо в 1962 р. фонди кожної масової бібліотеки в сільській місцевості республіки в середньому збільшились на 222 примірники, то в 1965 р.— на 307 примірників. Найбільш широка мережа масових бібліотек на селі була в Черкаській області — 98 на 100 сільських населених пунктів, у Чернівецькій — 94, Тернопільській — 89. Книжковий фонд кожної сільської бібліотеки УРСР у середньому перевищував 6 тис. примірників книг¹⁷.

В останні роки в сільській місцевості мережу бібліотек розміщено таким чином, що на території, яку обслуговує кожна сільська Рада, є кілька масових бібліотек різних відомств (їх кількість залежить від чисельності населення, кількості і величини населених пунктів, а також відстані між ними). Для більш повної характеристики розвитку бібліотечної справи на селі можна навести такі дані: на початок 1965 р. число масових бібліотек у сільській місцевості України зросло більш як у 7 раз проти 1913 р., а книжковий фонд — у 103 рази¹⁸.

Незважаючи на серйозні успіхи, досягнуті в розвитку матеріальної бази культури на селі, це питання нерідко штучно відокремлювалося від загальної проблеми дальшого піднесення сільськогосподарського виробництва. Після жовтневого (1964 р.) і особливо березневого (1965 р.) Пленумів ЦК КПРС ставлення до цієї важливої проблеми різко змінюється. Визначаючи заходи по дальшому розвитку сільського господарства країни, березневий Пленум з новою силою підкреслив нерозривний зв'язок між економікою й культурою. «Відома життєва істина,— говорив на Пленумі тов. Л. І. Брежнев,— що в розвитку будь-якого суспільного ладу вирішальна роль належить виробництву. Але було б неправильно забувати про питання культури і побуту трудівників села. Створення добрих культурно-побутових умов — це могутній важіль піднесення колгоспного і радгоспного виробництва»¹⁹.

¹⁵ Архів відділу пропаганди і агітації ЦК КП України. Матеріали про розвиток матеріальної бази культури на селі від 18 травня 1965 р., додаток № 3.

¹⁶ Архів Міністерства культури УРСР. Дані про будівництво клубів і бібліотек від 24 червня 1966 р., № 8—1001—350.

¹⁷ Архів відділу пропаганди і агітації ЦК КП України. Довідка ЦСУ УРСР від 18 травня 1966 р., № 11—83.

¹⁸ Культурно-просвітительные учреждения и печать в СССР. Статистический сборник, М., 1965, стор. 50—51.

¹⁹ Л. І. Брежнев. Про невідкладні заходи по дальшому розвитку сільського господарства СРСР. Доповідь на Пленумі ЦК КПРС 24 березня 1965 року, К., 1965, стор. 33.

Комуністична партія і Радянський уряд здійснили ряд важливих заходів, які докорінно поліпшують перспективи розвитку матеріальної бази культури. Зокрема знято бюрократичні перепони, що заважали будівництву нових культурно-побутових закладів. Тепер об'єкти будівництва — клуби, бібліотеки, спортивні споруди — затверджуються на місцях, у союзних республіках, а технічна документація розглядається безпосередньо виконкомом обласних Рад депутатів трудящих. Дозволено також кредитувати будівництво колгоспних закладів культури за рахунок банківських позичок, що має особливо важливе значення для тих колгоспів, які ще відстають в економічному відношенні і не завжди мають свої власні кошти для будівництва великих культурно-побутових об'єктів.

Одним з вирішальних факторів, що створив сприятливі можливості для докорінного поліпшення культурного будівництва на селі, було зміцнення економіки колгоспів і радгоспів, досягнуте в результаті перетворення в життя рішень березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС. Уже в минулому році грошові доходи колгоспів республіки становили понад 6 млрд. крб., що на 700 млн. крб. перевищувало їх доходи в 1964 р.²⁰ На цій основі багато колгоспів виступили з ініціативою про розгортання великого культурно-побутового будівництва з тим, щоб до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції і встановлення Радянської влади на Україні побудувати в кожному селі заклад культури, створити необхідні умови для задоволення різнобічних культурних запитів трудівників села.

Парткомки підтримали ініціативу сільських трудівників, спрямували увагу першочергових партійних та всіх громадських організацій на виконання намічених планів по будівництву закладів культури. У багатьох сільських районах партійні комітети затверджують плани культурного будівництва на селі до 50-річчя Великого Жовтня. Поряд з поліпшенням роботи клубів, будинків культури, бібліотек, музеїв, парків культури і відпочинку розгортається підготовка кадрів культурно-освітніх працівників, прискорюються темпи будівництва нових закладів культури і зміцнюється матеріальна база існуючих.

«До 50-річчя Радянської влади кожному селу — новий будинок культури або клуб!» — цей заклик першими в республіці в 1965 р. кинули трудящі Крижопільського району на Вінниччині. Спираючись на зміцнення економіки, колгоспи району в останні роки стали більше дбати про розвиток культури на селі. Тільки протягом 1963—1964 рр. за їхні кошти в районі зведено 15 будинків культури і клубів. Готуючи гідну зустріч 50-річчю Великого Жовтня, крижопільці вирішили взяти ще більш високі темпи в галузі культурного будівництва. Пленум райкому партії всебічно обговорив і затвердив конкретний план його. Особливо успішні справи в цьому відношенні у колгоспників сільгоспартілі імені К. Маркса, очолюваної Героєм Соціалістичної Праці М. Я. Дібровою. В 1964 р. колгосп побудував Будинок культури на 350 місць у с. Зеленянци, а в 1965 р. — на 450 місць у с. Красносілці.

Минулого року в Крижопільському районі введено в дію 14 нових клубних закладів, тоді як за попередні два роки — 15. Біля кожного клубу й Будинку культури розбито парки або сквери, обладнано спортивні майданчики. З 392 тис. крб. культфондів колгоспів району понад 70% було використано на придбання меблів, культінвентаря, підготовку кадрів для клубів і бібліотек²¹.

²⁰ Газ. «Сільські вісті», 22 грудня 1965 р.

²¹ Архів відділу пропаганди і агітації ЦК КП України. Доповідна записка про досвід культурного будівництва в Крижопільському районі від 31 травня 1966 р.

Ініціативу крижопільців у лютому 1965 р. схвалили Вінницький обком партії та виконком обласної Ради депутатів трудящих, Міністерство культури УРСР і Міністерство культури СРСР. Слідом за цим розгорнулося будівництво закладів культури в Гайсинському, Бершадському, Липовецькому, Ямпільському, Іллінецькому, Могилів-Подільському і Немирівському районах області. У кожному з них почалося будівництво в середньому по 12 клубів і будинків культури. Всього в області на кошти колгоспів зводиться понад 200 культурних закладів²².

Починання крижопільців знайшло широку підтримку і в інших областях республіки. На Хмельниччині першими підхопили його трудівники Красилівського району. Нові будинки культури вже споруджені в селах Квасівка і Кульчини. По кілька клубних закладів стали до ладу в Дунаєвецькому, Білогірському, Летичівському і Волочиському районах області. Районний центр Волочиськ прикрасився чудовою двоповерховою спорудою районної бібліотеки²³.

Масове будівництво культурних закладів до 50-річчя Радянської влади розгорнулось у Київській, Дніпропетровській, Миколаївській, Житомирській, Кіровоградській, Чернігівській та інших областях Української РСР. Лише в 1965 р. стало до ладу 897 нових клубних закладів, на 232 більше, ніж у середньому в 1963 і 1964 рр. Всього в республіці до ювілею Радянської влади заплановано спорудити 2857 клубів і будинків культури, в 2778 з яких працюватимуть і бібліотеки. Окремі приміщення одержать 88 бібліотек²⁴.

Минулого року порівняно з 1964 р. мережа стаціонарних кіноустановок у сільській місцевості зросла на 974 одиниці, з яких 707 належать Державному комітету Ради Міністрів УРСР по кінематографії. Загалом мережа сільських стаціонарних кіноустановок на кінець 1965 р. порівняно з 1961 р. збільшилась на 4886 одиниць, в тому числі державна мережа — на 3280²⁵. За цей же період кількість відвідувачів кіно зросла в 1,1 раза.

Характерною особливістю культурного будівництва на селі за останні 5 років є не тільки його темпи й масштаби, а й поширення нових форм участі сільського населення в розв'язанні завдань зміцнення матеріальної бази культури.

Ще кілька років тому спорудження культурно-побутових об'єктів методом народної будови обмежувалось участю трудящих у масових суботниках і недільниках, під час яких їм доручалися в основному допоміжні підготовчі роботи, а також благоустрій і озеленення садиб закладів культури. В останній час характер цієї участі якісно змінюється. Тепер все частіше трудящі і особливо молодь безпосередньо виконують весь комплекс будівельних робіт. Це можна проілюструвати на прикладі Черкаської області, де, як указувалося вище, в останні роки провадилося велике культурно-побутове будівництво на селі.

У 1963 р., коли черкащани виступили з своєю ініціативою, тут на спорудженні 184 об'єктів працювало 196 комсомольсько-молодіжних бригад, до складу яких входили понад 10 тис. молодих будівельників²⁶. При райкомах комсомолу на громадських началах працювали відділи по культурному будівництву, які контролювали хід спорудження куль-

²² Газ. «Правда України», 23 грудня 1965 р.

²³ Газ. «Культура і життя», 25 листопада 1965 р.

²⁴ Архів Міністерства культури УРСР. Дані про будівництво клубів і бібліотек від 24 червня 1966 р., № 8—1001—350.

²⁵ Архів відділу пропаганди і агітації ЦК КП України. Довідка ЦСУ УРСР від 28 травня 1966 р., № 11—83.

²⁶ Архів Черкаського обкому партії. Довідка про хід виконання плану культурно-побутового будівництва від 5 січня 1965 р., № 3/6.

турно-побутових об'єктів, разом з «комсомольськими прожекторами» проводили рейди його перевірки, надавали будівельникам оперативну конкретну допомогу на місцях. У кожному районному центрі були виставлені спеціальні карти, на яких чітко відображався хід будівництва кожного об'єкта. Партійні організації допомогли комітетам комсомолу налагодити навчання молодих будівельників, розгорнути серед комсомольсько-молодіжних бригад змагання за дострокову здачу об'єктів.

На Черкащині, як і в більшості областей республіки, при обкомах комсомолу діяли комсомольські штаби по контролю за ходом будівництва об'єктів культури. Так, на Львівщині діяло 11 таких штабів, до яких входили 167 спеціалістів сільського господарства, вчителів, культурно-освітніх працівників, комсомольських активістів та ін.²⁷

У зміцненні матеріальної бази культурного будівництва на селі важливу роль відіграють районні міжвідомчі ради по культурі. Поява цих нових громадських організацій зумовлена дальшим розвитком міжколгоспних зв'язків і підтверджує положення Програми КПРС про те, що «із зростанням продуктивних сил розвинуться міжколгоспні виробничі зв'язки, процес усупільнення господарства вийде за рамки окремих колгоспів... В міру зростання громадського багатства колгоспи братимуть все більшу участь у створенні підприємств і культурно-побутових закладів загальнонародного користування...»²⁸

Вперше в республіці міжвідомча рада по культурі була створена за ініціативою партійного комітету в 1960 р. у Новоград-Волинському районі Житомирської області. В 1961 р. Центральний Комітет КП України схвалив досвід роботи цієї ради як нову важливу форму участі колгоспів у розвитку культури на селі. Міжвідомчі ради по культурі набули значного поширення в республіці.

Вони створюються на громадських началах за участю колгоспів, радгоспів, споживчої кооперації та інших установ і організацій сільських місцевостей, які мають фонди на культурні потреби. Кожний член ради (пайщик) щорічно відраховує з своїх культфондів на її поточний рахунок певну суму коштів, розмір якої встановлюється загальними зборами членів міжвідомчої ради. Кошти витрачаються на культурні потреби членів (пайщиків) ради відповідно до кошторису. Для керівництва її роботою на певний строк обираються правління і ревізійна комісія.

Основними завданнями районної міжвідомчої ради по культурі є участь у зміцненні матеріальної бази культурно-побутових закладів на селі, підготовка кадрів працівників клубів, бібліотек і керівників художньої самодіяльності. Так, Новоград-Волинська районна міжвідомча рада з самого початку свого існування створила при районному Будинку культури спеціальну школу по підготовці кадрів для художньої самодіяльності і виділила значні кошти на придбання реквізиту та іншого культінвентаря для багатьох клубних закладів району.

У 1963 р. на Кіровоградщині в 11 сільських районах з 12 працювали міжвідомчі ради по культурі. Протягом 1963—1964 рр. для потреб сільських клубів вони придбали 5760 театральних крісел, 250 комплектів театральних костюмів, 85 баянів, 6 духових оркестрів і 13 магнітофонів²⁹. Міжвідомча рада Татарбунарського району Одеської області до впорядкування заробітної плати завідуючих сільськими клубами за рахунок своїх коштів доплачувала їм. Це дало можливість підвищи-

²⁷ Архів ЦК ЛКСМУ. Інформація про участь комсомольців і молоді УРСР у культурно-побутовому будівництві від 27 листопада 1963 р.

²⁸ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1962, стор. 73.

²⁹ Архів відділу пропаганди і агітації ЦК КП України. Інформація Кіровоградського сільського обкому партії від 28 квітня 1964 р.

ти матеріальну заінтересованість клубних працівників, добирати і закріплювати на посадах завідуючих клубами добре підготовлених людей. За кошти міжвідомчих рад по культурі у Котовському й Татарбунарському районах цієї ж області в 1963—1964 рр. було придбано на 15 тис. крб. театральних костюмів, створено районні прокатні бази, які безплатно видають театральний реквізит сільським колективам художньої самодіяльності³⁰. В 1965 р. міжвідомчі ради по культурі працювали в усіх районах Хмельницької, Одеської, Кіровоградської і Вінницької областей.

Вище наводилися дані про зростання державних коштів на утримання масових сільських бібліотек, на поповнення їх книжкових фондів. Але ще не завжди в бібліотеках колгоспники можуть знайти те, що їм цікавить. У них мало суспільно-політичної і художньої літератури, бракує новинок з питань виробництва, зовсім недостатньо книг для дітей. Щоб виправити таке становище, допомогти сільським бібліотекам швидше поповнити свої фонди необхідною літературою, багато колгоспів республіки почали виділяти з своїх культфондів певні кошти. У 1965 р. Луганський обком партії прийняв спеціальну постанову, в якій схвалив починання колгоспів Старобільського району з цього питання. Їх приклад поширився по всій Луганщині. З 297 колгоспів і радгоспів області 146 виділили з своїх культфондів близько 37 тис. крб. За рахунок цих коштів половина сільських бібліотек Луганщини поповнила свої фонди³¹.

На Хмельниччині з такою ж ініціативою виступили колгоспи Городоцького району. На засіданнях колгоспних правлінь детально обговорили, чим і як колгоспи зможуть допомогти бібліотекам. Правління колгоспу «Україна», наприклад, виділило на 1966 р. для поповнення фонду сільської бібліотеки 600 крб., колгосп ім. Куйбишева с. Бедриківці — 450 крб., 400 крб. для цієї мети виділив колгосп ім. Ватутіна³².

Значні кошти на поповнення книжкових фондів сільських бібліотек виділили колгоспи Березівського району на Одещині, Синельниківського — на Дніпропетровщині, Сумського і багатьох інших районів республіки. Так виникла і швидко поширилася ще одна нова форма участі колгоспів у зміцненні матеріальної бази сільських закладів культури.

Намічені у наступному п'ятиріччі розвиток радянської економіки й підвищення добробуту народу створюють нові можливості для дальшого значного піднесення культурного будівництва в країні. Великого розмаху набере сільське культурно-побутове будівництво і в УРСР. Лише колгоспи республіки за свої кошти зведуть понад 4 тис. клубів, 2 тис. шкіл, близько 6 тис. дитячих дошкільних закладів, майже 1,5 тис. медичних установ³³. Багато передбачається зробити по реконструкції і благоустрою сіл, забезпеченню їх культурно-побутовим обслуговуванням. Практичне розв'язання цих питань уже почалося. У найближчі кілька років буде збудовано ряд експериментально-показових населених пунктів і за їхніми зразками перебудовуватимуть інші села.

Здійснення програми культурного будівництва на селі, наміченої ХХІІІ з'їздом КПРС, дасть змогу набагато розширити мережу закладів культури, створити сприятливі умови для усунення відмінностей у культурно-побутових умовах життя села і міста, зробити новий значний крок уперед на завершальному етапі великої культурної революції в нашій країні.

³⁰ Архів Одеського обкому партії. Довідка про роботу міжвідомчих рад по культурі від 24 травня 1964 р.

³¹ Газ. «Культура і життя», 3 лютого 1966 р.

³² Газ. «Культура і життя», 12 травня 1966 р.

³³ Газ. «Правда», 6 січня 1966 р.

В. Д. УВАРОВ

БОРІТЬБА КП(б)У ПРОТИ ПРАВОГО УХИЛУ НАПЕРЕДОДНІ МАСОВОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА (1928—1929 рр.)

Ленінський план побудови соціалізму в нашій країні здійснювався в складній обстановці. Наша країна була відсталою в техніко-економічному відношенні, не мала можливості швидко нагромадити величезні кошти для капітального будівництва в промисловості, не вистачало кадрів спеціалістів як у промисловості, так і в сільському господарстві. Соціалістична індустріалізація викликала опір капіталістичних елементів, які намагалися підірвати економіку. На початку 1928 р. було викрито велику шкідницьку організацію в Шахтинському районі Донбасу («шахтинська справа»). Тут група буржуазних спеціалістів спільно з колишніми власниками підприємств та іноземною розвідкою висаджувала в повітря і затоплювала шахти, псувала машини, підпалювала заводи і електростанції. Вороги не за призначенням витрачали кошти, виділені для капітального будівництва, порушували закони про охорону праці, щоб викликати невдоволення трудящих політикою партії і Радянської влади.

Квітневий об'єднаний Пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) (1928 р.) в резолюції «Шахтинська справа і практичні завдання в справі боротьби з хибами господарського будівництва» відзначив, що викрита змова показала «кричущі хиби і помилки в нашій господарській роботі і в самій системі господарського управління»¹. Пленум розробив заходи, спрямовані на підвищення революційної пильності, на поліпшення роботи партійних, радянських, профспілкових та інших організацій. Відповідно до зростання і складності господарського будівництва партія поставила перед господарниками-комуністами завдання оволодіти виробничо-технічною справою. Пленум звернув увагу на підготовку технічної інтелігенції з числа робітників.

Шалений опір заходам Радянської влади на селі чинили куркулі. В. І. Ленін вказував, що куркулі є непримиренними ворогами соціалізму, революційних перетворень, «це — найчисленніша з буржуазних верств, які є прямими і рішучими ворогами революційного пролетаріату»². У 1928 р. капіталістичні елементи в СРСР (місто і село) становили 4,6% населення³, а куркульство — 82,6% до загальної кількості капіталістичних елементів країни⁴.

Куркульство вдавалося до різних методів боротьби. Маючи великі запаси хліба, воно відмовлялось продавати його державі по встановлених цінах. На Україні в період хлібозаготівельної кампанії 1928/29 р. куркулі підпалювали колгоспні й радгоспні будівлі, державні зсипні пункти, організовували вбивства партійних і радянських працівників,

¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (далі — КПРС в резолюціях...), ч. II, К., 1954, стор. 465.

² В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 130.

³ Строительство коммунизма и развитие общественных отношений, М., 1966, стор. 24.

⁴ Социалистическое строительство СССР. Статистический ежегодник. ЦУПХУ Госплана, М., 1936, стор. XXX.

колгоспників і сільських активістів. Так, VII окружна партійна конференція Українського військового округу (травень 1930 р.) відзначала, що у 1929 р. в республіці було 1262 випадки терористичних актів⁵. В зв'язку з цим Президія ВУЦВК прийняла спеціальне рішення про створення при всіх райвиконкомах республіки спеціального фонду допомоги особам і господарствам, потерпілим від куркульського терору. З цих фондів виділялася потерпілим безповоротня позика⁶.

Контрреволюційні елементи розповсюджували антирадянські листівки. Значна частина листівок відбивала ідеї підпільної контрреволюційної націоналістичної організації «Союзу визволення України» («СВУ»), зв'язаної з реакційними колами міжнародної буржуазії.

Враховуючи особливо складну обстановку на Україні, листопадовий Пленум ЦК ВКП(б) (1929 р.) у рішенні «Про сільське господарство України і про роботу на селі» зобов'язав партійну організацію республіки посилити роботу по організації і піднесенню культурного рівня пролетарських мас села по згуртуванню бідняцької маси, зміцненню її союзу з середняком для рішучого наступу на куркуля⁷.

Загострення класової боротьби знайшло свій вияв і всередині партії. В її рядах під натиском імперіалізму ззовні та опору соціалістичному будівництву з боку капіталістичних верств, виник правий ухил. В резолюції листопадового Пленуму ЦК ВКП(б) (1928 р.) — відзначалося, що вагання і в дрібнобуржуазних верств населення «знаходять своє відбиття в дрібнобуржуазних настроях у менш стійких елементів робітничого класу і опортуністичних ваганнях в окремих верствах партії»⁸.

Правий ухил виник ще в період боротьби партії з троцькістсько-зінов'євським блоком. Праві опортуністи почали свою атаку проти генеральної лінії партії ще перед липневим Пленумом ЦК ВКП(б) (1928 р.). Вони заявили про свою незгоду з політикою партії щодо корінних питань будівництва соціалізму, темпів розвитку важкої індустрії. Очолювали правих Бухарін, Риков, Томський. Платформою правих капітулянтів сформулював восени 1928 року Бухарін в «Нотатках економіста», в промові про політичний заповіт Леніна та інших.

Правий опортунізм становив серйозну загрозу не тільки для Комуністичної партії, а й для міжнародного комуністичного руху. Відомо, що 1929 р. для капіталістичних країн був роком світової економічної кризи. А праві капітулянти намагалися відстоювати антиленінську теорію «організованого капіталізму», не вірили в нове революційне піднесення. VI конгрес Комуністичного Інтернаціоналу затаврував контрреволюційну діяльність троцькістів у партії і Комінтерні, закликав комуністичні партії вести боротьбу і проти правих опозиціонерів.

Важливу роль у захисті ленінського плану соціалістичної індустріалізації країни, розгромі правих ухильників відіграли рішення листопадового Пленуму ЦК ВКП(б) (1928 р.), квітневого об'єднаного Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) (1929 р.), а також XVI конференція ВКП(б) (1929 р.), яка затаврувала правий ухил «як вияв прямої відмови від ленінської політики партії, як вияв одверто опортуністичної здачі ленінських позицій під натиском класового ворога»⁹.

Праві ухильники намагалися підмінити лінію XV з'їзду партії (1927 р.), направлену на боротьбу проти куркульства політикою мир-

⁵ ЦДАРА, ф. 9, оп. 13, спр. 669, арк. 201.

⁶ Газ. «Пролетарий», 4 березня 1930 р.

⁷ КІРС в резолюціях..., ч. II, стор. 615.

⁸ Там же, стор. 504.

⁹ Там же, стор. 534.

ного вrostання куркуля в соціалізм, що фактично означало підтримку капіталістичних елементів на селі. Виступаючи на XIV конференції ВКП(б) (1925 р.), Бухарін заявив: «Ставка на куркуля чи навіть на заможнього означає розв'язання куркульського господарства і більше нічого»¹⁰ і не становить загрози в умовах диктатури пролетаріату. Захищаючи куркуля, праві капітулянти замаскували його класову природу, проповідували «теорію» затухання класової боротьби в країні, відстоювали політику союзу з усім селянством. Праві ухильники фактично стали на шлях ревізії лєнінського вчення про диктатуру пролетаріату. В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що Комуністична партія в своїй політиці щодо селянства повинна відділяти трудяшого селянина від сільського буржуа-власника. «В цьому розмежуванні *вся суть* соціалізму»¹¹, — відзначав Володимир Ілліч. Ленін звертав увагу, що лише через колгоспний рух дрібне селянство прийде до соціалізму, що основним завданням на селі є розвиток колективного господарства в землеробстві, «як вигіднішого в розумінні економії праці і продуктів, за рахунок господарств одноосібних, з метою переходу до соціалістичного господарства»¹².

Праві заявляли, що цей план включає лише нижчі форми кооперації. В доповіді на зборах партійного активу Москви 17 квітня 1925 р. Бухарін говорив: «Не можна стверджувати, що це (колгосп.— В. У.) є стовпним шляхом, по якому *маси селянства* підуть до соціалізму»¹³.

Лєнінські вказівки по соціалістичному перетворенню на селі, незважаючи на такі ворожі випадки, стали дороговказом в усій діяльності партії і Радянської влади. Титанічна робота по соціалістичній перебудові села підтвердила правильність лєнінського курсу, розбила вщент пророкування правих капітулянтів. Основними виробниками і поставальниками сільськогосподарських продуктів уже в перші роки першої п'ятирічки були колгоспи і радгоспи. У 1929 р. соціалістичні господарства виробляли близько 400 млн. пудів зерна, з них товарного — понад 130 млн. пудів, тобто більше ніж куркулі у 1927 р. У 1930 р. колгоспи й радгоспи значно перевищили виробництво товарного хліба порівняно з 1929 р.¹⁴

Праві опортуністи намагалися принизити значення першого п'ятирічного плану. П'ятирічці Риков протиставив так звану «двохрічку», якою передбачався розвиток не важкої індустрії, а куркульських господарств. XVI конференція ВКП(б) відкинула правокапітулянтські плани і одностайно прийняла п'ятирічний план розвитку народного господарства Союзу РСР, розрахований на побудову фундаменту соціалістичної економіки, на остаточне витіснення капіталістичних елементів міста і села.

Таким чином платформа правих опортуністів, спрямована проти лєнінського плану побудови соціалізму в нашій країні, була головною перешкодою в справі соціалістичного будівництва. Без розгрому капітулянтів не можна було б добитися перемоги соціалізму. Боротьбу проти правоопортуністичних елементів, за торжество лєнінських ідей очолив Центральний Комітет ВКП(б). У відозві до комуністів московської організації ВКП(б) Центральний Комітет закликав усіх комуністів вести рішучу боротьбу проти правих ухильників і проти примиренства

¹⁰ Газ. «Правда». 3 травня 1925 р.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 92.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 310—311.

¹³ Газ. «Правда», 24 квітня 1925 р.

¹⁴ М. І. Мойсєєв. Экономические основы государственных заготовок сельскохозяйственных продуктов, М., 1955, стор. 84.

з ними¹⁵. В цій ідейній боротьбі активну роль відігравали А. А. Андреев, Я. Б. Гамарник, К. Є. Ворошилов, А. О. Жданов, М. І. Калінін, С. М. Кіров, С. В. Косіор, В. В. Куйбишев, А. І. Мікоян, Г. К. Орджонікідзе, Г. І. Петровський, П. П. Постишев, Я. Е. Рудзутак, М. О. Скрипник, Й. В. Сталін, В. Я. Чубар, М. М. Шверник, О. Г. Шліхтер, О. М. Ярославський та інші видатні діячі партії.

10 жовтня 1928 р. ЦК КП(б)У опублікував Звернення до всіх комуністів республіки, яким підкреслював, що основним завданням періоду є втілення в життя рішень XV з'їзду ВКП(б), розроблених у наступних резолюціях і постановах пленумів ЦК ВКП(б): за неухильну роботу по індустріалізації країни, за розвиток колгоспів і радгоспів, за дальше зміцнення союзу робітничого класу і бідняків з середняком для спільного наступу на капіталістичні елементи міста і села, за залучення трудящих мас у соціалістичне будівництво, за розвиток критики і самокритики¹⁶.

10 жовтня 1928 р. ЦК КП(б)У схвалив Звернення ЦК ВКП(б) до московської парторганізації, загострив увагу комуністів на посилення боротьби з порушниками внутріпартійної демократії і з бюрократизмом у партії.

3 червня 1928 р. ЦК ВКП(б) у листі до всіх членів партії, до всіх робітників підкреслював, що не можна розв'язувати завдання реконструктивного періоду без сміливого, рішучого, послідовного залучення мас до соціалістичного будівництва, перевірки й контролю з боку трудящих. Вірним заходом у цій справі, підкреслювалось у Зверненні, є самокритика. Розгортання самокритики можливе було лише при послідовному проведенні в життя внутріпартійної і профспілкової демократії. Виборність партійних і профспілкових органів створить умови для постійного контролю мас, допоможе зняти бюрократичні нарости з партійного апарату. «Без цих заходів лозунг критики і самокритики перетвориться в паперову відписку...»¹⁷

На III Пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У відзначалося, що після XV з'їзду ВКП(б) з допомогою широких мас трудящих викрито серйозні недоліки в діяльності партійного апарату. Так, керівництво Артемівської парторганізації добирало кадри за родинними зв'язками, порушувало внутріпартійну демократію. На Пленумі наводилися факти розправи з працівниками газет, переслідування робкорів, які виступали з критикою недоліків.

Пленум зобов'язав усі контрольні комісії вести боротьбу з порушниками внутріпартійної демократії, затискувачами критики і самокритики. Пленум також викрив демагогічні заяви правих про «відсутність» внутріпартійної демократії.

У жовтні 1928 р. засідання політбюро ЦК КП(б)У одностайно схвалило Звернення ЦК ВКП(б) до Московської партійної організації. Визначаючи важливість боротьби проти правого ухилу і примиренства з ним, Політбюро ЦК вважало за необхідне це питання обговорити на Пленумі ЦК КП(б)У.

На початку листопада 1928 р. відбувся Пленум ЦК КП(б)У, який повністю схвалив накреслену VI конгресом Комінтерну генеральну лінію, спрямовану на боротьбу проти небезпеки правого опортунізму і примиренства з ним¹⁸. Пленум також схвалив Звернення ЦК ВКП(б) до Московської організації.

¹⁵ Газ. «Правда», 19 жовтня 1928 р.

¹⁶ Газ. «Пролетарій», 10 жовтня 1928 р.

¹⁷ КПСС о профсоюзах, М., 1957, стор. 288.

¹⁸ Газ. «Пролетарій», 6 листопада 1928 р.

Партійні організації України підтримали Звернення ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, рішення пленумів партії, заставували виступи правих капітулянтів. Так, 23 жовтня 1928 р. відбулися збори по перевиборах бюро партійних осередків на великих промислових підприємствах Харкова — ХПЗ, «Серп і Молот», «Канатка» та інших. У рішеннях цих зборів говорилося про підтримку парторганізаціями лінії ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, спрямованої на втілення в життя ленінського курсу будівництва соціалізму. Вказувалося також на необхідність боротьби з дрібнобуржуазною ідеологією троцькізму та правим ухилом у партії. На зборах ХПЗ говорилося, що група опозиціонерів скляного цеху вела підривну роботу і не лише в своєму цеху. Вона намагалася втягнути в підготовку до страйку робітників ремонтного цеху. Партосередок знав про діяльність цієї групи, але не реагував на неї і не вживав заходів до знешкодження її¹⁹. Пролетарський Харків, його передовий авангард — партійна організація одноставно вітали Звернення ЦК ВКП(б) до Московської парторганізації і рішення об'єднаного Пленуму МК і МКК, рішуче засуджували антиленінські виступи правих ухильників²⁰.

У постанові ЦК ВКП(б) «Про роботу Дніпропетровської організації» (жовтень 1928 р.) відзначалась ідейна згуртованість і міцність комуністів Дніпропетровська, їх активна боротьба з троцькістською опозицією та правими капітулянтами²¹.

Збори Артемівського окружного партактиву, відзначаючи успіхи й труднощі соціалістичного будівництва, констатували про наявні недоліки, які були результатом нерозуміння окремими комуністами ролі, значення соціалістичної індустріалізації країни, колгоспів, політики наступу проти куркулів. Резолюція активу пропонувала кожному комуністу вести активну боротьбу як з рештками троцькістської опозиції, так і з правим ухилом та примиренством до нього.

Боротьбі з головною небезпекою в партії була присвячена II конференція КП(б)У (квітень 1929 р.).

Конференція засудила політичні погляди правих і поставила вимогу перед ЦК ВКП(б) — закликати Бухаріна, Рикова, Томського до порядку, закликала також усіх комуністів республіки до боротьби з правими і примиренцями до них, з усякими хитаннями й ухилами від генеральної лінії партії²². Комуністи Московської, Ленінградської, Уральської, Сибірської та інших партійних організацій країни вимагали вжити найрішучіших заходів щодо лідерів правих. Об'єднаний Пленум ЦК і ЦК ВКП(б) (1929 р.) визнав погляди групи Бухаріна несумісними з генеральною лінією партії, зняв Бухаріна і Томського з керівних постів²³.

Хоч загалом партійна організація України одноставно засудила погляди й поведінку правих, у республіці подекуди відчувалась діяльність правих. Так, керівництво Запорізького бюро ОПК у 1929 р. доводило, ніби хлібозаготівельний план центру нереальний, хоч можливості його виконати були. ЦК КП(б)У виніс постанову з цього питання, вказавши партійній організації Запоріжжя на недопустимість затримки хлібозаготівлі²⁴. В республіці траплялися випадки відкритого захисту куркулів комуністами. Так, начальник окружного Конотопського адмі-

¹⁹ Газ. «Правда», 24 жовтня 1928 р.

²⁰ Газ. «Правда», 25 жовтня 1928 р.

²¹ Газ. «Правда», 6 листопада 1928 р.

²² Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій, К., 1958, стор. 419.

²³ КПРС в резолюціях..., ч. II, стор. 516.

²⁴ Газ. «Правда», 6 жовтня 1929 р.

ністративного відділу член президії окрвиконкому Велігорський говорив, що «куркуль не є класовим ворогом..., а людина з людською гідністю і недоліками. Якщо куркуль хороша людина, з ним можна дійти до згоди, тобто не перешкоджати росту його куркульського господарства; такий куркуль принесе користь Радянській владі»²⁵.

В результаті слабкої роботи серед бідняцько-середняцьких мас села куркулі пролазили в сільради та інші радянські організації. В селі Рашівка Гадяцького району Роменської округи на чолі радянських і громадських організацій протягом ряду років стояли класові вороги. Вони перекручували кредитну політику Радянської влади, передавали куркулям призначені бідності сільськогосподарські машини, посівний матеріал, переслідували сількорів, які викривали їхні махінації. Своєчасним втручанням республіканських органів ворожі елементи в с. Рашівка були викриті і суворо покарані. «Рашівська справа» стала уроком для всієї КП(б)У²⁶. У Глухові довгий час окрфінвідділ обслуговував ворожі елементи, а завідуючий окрфінвідділом в Путивлі давав різні пільги спекулянтам, торгівцям. До судової відповідальності було притягнуто 34 чоловіки²⁷.

Правоопортуністичні елементи намагалися ліквідувати сільські Ради в районах суцільної колективізації (наприкінці 1929 р. з 580 районів республіки сільських Рад було 46)²⁸. Так, у с. Новопідгородньому на Харківщині в сільгоспартілі було 5 куркульських господарств. Куркулі вимагали ліквідації сільради. Правління артїлі, не розібравшись, підтримало їх. На дверях сільради з'явилась об'ява: «В зв'язку з тим, що с. Новопідгороднє перейшло на масову артіль, сільраду закрито. Всі його функції виконуватиме правління артїлі». Внаслідок такого заходу, попи, сектанти, куркулі почали агітувати селян проти колгоспу. Лише через три дні Райвиконком ужив заходів і налагодив роботу в селі²⁹. В с. Кривому Білоцерківського району колгоспні збори артїлі «Новий шлях» під тиском ворожих елементів винесли рішення: «Вважати недоцільним існування сільради як окремого органу, оскільки вона в нових господарських умовах не має ґрунту для свого існування»³⁰. На сторінках журналу «Радянська Україна» було надруковано статтю Молокишера «Чи потрібні органи управління в селах-комунах?», де автор намагався довести, що в селах суцільної колективізації «сільським Радам немає чого робити, і їх необхідно розформувати»³¹.

Партія рішуче засудила «теорію» ліквідації сільських Рад і визнала за необхідне в зв'язку з розгортанням колективізації зміцнювати органи Радянської влади на селі. 13 грудня 1929 р. Президія ЦВК СРСР ухвалила постанову «Про значення і роботу сільських Рад в районах суцільної колективізації».

В період боротьби з правими ухильниками партійні організації, виконуючи рішення листопадового Пленуму ЦК ВКП(б) (1928 р.) «Про вербування робітників і регулювання росту партії», провели значну роботу по поліпшенню якісного складу партії за рахунок передових робітників, батраків і сільської бідноти. За 1928 і 1929 рр. в партію прийшло 559 661 чоловік. З них 418 256 (74%) робітників³². Значні зрушення

²⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—63, од. зб. 152, арк. 190.

²⁶ Ф. Шерстюк. Партійне будівництво на Україні в 1926—1929 рр., К., 1960, стор. 146.

²⁷ Газ. «Правда», 21 серпня 1929 р.

²⁸ Газ. «Комуніст», 11 лютого 1930 р.

²⁹ Газ. «Правда», 30 січня 1930 р.

³⁰ Журн. «Колективіст України», 1929, № 3, стор. 33.

³¹ Журн. «Радянська Україна», 1929, № 11—12, стор. 56—57.

³² Журн. «Вопросы истории КПСС», 1960, № 4, стор. 78.

сталися і в складі української партійної організації. В сільському господарстві республіки на початку 1930 р. працювало 8,3% комуністів України³³.

Таким чином, боротьба проти правих відіграла позитивну роль у розвитку, зміцненні й згуртуванні Комуністичної партії. Єдність рядів партії стала основною умовою здійснення соціалістичної індустріалізації. Програма соціалістичної індустріалізації була тісно пов'язана з п'ятирічним планом, який забезпечував даліше зростання соціалістичного сектору в місті і на селі і витіснення капіталістичних елементів з народного господарства.

1929 р. став переломним у житті країни. До 20 серпня 1929 р. на Україні було вже понад 200 колгоспів³⁴, що охоплювали цілі села, до 1 жовтня колективізацією було охоплено 6,8% районів республіки³⁵, на 1 січня 1930 р. було об'єднано в колгоспи 16,4% бідняцько-середняцьких господарств³⁶, а на 1 лютого з 580 районів — 180 були районами суцільної колективізації.

Підсумки першого року п'ятирічки, успіхи соціалістичної індустріалізації країни і початок масової колективізації сільського господарства були яскравим доказом повного банкрутства платформи правих капітулянтів і їхніх лідерів, які змушені були визнати успіхи партії на всіх фронтах соціалістичного будівництва.

³³ Журн. «Більшовик України», 1929. № 23, стор. 35.

³⁴ Газ. «Комуніст», 20 серпня 1929 р.

³⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 559, оп. 1, спр. 27, арк. 74.

³⁶ Матеріали до характеристики стану сільського господарства України, К., 1930, стор. 61.

Замітки

УЧАСТЬ КОМСОМОЛУ УКРАЇНИ В БОРОТЬБІ ЗА ВИЯВЛЕННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ РЕЗЕРВІВ ВИРОБНИЦТВА (1963—1964 рр.)

У боротьбі за комуністичне перетворення суспільства великого значення набуває контроль як засіб політичного виховання мас і навчання їх мистецтву державного управління.

У травні 1962 р. учасники Всесоюзної наради залізничників виступили з закликом «постійно освітлювати прожектором комуністичного контролю всі ділянки виробництва»¹. Рішення листопадового пленуму ЦК КПРС (1962 р.) «Про відновлення ленінських принципів контролю» та створення єдиного партійно-державного контролю сприяли дальшому розвитку ініціативи трудящих, зокрема молоді, у створенні загальнонародного контролю.

Відгукнувшись на заклик партії, комсомольці і молодь ряду підприємств Москви, Києва і Ленінграда виступили ініціаторами створення загонів «Комсомольського прожектора», діяльність яких спрямовували органи партійно-державного контролю, республіканський, обласні та районні штаби при комітетах комсомолу.

За порівняно короткий час «Комсомольський прожектор» завоював велику популярність. Про це свідчить зростання числа його учасників. Якщо в березні 1963 р. на Україні налічувалось 250 тис. «прожектористів», то через дев'ять місяців їх кількість зростає більш ніж удвоє і на початку 1964 р. становила 573 тис.² Це переважно енергійні й ініціативні передовики виробництва, молоді спеціалісти, комсомольські активісти.

Головним у роботі «прожектора» стали боротьба за підвищення продуктивності праці, зниження собівартості й випуск продукції високої якості, контроль за виконанням агротехнічних заходів у сільському господарстві, боротьба з розкраданням державної і громадської власності. При штабах великих підприємств, господарств і установ були створені спеціалізовані загони по галузях та мережа постів.

Молоді контролери виступають застрільниками всього нового, прогресивного. Наприклад, раніше в Одеському морському порту пароплави, приймаючи цемент, руду або метал, ішли в рейс не з повним вантажем. «Прожектористи» запропонували вантажити одночасно сипучу сировину й машини, що дозволило перевезти вантажів удвоє більше й заощадити тільки за один рейс в середньому 250 тис. крб.³ Цей метод тепер широко застосовується в багатьох портах Радянського Союзу.

Учасники нового руху сміливо беруться за розв'язання складних виробничих питань, успішне здійснення яких часом ставиться під сумнів навіть спеціалістами. Свого часу Одеський завод «Поліграфмаш» припинив випуск дуже важливих для місцевого заводу ім. Кірова відливок. Адміністрація звернулася до раднаргоспу, але й там не змогли допомогти, оскільки в ливарному цеху «Поліграфмаш» фундамент крану допускає вагу в півтори, а литво для кіровців разом з опоками важить понад дві тонни. В комітеті комсомолу «Поліграфмашу» зустрілися «прожектористи» двох підприємств. Обговоривши по-діловому питання, вирішили опоки робити збірними. Перевірка показала вірність цього рішення⁴.

Штаб «КП» Миколаївського суднобудівного заводу ім. Носенка провів місячники під девізом «Резерви — на службу комунізму!», конкурси на кращу молодіжну рацпропозицію по ліквідації ручної праці. При цьому контроль за їх впровадженням здійснювався не тільки перевіркою на місцях, але й за допомогою диспетчерського «пульту», де заступники начальників цехів у присутності «прожектористів» доповідали про наслідки роботи. Така форма контролю дала можливість звести разом кількох винуватців зволікання й домогтися від них виконання завдань.

¹ Газ. «Правда», 13 травня 1962 р.

² Поточний архів ЦК ЛКСМ України, матеріали республіканського штабу «Комсомольського прожектору». Довідка про склад і чисельність загонів і штабів «КП».

³ Стенограма республіканської наради по обміну досвідом роботи «Комсомольського прожектора» 24—25 квітня 1963 р. (м. Харків), стор. 78.

⁴ Газ. «Молодь України», 16 квітня 1963 р.

На багатьох підприємствах республіки під гаслом «Кожен — до рівня кращого» проводилася робота по з'ясуванню і ліквідації причин невиконання молоддю норм виробітку. Так, «прожектористи» Полтавщини встановили, що головними причинами відставання молодих робітників є незадовільна організація праці, низька кваліфікація, порушення трудової дисципліни тощо. Наполегливість, організаторська робота, особистий приклад кращих молодих виробничників дали позитивні наслідки. Одна тільки Таїсія Жаботенко, робітниця Полтавської трикотажної фабрики, за короткий час допомогла п'ятьом відстаючим робітницям постійно виконувати і пере-виконувати норми. Подібні приклади не поодинокі. В області стало значно менше молодих робітників, які не виконують норм виробітку⁵.

Під неослабний контроль взяли ентузіасти і впровадження нової техніки. Штаб «КП» ЦК ЛКСМУ влітку 1963 р. провів на промислових підприємствах, у проєктних організаціях, на будовах і транспорті республіканський рейд по перевірці виконання планів впровадження досягнень науки і техніки в народне господарство. «Прожектористи» звертали особливу увагу на освоєння нових зразків машин, механізмів, матеріалів, засобів механізації і автоматизації, зняття з виробництва застарілої техніки і виробів та заміну їх новими. Рейд перетворився у масовий похід молоді за технічний прогрес.

Запеклу війну оголосили молоді контролери будь-яким проявам безгосподарності. Бракоробам, розбазарювачам суспільного добра. Дві тисячі «прожектористів» Днісцька на чолі з секретарем міськкому комсомолу Миколою Дранком, виявивши на шахтах Петровського, Пролетарського й Рутченківського вугільних трестів мертвих механізмів на 150 тис. крб., вжили рішучих заходів до впровадження їх у дію⁶.

Комсомол України гаряче відгукнувся на заклик партії взяти активну участь у будівництві хімічної індустрії й хімізації народного господарства. В успішному розв'язанні цих завдань велику роль відіграли загони «Комсомольського прожектора». На Лисичанському хімічному комбінаті будівництво найважливіших пускових об'єктів було доручено комсомольсько-молодіжним бригадам, якими керували досвідчені інженерно-технічні працівники. Загони «Комсомольського прожектора» будови єднає міцна дружба з молодими спеціалістами хімічного комбінату і Лисичанського філіалу Державного інституту проєктування азотної промисловості. На громадських засадах молодь цих організацій перевіряла технічну документацію, яка надходила на будову, і допомагала завчасно усунути виявлені недоліки⁷.

У боротьбу за дострокове введення в дію підприємств великої хімії та збільшення виробництва мінеральних добрив включалися не тільки комсомольці й «прожектористи» новобудов і діючих підприємств, але й заводів-початківців. Так, «прожектористи» Бердичівського заводу «Прогрес» взяли на себе контроль над виготовленням 817 апаратів для 74 провідних ударних комсомольських будов хімії країни⁸.

Штаб «Комсомольського прожектора» Сумського машинобудівного заводу ім. Фрунзе взяв під особливий контроль усі замовлення новобудов. З ініціативи дніпропетровських і луганських «прожектористів» у багатьох областях республіки був встановлений контроль за виробництвом, транспортуванням і зберіганням мінеральних добрив. У складі штабів «Комсомольського прожектора» підприємств, залізниць, колгоспів і радгоспів були створені оперативні групи, які стежили за безпребійним просуванням мінеральних добрив за принципом «вагон — машина — поле»⁹. Штаб «КП» Дніпродзержинського азотно-тукового заводу практикував виїзд своїх представників з вагонами добрив до місця їх призначення і не обмежувався сигналізацією про виявлені недоліки, а займався конкретною роботою по їх усуненню.

Чимало зробили сільські штаби «Комсомольського прожектора» для мобілізації молоді на успішне здійснення розробленої партією програми інтенсифікації сільського господарства. При штабах «КП» створювалися комісії по впровадженню передового досвіду, механізації, групи економічного аналізу, які вивчали резерви виробництва, розробляли конкретні пропозиції та впроваджували їх у життя. Група економічного аналізу при штабі «Комсомольського прожектора» колгоспу «Шлях Леніна» Мелітопольського району Запорізької області, очолювана молодим спеціалістом Вірою Мокіною, прийшла до висновку, що гальмом у розвитку трудової активності колгоспників є недосконалість системи оплати праці. Правління колгоспу прийняло всебічно обгрунтовані пропозиції «прожектористів» по введенню розрядної

⁵ Газ. «Комсомольское знамя», 10 вересня 1963 р.

⁶ Інформаційний бюлетень Комітету партійно-державного контролю при ЦК КП України і Раді Міністрів УРСР, 1964, № 1, стор. 57.

⁷ Журн. Штаби народного контролю, К., 1965, стор. 80.

⁸ Інформаційний бюлетень Республіканського штабу «Комсомольського прожектора», 1964, № 2, стор. 1—2.

⁹ Поточний архів ЦК ЛКСМ України, протокол засідання секретаріату ЦК № 46, 23 грудня 1963 р.

оплати праці залежно від рівня знань, навичок, досвіду роботи кожного колгоспника та створення школи по вивченню основ сільськогосподарських знань. Зниження собівартості продукції за рахунок застосування передових методів праці, досягнень науки і передового досвіду дозволило заздалегідь планувати кошти на доплату по розрядах, готувати кваліфіковані кадри, позбутися їх плінності, поліпшити організацію праці і підвищити їх продуктивність¹⁰.

«Прожектористи» багатьох областей республіки допомогли партійним організаціям виявити й усунути причини економічного відставання окремих колгоспів. Львівський обласний штаб «Комсомольського прожектора» організував виїзди молодих учених і студентів старших курсів сільськогосподарського інституту до економічно слабких колгоспів¹¹.

Однією з ефективних форм допомоги відстаючим господарствам була спільна робота штабів «КП» економічно відсталих і передових господарств. У Крижопільському районі Вінницької області довгий час відставав колгосп «Радянська Україна». Над ним узяли шефство хлібороби сільгоспартілі ім. Леніна. «Прожектористи» її члени комітету комсомолу почали регулярно бувати у своїх товаришів по роботі. Під час сівки вони спільно з місцевим штабом «КП» перевірили використання техніки, виявили, що робота її організована погано, виробіток на трактор низький. «Прожектористи» добились поліпшення організації роботи машин, встановили суворий контроль за їх використанням. Це дозволило значно скоротити терміни сівки порівняно з попередніми роками.

Конкретну допомогу органам партійно-державного контролю подали «прожектористи» під час перевірки штатної дисципліни в колгоспах і радгоспах республіки. Для цього, наприклад, у Коростишівському районі Житомирської області було створено спеціальну групу економічного аналізу, яка після глибокого вивчення штатів адміністративно-управлінського персоналу в колгоспах внесла конкретні пропозиції до партійних і господарських органів.

Не стояла осторонь народного контролю і студентська молодь. «Прожектористи» вузів встановили тісні зв'язки з штабами «КП» промислових підприємств. Їх спільна робота принесла велику користь не тільки виробничникам. Вона допомогла студентам краще і глибше ознайомитися з своєю майбутньою професією.

Довгий час на Дніпропетровському заводі шахтної автоматики операція зняття «заднірок» на косозубих шестернях вважалася нерозв'язним питанням. Після втручання «прожектористів» гірничого інституту й допомоги студентського наукового товариства було спроектовано оригінальну приставку для механічної обробки шестерень. «Прожектористи» Харківського інженерно-економічного інституту провели економічний аналіз нової автоматичної лінії на транспортному заводі і довели можливість підвищення її продуктивності в 1,5 раза. Цю пропозицію було впроваджено в життя¹². Багато справ розв'язували «прожектористи» і в себе у вузах, зокрема питання організації виробничого навчання й ефективного використання лабораторно-го устаткування та ін.

Вирішуючи важливі виробничі справи, штаби і загони «Комсомольського прожектора» багато уваги приділяли також питанням роботи підприємств культурно-побутового обслуговування. Добре в цьому напрямку працювали прожектористи заводу «Арсенал» ім. В. І. Леніна, які контролювали роботу магазинів, ательє, перукарень, міського транспорту і т. п.¹³. Успішно пройшов на початку 1964 р. рейд «прожектористів» по перевірці стану торгівлі спортінвентарем у сільській місцевості республіки. Його підсумки обговорювались на нараді заступників начальників обласних управлінь споживчої кооперації. Рішенням президії Укоопспілки для поліпшення торгівлі спортінвентарем для цих товарів було створено окрему базу.

Комітети комсомолу, усвідомлюючи, що без конкретних знань ефективність контролю незначна, організували семінари, на яких «прожектористи» вивчали конкретну економіку виробництва, основні положення радянського законодавства і т. д. Кожний учасник семінару брав участь у різних рейдах перевірок, результати яких обов'язково всебічно обговорювались і аналізувались¹⁴.

Важлива умова успішної діяльності кожного штабу «Комсомольського прожектора» — широка гласність — допомагала не лише донести до кожного наслідки роботи прожектористів, але й створити навколо виявлених недоліків громадську думку осуду, мобілізувати всі сили молоді на боротьбу з ними. Молоді контролери широко практикували індивідуальні бесіди з недбайливими трудівниками, вручали ледарям і прогульникам спеціальні сатиричні листки-поради «КП». На озброєнні

¹⁰ Журн. «Молодой коммунист», 1964, № 9, стор. 39—43.

¹¹ Газ. «Молодь України», 29 квітня 1964 р.

¹² Інформаційний бюлетень КПДК при ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР, 1963, № 2, стор. 19.

¹³ В. Ф і л а т о в. Світити скрізь, К., 1963, стор. 107—108.

¹⁴ Інформаційний бюлетень республіканського штабу «КП», 1964 р., № 4, стор. 18.

штабів «КП» були кінокамери, магнітофони, радіо, телебачення та інші засоби фіксування викритих недоліків та пояснень їх винуватців.

На Всескюзійній уларній комсомольській будові Сумського хімічного комбінату нерозпорядливі керівники й недбайливі робітники завжди з острахом чекали радіо-передач штабу «КП». Гучномовці тут встановили на всіх пускових об'єктах і близько розташованих супідрядних та підрядних організацій. Після передач, як правило, проводилися виробничі літучки, наради. Недоліки терміново усувалися¹⁵.

Могутньою зброєю контролю, що збагачує гласність і дійовість роботи «Комсомольського прожектора», стала преса. Республіканські молодіжні газети «Молодь України», «Комсомольское знамя», зональні газети ЦК ЛКСМУ відводили значне місце висвітленню досвіду і діяльності молодих контролерів, вміщували спеціальні сторінки «КП», у підготовці яких брали участь позаштатні кореспонденти, громадські контролери, члени груп сприяння.

Форми впливу різні, мета одна — виховати у людей справжнє почуття чуйності, свідоме ставлення до державного і громадського добра. За час свого існування штаби і загони «Комсомольського прожектора» стали однією з важливих форм діяльності комсомолу у розв'язанні виробничих справ, прищеплення молоді навичок господарювання та провідним засобом залучення її до народного контролю.

Рішення грудневого Пленуму ЦК КПРС (1965 р.) про перетворення органів партійно-державного контролю в органи народного контролю, що передбачають заходи удосконалення усієї системи контролю, сприятимуть дедалі активнішій участі молоді у втіленні в життя величких накреслень партії і уряду по піднесенню економічної могутності нашої Батьківщини.

Ю. І. ТЕРЕЩЕНКО

¹⁵ Журн. «Агитатор», 1964, № 10, стор. 60.

З ІСТОРІЇ ПОШИРЕННЯ АТЕЇЗМУ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ (20—30-і роки ХХ ст.)

Початок систематичного поширення атеїстичних поглядів серед населення Західної України пов'язаний з першими декретами Галицького революційного комітету, які були ухвалені після встановлення Радянської влади на частині цієї території в 1920 р. Так, декретом № 2 Галревкому від 1 серпня 1920 р. відокремлювалася церква від держави і школи від церкви. В ньому прямо вказувалося на те, що «акти державного і публічно-правового значення не зв'язані з жодними релігійними формами чи обрядами»¹.

Обґрунтовуючи необхідність прийняття такого закону, галицькі комуністи підкреслювали, що церква завжди «була одною з найсильніших підпор усіх держав, побудованих на підвалинах гніту і визиску робочих мас»².

Декрет проголошував повну свободу совісті, право бути віруючим або не віруючим, дотримуватися чи не дотримуватися релігійних обрядів. Разом з цим скасовувалися всі привілеї духовних осіб, заборонялися також правові обмеження щодо того чи іншого віросповідання.

Як і в перших законодавчих актах Радянського уряду (кінець 1917 — початку 1918 рр.), велика увага в декреті Галревкому приділялася відокремленню школи від церкви. Скасовувалося викладання релігії в державних, публічних, а також загальноосвітніх приватних школах. Однак зберігалася право здобувати релігійну освіту в приватному порядку для громадян, які цього бажали.

Всі маєтки існуючих у республіці церковних і релігійних громад та товариств оголошувалися всенародною власністю. Це ж положення підтверджувалося у постанові Галревкому про конфіскацію поміщицької землі³. 15 серпня 1920 р. з'їзд представників волосних і сільських комітетів незаможних селян, що проходив у Ровно, проголосив розподіл поміщицької та церковної землі на Волині⁴.

Здійснюючи рішення Галревкому, місцеві органи приступили до конфіскації монастирського і церковного майна. Так, 7 серпня 1920 р. було видане розпорядження Чортківського повітревкому про організацію показового державного господарства на землях місцевого монастиря Васильянів. Розподіл поміщицької і цер-

¹ Під прапором Жовтня. Документи і матеріали, Львів, 1957, стор. 371.

² Там же.

³ Там же, стор. 372—373.

⁴ Газ. «Червоний прапор», 21 червня 1964 р.

ковної землі між малоземельними та безземельними селянами провадився в Тернопільському повіті та інших⁵.

Здійснення всіх цих заходів у визволених Червоною Армією районах Східної Галичини мало такий же характер, як і відповідні процеси, що проходили на території Радянської Росії⁶.

Галревком і місцеві органи, незважаючи на складні умови, впроваджували в життя декрет про релігійні культу. Представники духовенства позбавлялися права обрати і бути обраними до органів Радянської влади⁷. Згідно з положенням про відокремлення церкви від школи, Галревком в одному з своїх розпоряджень (10 вересня 1920 р.) давав вказівку не допускати служителів культу до навчання і виховання дітей⁸.

Характерним є те, що поширення атеїстичних поглядів серед населення Західної України в цей період відбувалося безпосередньо в ході революційних перетворень.

Але й в наступні роки, під час польської окупації західно-українських земель боротьба з релігійною ідеологією не припиняється. Рух за збереження українських шкіл поєднується з виступами учнівської молоді за відокремлення школи від церкви. В одному з розпоряджень міністерства внутрішніх справ Польщі від 9 січня 1924 р., надісланому до Львівського воеводського управління, прямо вказувалося, що останнім часом у країні дедалі більше поширюються вільнодумні погляди серед учнів гімназій⁹. Велику роль в цьому відіграла діяльність членів товариства «Молодий вільнодумець». В його «Ідейній декларації», опублікованій в журналі «Молодий вільнодумець» наприкінці 1923 р., ставилося чимало вимог: не забороняти учням у школах критично підходити до оцінки релігійних догматів; боротися проти примусового дотримування дітьми релігійних обрядів; визнавати права всієї молоді, незважаючи на національність чи віру, та ін. Однак «вільнодумці» поряд з такими цілком прогресивними закликами висловлювали й незрілі думки¹⁰. Але головним недоліком програмного документа товариства було те, що в ньому не ставилося питання про поєднання всіх цих вимог з боротьбою трудящих проти основ буржуазного суспільства.

Поява такої декларації на початку 20-х років пояснюється впливом «Товариства польських вільнодумців», що виникло й діяло як легальна організація. Один з його філіалів був у Львові¹¹.

З середини 20-х років, коли стало назрівати революційне піднесення в країні, товариство поступово почало схилитися до войовничого атеїзму. Це особливо позначилося на діяльності Львівського відділення, яке після загальних зборів 14—15 травня 1927 р. перейшло до широкої, не тільки антирелігійної, а й відкритої революційної боротьби під керівництвом комуністичних організацій. Як відзначалось у резолюції зборів, основне завдання Львівського відділення товариства — боротися як з релігійною, так і націоналістичною ідеологією. Ставилися вимоги антирелігійного і політичного характеру, зокрема відокремлення церкви від держави, свобода слова і преси, звільнення політичних в'язнів, право народів на самовизначення і т. д.¹²

Члени товариства читали доповіді, проводили бесіди серед трудящих Львова та навколишніх міст. Вони розгорнули пропаганду серед віруючих з метою відвернути їх від релігійних організацій та залучити до громад невіруючих.

Така діяльність викликала репресії з боку польських властей, і в червні 1929 р. товариство було заборонене¹³.

Крім згаданих форм поширення атеїстичних поглядів, можна навести цілий ряд прикладів, коли трудящі безпосередньо виступали проти засилля церковників та їх ідеології. Ці виступи були пов'язані з розвитком революційної боротьби в Галичині.

На початку 30-х років значно посилюється рух протесту серед учнівської молоді проти викладання релігії в школі. Особливу активність виявляли молодь та школярі Прикарпаття і Волині, які розповсюджували антирелігійні листівки¹⁴.

⁵ Під прапором Жовтня, стор. 380, 470—471, 517.

⁶ Основные вопросы научного атеизма, М., 1962, стор. 31.

⁷ Під прапором Жовтня, стор. 471—472.

⁸ Там же, стор. 532.

⁹ Філіал Львівського державного архіву у Самборі, ф. 23, оп. 1, спр. 64, арк. 1.

¹⁰ Там же, арк. 1—2.

¹¹ Державний архів Львівської області (далі — ДАЛО), ф. 1, оп. 51, спр. 879, арк. 1.

¹² Там же, арк. 52.

¹³ Там же, арк. 5.

¹⁴ Державний архів Івано-Франківської області (далі — ДАІФО), ф. 2, оп. 1, спр. 889, арк. 97; Державний архів Волинської області (далі — ДАВО), ф. 1, оп. 2, спр. 3606, зв. 135, арк. 33.

Передова частина селянства і робітників чітко усвідомлювала важливість боротьби проти ідеологічного впливу на молодь з боку духовенства. «Наша молодь цікавиться суспільними справами, читає багато. А піп... намовляє родичів заборо- няти своїм синам читати «Світло», накидуючи свої попівські «Місіонарі»,— скаржи- лися жителі покутського села Кобаки¹⁵.

Комсомольці й передова неспілкува молодь активно виступали проти церков- ників, їх підступних дій. Так, у відповідь на попівські вигадки про причини поведі 1933 р. на Прикарпатті, комсомольці в листівках доводили, що вона була викли- кана хижацьким винищенням лісів і відсутністю меліоративних робіт¹⁶.

У 1933 р. антирелігійні виступи відбулися також в зв'язку з відзначенням Між- народного дня молоді. Про це згадував у річному звіті станіславський воевода, вказуючи на посилення діяльності комуністичних організацій¹⁷.

В червні—липні того ж року комсомольці Горохівського повіту на Волині вели атеїстичну пропаганду під час релігійних свят. У своїх виступах вони роз'яс- нювали суть капіталістичного ладу та роль церкви в ньому. Революційно настроєна молодь звертала особливу увагу на те, що релігійна ідеологія перешкождала роз- гортанню революційної боротьби трудящих, проповідуючи примирення з класовими ворогами. Комсомольці викривали підступну діяльність православного духовенства що так само, як і католицьке та уніатське, закликала до нового хрестового походу проти першої у світі Країни Рад¹⁸. В цей час посилювся рух проти дотримування церковних обрядів, розповсюджувалися антирелігійні плакати¹⁹. Своєрідною формою протесту проти церковних свят були також поширені серед сільської молоді антире- лігійні колядки.

Велику роль у пропаганді атеїстичних поглядів відігравала преса. Прогресивні видання (газети «Сила», «Сельроб», «Світло», журнали «Культура», «Вікна» та ін.) в умовах жорсткої класової боротьби на Західній Україні в кінці 20-х—на почат- ку 30-х років знаходили, проте, можливість приділяти посилену увагу атеїстичному вихованню трудящих. Одним з центральних завдань було роз'яснення основ мате- ріалістичного світогляду. В газеті «Світло» ввели спеціальну рубрику «Світ. Людина. Суспільство», де вміщувалися лекції та бесіди на природничо-наукову тематику. Газети «Сила» та «Сельроб» систематично виступали з статтями напередодні релі- гійних свят, з наукових позицій висвітлюючи їх походження²⁰.

З 1932 р. після заборони всіх прогресивних видань на території Західної Укра- їни, атеїстична пропаганда серед населення ведеться під безпосереднім керівництвом осередків КПЗУ в умовах підпілля. Так, 30 вересня 1938 р. у Надвірній на Стані- славщині були розкидані листівки місцевого комітету КПЗУ, в яких викривався реакційний вплив релігії на народні маси²¹. Антирелігійні виступи трудящих про- ходили в Станіславському повіті, в Галичі і воеводському центрі²². В листівках, які розповсюджувалися восени 1935 р. в Косові, підкреслювалось, що польські, ук- раїнські та єврейські священники заодно між собою²³.

Надаючи великої ваги подоланню релігійного впливу в масах, ЦК КПЗУ і окружні комітети неодноразово випускали листівки атеїстичного змісту. Так, в 1935 р. Луцький окружний комітет КПЗУ закликав трудящих посилити боротьбу з церквою: «Товариші, робітники й селяни! Хто підтримує релігію, той підтримує фашизм. Релігія і фашизм нерозривні між собою! ...Гонім геть попів-конфідентів і не даймо їм жити в нашому селі. На наступ фашизму—попівства відповімо відхо- дом з церкви, відбиранням церковної землі і віддаймо її бідним»²⁴.

В одній з постанов ІІ з'їзду КПЗУ (1925 р.) вказувалось, що комуністи мають вести на селі боротьбу «в першу чергу проти духовенства—цієї головної соціальної опори угодовської політики націоналістичних партій»²⁵.

Антирелігійні виступи наприкінці 20-х—на початку 30-х років набирали більш продуманого, організованого характеру. Про це свідчать інформації, донесення, що- місячні звіти повітових староств (зокрема станіславського, коломийського, ковель- ського, луцького, косівського та снітинського), а також воеводських управлінь. Най- більш організовано проходили такі виступи в селах Покуття на Прикарпатті і Ко-

¹⁵ Газ. «Світло», 30 січня 1927 р.

¹⁶ Чому ми стали атеїстами? Розповіді колишніх віруючих, Львів, 1959, стор. 32—33.

¹⁷ ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 961, арк. 21, 26.

¹⁸ ДАВО, ф. 1, оп. 2, спр. 3606, зв. 135, арк. 10—11.

¹⁹ ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 841, арк. 204.

²⁰ Газ. «Сельроб», 1930, № 164—165; газ. «Сила», 1931, № 13.

²¹ ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 961, арк. 26.

²² Там же, арк. 21.

²³ Там же, ф. 1, оп. 2, спр. 5623, арк. 17—18.

²⁴ ДАВО, ф. 1, оп. 2, спр. 5623, арк. 17—18.

²⁵ Б. Дудикевич. Ленінським шляхом, газ. «Вільна Україна» (Львів), 29 лип- ня 1964 р.

вельського повіту на Волині. Вони були переконливим виявом ставлення трудящих до релігійної ідеології та до її носіїв. 22 грудня 1931 р. в селі Попільниках Снятинського повіту пройшли таємні збори, організовані комсомолкою Марією Дурей, яка закликала учасників їх не відвідувати церкву, відмовлятися від дотримуваних релігійних обрядів. З метою дальшої пропаганди атеїстичного світогляду в Попільниках був створений комітет на чолі з місцевою вчителькою Настею Романюк²⁶. 29 вересня 1933 р. в міському парку Станіслава відбулася таємна нарада, в якій взяли участь 12 членів КПЗУ та КСМЗУ. Вони ухвалили провести 30 вересня антирелігійну демонстрацію²⁷. В селі Уховецьк на Волині під впливом комуністів та комсомольців, починаючи з 1932 р., значна частина жителів відмовлялася відвідувати церкву²⁸.

Таким чином, в умовах нечуваного засилля релігійної ідеології на Західній Україні у 20—30-х роках чітко визначилася тенденція протесту проти релігійного марновірства і забобонів. Якщо дати загальну характеристику всьому цьому періодові, то можна відзначити посилення антицерковних та антирелігійних виступів. В цей же час формується ядро стійких, переконаних революціонерів-атеїстів, які ведуть активну антирелігійну пропаганду.

С. Л. СТУПНИЦЬКИЙ

²⁶ ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 841, арк. 204.

²⁷ Там же, ф. 2, спр. 961 арк. 26.

²⁸ Із спогадів жителя с. Уховецьк І. П. Турчина (1964 р.).

АГІТПУНКТИ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ (1920 р.)

Для проведення агітаційно-масової роботи серед трудящих по всій нашій країні створені постійно діючі агітпункти. Вони відіграють значну роль у благородній справі виховання нової людини — будівника комуністичного суспільства і за роки Радянської влади набули великого досвіду роботи. Початок їх створенню поклав декрет Ради робітничої і селянської оборони від 13 травня 1919 р. «Про організацію агітаційно-освітніх пунктів на вузлових станціях і на місцях посадки військ», в якому зокрема говорилося: «З метою використання залізничних станцій для державної пропаганди оборони РСФРР серед червоноармійців, залізничників, пасажирів і, по можливості, серед навколишнього населення на найголовніших місцях посадки військ та вузлових станціях терміново організуються агітаційно-освітні пункти. Завданням яких повинно бути розповсюдження літератури, відозв, плакатів, листівок, газет, організація мітингів, бесід, лекцій, кінематографічних сеансів, демонстрація грамофонних пластинок, організація довідково-інструкторських бюро, оздоблення військових поїздів плакатами, афішами та вивішування на вокзалах телеграфних повідомлень, плакатів, декретів і т. п.»¹.

Відповідно до цього декрету почалася організація агітпунктів і на Україні. Правда, тут це відбулося дещо пізніше, ніж у РСФРР, — а саме після розгрому і вигнання денікінців, з квітня 1920 р.²

Спочатку агітпункти створювалися військовими політорганамі як політосвітні установи в армії. Ними керували спеціальні відділення політвідділів фронтів і тилових військових округів, підпорядковані Центральній колегії агітпунктів (Центрагіту) в Москві³. На Україні їх головним штабом з травня 1920 р. стало відділення агітів політвідділу (пізніше — політуправління) Південно-Західного, а потім Південного фронтів⁴. Воно керувало роботою агітпунктів, забезпечувало їх плакатами, лозунгами, фотоілюстраціями, грампластинками, кіноустановками. При відділенні діяли художня секція і фотокінсекція. Остання, наприклад, восени 1920 р. підготувала і розмножила масовим тиражем фотоматеріали для гиставок про проводи добровольців у Червону Армію, роботу II конгресу Комінтерну і про суботники. Оскільки агітпункти

¹ «Собрание узаконенный и распоряжений рабочего и крестьянского правительства», 1919, № 25, ст. 283.

² Журн. «Революционный фронт» — орган Реввійськради Південного і Південно-Західного фронтів і Уккратрударму, № 13—14, 7 листопада 1920 р., стор. 33.

³ Там же, стор. 31.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 2, спр. 158, арк. 8.

відчували недостачу літератури, при відділенні було вирішено створити видавничий відділ⁵.

Багато уваги роботі агітпунктів приділяли партійні та радянські органи України. Так, у другій половині червня 1920 р. ЦК КП(б)У видав спеціальний циркуляр, у якому підкреслив, що глибоко партії «повинні взяти найактивнішу участь у житті агітпунктів, установити фактичний контроль над їх діяльністю»⁶. В серпні — вересні того ж року інспекційну поїздку по агітпунктах республіки здійснив голова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Г. І. Петровський⁷.

Особливо швидко мережа агітпунктів на Україні почала зростати з літа 1920 р. Велику роль у цьому відіграли пересувні політосвітні установи — агітпоїзди і агітпароплави. Так, співробітники агітпоїзда ревшійськрази 14-ї армії протягом першого тижня червня створили три агітпункти на станціях Єлисаветград, Помічна й Користівка⁸. У вересні працівники агітпароплава «Більшовик», що належав політвідділу Дніпровської військової флотилії, організували агітпункт у Черкасах⁹. Агітпоїзд Реввійськрази Південно-Західного фронту «III Інтернаціонал» був створений спочатку для організації агітпунктів і забезпечення їх усім необхідним. Його співробітники до осені 1920 р. відкрили агітпункти на станціях Мерефа, Люботин, Полтава, Кременчук, Долинська, Миколаїв, Херсон¹⁰. Вони активно допомагали в налагодженні їх роботи і пізніше¹¹.

На початок листопада 1920 р. на Україні функціонувало 80 агітпунктів¹². Поступово їх працівники почали створювати агітпости. Одним з перших у червні 1920 р. був організований агітпост на станції Кодима, що належав до Бірзулинського агітпункту¹³.

Відділенню агітів важко було здійснювати оперативне керівництво мережею агітпунктів і агітпостів, що весь час розширювалася. В зв'язку з цим необхідно було створити зональні органи управління ними. Ще навесні 1920 р. виникла ідея про організацію агітбаз. Журнал «Революционный фронт» так визначав їх призначення: «Агітбаза — це центральний для даного району агітпункт з розширеними штатами, із складом літератури, із зразковим довідковим столом, з показовими засобами пропаганди...». Агітбази повинні були інструкувати працівників агітпунктів, контролювати їх роботу, забезпечувати їх літературою, працювати в тісному контакті з місцевими партійними органами¹⁴.

Перша агітбаза виникла в Харкові літом 1920 р.¹⁵ Дещо пізніше були організовані бази в Києві, Дебальцевому, Одесі і Знамянці. Всі вони перебували безпосередньо у віданні відділення агітів¹⁶. Для подання дійової методичної і практичної допомоги агітпунктам свого району кожна база мала спеціальний агітвагон¹⁷. Він фактично був пересувним центральним агітпунктом, працівники якого інструкували всі агітпункти даного району. Агітбази мали різні засоби пересування. Вони направляли в села червоної вози, на яких звичайно їздили політпрацівники з літературою, а також візки з бібліотеками і кіноапаратурою¹⁸.

Для проведення політико-масової роботи серед трудящих агітбази, агітпункти і агітвагони були відповідним чином обладнані. Як правило, вони мали бібліотеку-читальню, стіл довідок, сцену, газетну вітрину, портрети, плакати і лозунги, а агітвагони — ще й кіноапарати¹⁹.

На початок осені 1920 р. у 14 агітпунктах (на станціях Харків-Південний, Харків-Південно-Східний, Дебальцеве, Миколаїв, Полтава, Знамянка, Слов'янськ, Лиман, Яснуйвата, Копотоп, Ніжин, Люботин, Коростень і Бірзула) були обладнані кінематографи. На цей же час агітпункти на станціях Харків-Південний, Харків-Пів-

⁵ Журн. «Революционный фронт», № 13—14, 7 листопада 1920 р., стор. 33—34, 35.

⁶ Журн. «Коммунист» — орган ЦК КП(б)У, 1920, № 3, стор. 46.

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 2, спр. 158, арк. 3.

⁸ Газ. «Красное знамя» — орган ревшійськрази 14-ї армії, 15 червня 1920 р.

⁹ Газ. «Красный моряк» (Київ) — орган політвідділу Дніпровської військової флотилії, 16 жовтня 1920 р.

¹⁰ Журн. «Революционный фронт», № 13—14, 7 листопада 1920 р., стор. 35.

¹¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 2, спр. 158, арк. 2, 3, 5, 6; спр. 160, арк. 8, 79, 81, 91.

¹² Журн. «Революционный фронт», № 13—14, 7 листопада 1920 р., стор. 33.

¹³ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 2, спр. 171, арк. 11, 33.

¹⁴ Журн. «Революционный фронт», № 3, 20 квітня 1920 р., стор. 47.

¹⁵ Журн. «Революционный фронт», № 10, 1 вересня 1920 р., стор. 25.

¹⁶ Журн. «Революционный фронт», № 3, 20 квітня 1920 р., стор. 47; № 13—14, 7 листопада 1920 р., стор. 33; ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 2, спр. 171, арк. 1, 2.

¹⁷ Журн. «Революционный фронт», № 13—14, 7 листопада 1920 р., стор. 33.

¹⁸ Журн. «Революционный фронт», № 3, 20 квітня 1920 р., стор. 47.

¹⁹ Там же; ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 2, спр. 160, арк. 78; спр. 163, арк. 4; спр. 164, арк. 1, 8; спр. 166, арк. 19, 27, 32; спр. 171, арк. 8, 33; спр. 172, арк. 3.

денно-Східний, Одеса, Куп'янськ, Лиман, Чаплине, Синельникове, Бахмач і Козятин мали комплекти грампластинок²⁰.

Ось як, наприклад, обладнали Харківську агітбазу, розташовану в будинку колишньої біржі.

Біля входу були вивішені оперативні зведення і карти Південно-Західного і Південного фронтів, на яких щодня відмічалися зміни на передових позиціях. У залі, по стінах і на 6 стендах, розмішувалися різні книги, брошури, газети, листівки, плакати, лозунги, діаграми різних організацій (політвідділу і саносвіти Південно-Західного фронту, КСМУ, Уккратрударму, Всевидаву, Укрвидаву, УкРОСТА, республіканських народних комісаріатів). Тут же була виставка Наркомздоров'я і саносвіти фронту про інфекційні захворювання та їх профілактику.

У бібліотеці налічувалося 4 тис. примірників художньої літератури, книги з філософії, природознавства, математики, географії, історії, етнографії, літературознавства, суспільно-політичних, юридичних, педагогічних питань, прикладних знань, а також різні довідники й енциклопедії²¹.

Як правило, на кожному агітпункті працювали 10 штатних працівників: завідуючий, його заступник, 5 працівників бібліотеки і довідкового стола, 3 технічні працівники. Там, де існували кіноапарати, були і кіномеханіки. На агітпункті станції Гребінка, наприклад, у грудні 1920 р. працювали завідуючий, 2 агітатори, 3 бібліотекарі, 2 працівники довідкового стола і 2 технічних працівники. Агітпости та агітвагони обслуговували 4 працівники²². Очоловляли агітпункти, як правило, армійські політпрацівники, які закінчили партшколи. Так, Харківський окружний військовий комісаріат послав на цю роботу 9 політпрацівників²³.

Це були люди, віддані справі пролетарської революції, Комуністичної партії, ідеям соціалізму,— справжні вожаки мас. Так, завідувач агітпунктом станції Рахня (Одеський район) Соколова-Резнікова в кінці 1920 р. створила загін для боротьби з бандами отамана Чорногуза і героїчно загинула в бою з бандитами²⁴. Колишня робітниця Путиловського заводу, працівник агітпункту станції Голта²⁵ Євгенія Тихомирова брала активну участь у громадському житті: викладала в місцевих загальноосвітній і професійно-технічній школах, працювала в жінвідділі і систематично вела роботу на агітпункті з червоноармійцями, залізничниками, робітниками і селянами.

Основні напрями роботи агітпунктів наприкінці громадянської війни визначив з'їзд завідуючих агітпунктами Південно-Західного фронту (20—23 лютого 1920 р.). У зв'язку з воєнними перемогами над внутрішньою і зовнішньою контрреволюцією, говорилося в рішеннях з'їзду, на передній план все більше повинні висуватися проблеми мирної творчої роботи—питання ліквідації господарської розрухи, відбудови транспорту, підвищення продуктивності праці. В рішеннях підкреслювалося також, що агітпункти повинні розширити межі своєї діяльності і особливу увагу звернути на селянські маси навколишніх сіл²⁶. Ще конкретніше про завдання агітпунктів писав журнал «Революционный фронт»: «...Бойовий характер агітпунктів як органу, що обслуговує переважно червоноармійські частини, повинен змінитися в бік обслуговування навколишнього населення... Відповідно до умов, що змінилися..., агітпункти повинні зробитися могутнім знярядям пропаганди на селі». Журнал відзначив ще одне важливе завдання агітпунктів—медико-санітарну освіту населення, боротьбу з епідеміями²⁷.

Агітпункти вели різноманітну масово-політичну роботу. 6 липня 1920 р. Катеринославський агітпункт, наприклад, організував для червоноармійців і робітників мітинг, присвячений продовольчій політиці Радянської влади. Після доповіді відбувся концерт, на якому зокрема було показано сатиричну сцену «Бандуристи»—про Пилсудського, Врангеля і Петлюру²⁸. На проведеному цим же агітпунктом 13 липня мітингу з доповіддю про поточний момент виступив начальник політвідділу Південно-Західного фронту В. П. Потьомкін. Учасники мітингу одностайно ухвалили таку резолюцію: «Ми, відірвані від сохи і молота, з'явилися сюди, щоб востанє відбити злодія Врангеля, який зарвався. Не повинно бути більше місця на Україні генералам, панам, «батькам», отаманам і отаманчикам. Ми, хто стоїть на варті пролетарської революції, заявляємо, що не зупинимось ні перед чим, поки не ски-

²⁰ Журн. «Революционный фронт», № 13—14, 7 листопада 1920 р., стор. 34.

²¹ Журн. «Революционный фронт», № 10, 1 вересня 1920 р., стор. 25.

²² ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 2, спр. 160, арк. 78, 85—87; спр. 164, арк. 1, 8, 18, 20, 26, 27; оп. 1, спр. 1013, арк. 7; оп. 2, спр. 167, арк. 71.

²³ Журн. «Революционный фронт», № 13—14, 7 листопада 1920 р., стор. 35.

²⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 2, спр. 171, арк. 1.

²⁵ Там же, оп. 1, спр. 1178, арк. 16, 30, 39—41.

²⁶ Журн. «Революционный фронт», № 2, 15 березня 1920 р., стор. 56.

²⁷ Журн. «Революционный фронт», № 3, 20 квітня 1920 р., стор. 46, 47.

²⁸ Газ. «Транспорт»—орган політвідділу Катерининської залізниці, 14 липня 1920 р.

немо криваве іго буржуазії. Пролетаріат України повинен залишитися назавжди господарем її. Геть царських генералів і шляхетських панів! Хай живе братерське єднання пролетаріату всього світу! Хай живе єднання фронту і тилу! Хай живе Комуністична партія — авангард пролетарської революції!»²⁹.

Аналогічну резолюцію ухвалили червоноармійці й залізничники на мітингу 22 серпня в Проскурівському агітпункті: «Ми будемо твердо захищати нашу владу як від вітчизняних розбійників, так і від міжнародних грабіжників і на перший заклик підемо куди буде треба — на бойовий або трудовий фронт»³⁰.

Активно працювали й інші агітпункти. Так, великою популярністю у відвідувачів користувалися кіносеанси, щодня організовані на Київському агітпункті. Республіканська газета «Коммунист» так писала про колективні прослуховування грампластинок, що практикувалися агітпунктом станції Джанкой: «Товариші, зараз ви почуєте промову нашого вождя товариша Леніна... — лунає голос завідуючого. Вмиль видушає гомінкий зал, сотні зацкавлених поглядів у напруженому чеканні дивляться в бік грамофона... Бійці, затамувавши подих, вслухуються в звуки грамофона, прагнучи не пропустити ні слова любимого вождя»³¹.

Працівники агітпунктів постійно шукали й знаходили нові форми і методи політико-освітньої роботи — вечори запитань і відповідей, «живі газети» і т. п.³²

Не менш активно працювали й агітбази. Так, Харківську базу зранку відвідували, головним чином, політпрацівники, які готувалися до лекцій і доповідей, підбираючи різні довідкові матеріали. Увечері тут бували в основному червоноармійці і робітники. Працювала база до 12 год. ночі. Про масштаби її роботи можна судити хоч би по тому, що з 27 липня по 1 серпня 1920 р. базу відвідали понад 11 тис. чол. За ці ж дні її бібліотека-читальня видала до 4700 примірників книг, журналів і газет³³.

Особливу увагу приділяли агітпункти селу, політичній і культурній роботі серед трудового селянства. Співробітники Ясинуватського агітпункту, наприклад, допомогли організувати в селі Землянка комсомольський осередок і створити хату-читальню. Відкрили в сусідньому селі хату-читальню і працівники агітпункту станції Рахли. Восени 1920 р. кілька хат-читалень організували в повіті співробітники Одеської агітбази. Вони взяли постійне шефство над цими культосвітніми закладами, налагодили регулярне забезпечення їх різноманітною літературою. Будівництвом хат-читалень, створенням на селах політичних і самодіяльних гуртків, посилкою на місяця агітаторів займалися всі агітпункти Одеського району. В огляді діяльності агітпунктів на Україні (кінець 1920 р.) говорилося, що вони стали центром усього політичного життя в районах і беруть безпосередню участь у проведенні всіх політичних кампаній, зокрема у виборах до Рад і боротьбі з бандитизмом³⁴.

Отже, вже в 1920 р., на початку свого існування, агітпункти поступово перетворилися, як підкреслював журнал «Коммунист», в «могутній рупор партійної і радянської пропаганди на Україні»³⁵, у важливий фактор політичного виховання трудящих і бійців Червоної Армії.

А. П. ВИНОГРАДОВ

²⁹ Газ. «Транспорт», 20 липня 1920 р.

³⁰ Газ. «Красное знамя», 26 серпня 1920 р.

³¹ Газ. «Коммунист» — орган ЦК КП(б)У, 28 листопада 1920 р.

³² Газ. «Транспорт», 3 вересня 1920 р.

³³ Журн. «Революционный фронт», № 10, 1 вересня 1920 р., стор. 25.

³⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 2, спр. 160, арк. 80; спр. 171, арк. 1.

³⁵ Журн. «Коммунист», 1920, № 3, стор. 46.

На допомогу ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ВИХОВАННЯ УЧНІВ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ

Коли говорять, що процес навчання має бути виховуючим, мають на меті, що він усією своєю організацією й змістом повинен сприяти формуванню свідомих будівників комунізму. У середній школі № 16 м. Миколаєва (у складі ІХ—Х класів) працює 5 викладачів історії, а це дає широкі можливості для обміну досвідом, досягненнями, думками. На засіданні предметної комісії ми склали план піднесення навчально-виховної роботи, обговорили його, а потім почали на практиці перевіряти. Вирішено було звернути увагу на такі види занять: самостійна робота учнів на уроках, спрямована на поглиблення знань, закріплення окремих питань; робота над документами; додаткові заняття — самостійно ознайомитися з мемуарною й художньою літературою вдома; опрацювання періодичної преси.

Цей комплекс занять, на думку наших учителів, розвиватиме в учнів самостійне мислення, уміння досягати істини.

Розпочали роботу з теми курсу нової історії «Виникнення наукового комунізму. К. Маркс і Ф. Енгельс», яку вивчали на 5 уроках. Учням було запропоновано під час вивчення теми готувати відповіді на такі запитання: Які закони розвитку суспільства розкриті К. Марксом і Ф. Енгельсом у «Маніфесті Комуністичної партії»? Як К. Маркс і Ф. Енгельс довели в «Маніфесті Комуністичної партії» неминучість соціалістичної революції та необхідність встановлення диктатури пролетаріату.

Я і вчителька т. Яровацька в своїх класах оголосили теми й запропонували кожному учню взяти в бібліотеці або придбати в книгарні «Маніфест Комуністичної партії» та Програму КПРС. Для самостійного читання рекомендували книги про К. Маркса: «Прометей» та «Вершини життя» Г. Серебрякової, «Життя Маркса» Луїзи Дорнеман. З цих та інших книжок учням доручили підібрати важливі та цікаві факти про діяльність і життя основоположників наукового комунізму.

На уроках було проведено роботу, спрямовану на формування у старшокласників наукового розуміння громадського життя. На першому уроці вони в ході розповіді вчителя мали записати до своїх зошитів передумови наукового комунізму. На цьому ж уроці двоє учнів зробили невеликі повідомлення про революційну діяльність К. Маркса й Ф. Енгельса до 1848 р. Потім інші учні доповнювали своїх товаришів — розповідали про найбільш яскраві сторінки з життя вождів міжнародного робітничого руху.

Така робота дуже важлива в старших класах, оскільки допомагає вчителю прищеплювати учням прагнення поповнювати свої знання, використовувати для цього спеціальну літературу.

Звичайно, не всі одразу взялися до читання рекомендованої літе-

ратури. Але минув перший урок, на якому виступали кращі учні, і бажання самому дізнатись про нове і цікаве охопило весь клас.

Під час наступного уроку вчитель знову поставив запитання, відповіді на яке можна було тільки після ознайомлення із згаданою літературою. Вчитель завершив розповідь про заснування «Союзу комуністів» читанням уривка з книги Луїзи Дорнеман «Женні Маркс» (М., 1961, стор. 61). Було також розглянуто картину П. Толкача «Маркс і Енгельс за роботою над «Маніфестом Комуністичної партії». «Маніфест» учні опрацювали самостійно. Вчитель тільки керував цією роботою.

Наприкінці уроку учні самі прийшли до висновку: «Загибель буржуазії й перемога пролетаріату неминучі. Це підтверджується подіями сучасного міжнародного життя. На шлях будівництва соціалізму слідом за Радянським Союзом після другої світової війни став ряд країн Європи й Азії. Зростає й шириться боротьба трудящих капіталістичних країн проти експлуаторів...»

Домашнім завданням, крім опрацювання навчального матеріалу за підручником, було вибрати з газет приклади про боротьбу трудящих капіталістичних країн на сучасному етапі.

Урок організували так, щоб учень прагнув думати й звертатися до додаткової літератури,— не тільки книжок, а й газет. Таке спрямування роботи привчає школярів стежити за політичними подіями, виробляє в них навички, необхідні пропагандисту й агітатору — тобто створює сприятливі умови для формування певного світогляду. Крім того, ця форма роботи пробуджує живу думку учня, викликає потребу поділитися з іншими тим, про що він дізнався, до яких висновків прийшов.

Після повторення матеріалу про виникнення «Маніфесту» розібрали питання: Чому пролетаріат є єдиним до кінця революційним класом? Як про це сказано в «Маніфесті Комуністичної партії»? Який шлях боротьби пролетаріату проти буржуазії? Чому неминуча загибель капіталістичного ладу? Доведіть це прикладами з сучасного життя в капіталістичних країнах. Питання ставилися так, щоб змусити учнів узагальнити матеріал, зупинитися на головних положеннях і підтвердити їх прикладами з документів («Маніфесту» або газетних статей).

На цьому уроці продовжувалася робота над текстом «Маніфесту Комуністичної партії». Для закріплення вивченого матеріалу учні заповнювали таблиці про утопічний соціалізм та науковий комунізм.

Розглядаючи питання, як історія підтвердила справедливість учення, викладеного К. Марксом і Ф. Енгельсом у «Маніфесті Комуністичної партії», учні працювали над доповіддю М. В. Підгорного про 46-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції та над Програмою КПРС. Перед учнями учитель поставив зокрема таке запитання: що відзначила Програма КПРС відносно побудови комунізму, ролі Комуністичної партії в радянському суспільстві.

Така робота цілком доступна учням, корисна для засвоєння й закріплення основних положень марксизму. На цьому уроці вчитель мусить домогтися, щоб кожний учень мав Програму КПРС, газету з доповіддю.

Отже вивчення важливої теми було побудовано так, щоб учень не обмежувався засвоєнням розповіді вчителя й тексту підручника, а звертався до різноманітної додаткової літератури. Це не перевантажує школярів, тому що вони здебільшого планують свій день так, щоб залишився час для ознайомлення з різною літературою. А такі зав-

дання допомагають зробити читання цілеспрямованішим. Весь комплекс проведеної роботи допоміг учням якнайкраще засвоїти тему.

Така організація вивчення важливої для формування матеріалістичного світогляду теми, по-перше, сприяла розвитку в учнів почуття відповідальності за її засвоєння. По-друге, вони познайомилися з мемуарною літературою про К. Маркса й Ф. Енгельса, що дуже важливо для всебічного розвитку молодого покоління. По-третє, вони дістали навички роботи з першоджерелами, вміння скласти свої виступи й повідомлення.

В нашій школі вчителі історії знаходять надзвичайно багато важливого й цікавого в навчальному матеріалі вітчизняної історії ХХ ст., пов'язаного з діяльністю В. І. Леніна. Кожний учитель домагається того, щоб учні добре знали не тільки назви ряду ленінських праць, але й засвоїли їх зміст. У минулому навчальному році я вирішила провести підготовчу організаційну роботу щодо вивчення ленінських праць. Учні записали до своїх зошитів з історії такі праці В. І. Леніна: «Падіння Порт-Артура», «Початок революції в Росії», «Уроки московського повстання», «Доповідь про революцію 1905 року», «Останній клапан», «Листи з далека. Лист перший «Про завдання пролетаріату в даній революції», «Про двовладдя», «Більшовики повинні взяти владу», «Марксизм і повстання», «Поради стороннього», «Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним», «Сторінки з щоденника», «Про нашу революцію», «Про кооперацію». Було вказано томи та сторінки, де надруковано ці твори.

А через кілька днів у коридорі було вивішено яскраво оформлений список ленінських творів, що їх мусять знати всі випускники.

Чого, на наш погляд, ми досягаємо такою роботою? В учнів виникає моральний обов'язок перед колективом — ознайомитися з відповідними працями. Щоб учням легше було опрацювати, конспектувати ленінські твори, розробляємо до них запитання або план.

Захопити цією роботою допомагає мемуарна література. Так, перш ніж розповісти про Квітневі тези, я прочитала уривок із спогадів І. Єремєєва про зустріч В. І. Леніна на Фінляндському вокзалі, а потім, переходячи до питання про VII Всеросійську конференцію більшовиків, використала спогади А. А. Андреева.

(«Спогади про Леніна», т. 2, К., 1958, стор. 7—13).

Книги, з яких читаю уривки на уроках, показую учням і раджу, де їх можна дістати. Звертаючись до мемуарної літератури про В. І. Леніна, розкриваю цінність цих джерел, розповідаю історію їх створення. Після ознайомлення на уроках із спогадами про В. І. Леніна у багатьох учнів виникають питання, що приводять їх до поглибленого вивчення цілого ряду названих книг. Ось приклад. На уроці йшлося про VI з'їзд партії. Я читала й коментувала спогади про нього Н. Растопчина «На шостому з'їзді» (журн. «Новый мир», 1957 р., № 7, стор. 181—187). Домашнє завдання було дано за підручником. Однак наступного уроку учень, відповідаючи, розповів, як Г. К. Орджонікідзе згадував про свою зустріч з В. І. Леніним у Розливі. Інші доповнювали його відповідь фактами з кінофільму «Синій зошит» та одноіменного оповідання Е. Казакевича. Урок викликав інтерес до мемуарної літератури всього класу, і я вирішила зачитати уривок з оповідання Е. Казакевича, де мова йшла про бесіду В. І. Леніна з Я. М. Свердловим (біля вогнища в Розливі) про скликання VI з'їзду партії.

Коли всі захопилися, я запропонувала такі завдання на вибір: складання рефератів, підготовка повідомлень, доповідей, тез.

Ми з колегами намагаємося кожну нагоду використати для ознайомлення учнів із спогадами про великого вождя революції. Так, на уроці в X класі на тему «Причини й всесвітньо-історичне значення перемог радянського народу над арміями інтервентів і білогвардійців» я розповідала про комсомол, показала учням картину П. Белоусова «В. І. Ленін на III з'їзді комсомолу», потім звернула їхню увагу на надруковані в «Комсомольской правде» від 13 квітня 1965 р. спогади поета О. Жарова. Читала уривок:

«Чимало з нас разом з своїми табуретками потихеньку просуваються з деякого віддалення ближче до столу президії. І ось ми біля Леніна... Ми побачили, що Ленін малював. Намалював він сільського типу будинок — з дахом, з димарем, з вивіскою «Школа». Зрозуміло, нікому з нас на думку не спало, що тема ленінського малюнка може мати якесь відношення до його промови. Тема цього малюнка здивувала кожного, хто глянув на нього. Ленін вийшов з-за столу президії й попрямував не до трибуни, приготованої для нього, а на середину краю сцени. Трибуною він користувався тільки після виступу, коли відповідав на запитання... Власне кажучи, за своїм характером промова Леніна на нашому третьому з'їзді була бесідою, велика, серйозна і в той же час щиросерда розмова про найголовніше в житті молодого покоління, покликаною розпочати будівництво нового суспільства... Всі ми здивувалися, коли Ленін сказав, що основні завдання молоді можна висловити одним словом. Він підніс догори вказівний палець і якимось загадково повторив: «Одним словом!..»

Ленін знову підійшов до краю сцени. Злегка нахилився. І все в тому ж тоні співбесідника продовжив промову. Неголосно, але досить чітко він сказав: «Учитися. Завдання полягає в тому, щоб учитися...»

Ознайомлення учнів на уроках з діяльністю В. І. Леніна в різні історичні періоди сприяє комуністичному вихованню. Але тільки уроками така робота не може обмежуватися. В ряді шкіл з року в рік проводяться ленінські читання. Створено шкільні лекторії. Доповідачами виступають учні старших класів. У нашій школі, наприклад, бесіди про життя й діяльність В. І. Леніна закінчуються повідомленнями про величні завдання, що їх накреслила Програма нашої партії. В школі діє Ленінський куточок. Тут часто виступають старі комуністи, які не раз зустрічалися з В. І. Леніним, — товариші Сотников, Іващенко та ін. Їхні розповіді допомагають старшокласникам усвідомити значення діяльності В. І. Леніна для історичної долі нашої Батьківщини, для великих звершень сьогоденного дня.

Л. М. ПРОЦЕНКО

До історії міст і сіл Радянської України

ВИСВІТЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ВИЗНАЧНИХ ЛЮДЕЙ У НАРИСАХ З «ІСТОРИЇ МІСТ І СІЛ УКРАЇНСЬКОЇ РСР»

У багатотомному виданні «Історії міст і сіл Української РСР», яке готується широкою громадськістю України до 50-річчя Радянської влади, одне з провідних місць має зайняти висвітлення діяльності видатних представників українського народу, що прославили і звеличили нашу Вітчизну.

Народні маси України разом з трудящими інших союзних республік повалили царизм, встановили і зміцнили Радянську владу, здійснили ленінський план побудови соціалізму в СРСР, успішно будують комунізм. Завдяки невтомній праці радянських людей у нашій країні створена високорозвинута економіка і культура, тому почесний обов'язок авторів нарисів та довідок показати діяльність головної продуктивної сили суспільства — трудівника. Як вказував В. І. Ленін: «*Перша продуктивна сила всього людства є робітник, трудящий*» (В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 321). Саме в такому зв'язку повинне розкриватися історичне значення діяльності видатних осіб. Це — народні герої, учасники боротьби за повалення царизму та перемогу Радянської влади, Герої Радянського Союзу, Герої Соціалістичної Праці, лауреати Ленінської та Державних премій, новатори промислового і сільсько-господарського виробництва, визначні громадсько-політичні діячі, воїни Радянської Армії та Військово-Морського флоту, видатні представники науки, культури, освіти, літератури й мистецтва.

«Історія міст і сіл Української РСР» повинна бути унікальним виданням, яке охоплюватиме усі населені пункти республіки. Тому суди увійде багато імен, досі невідомих або незаслужено забутих.

Завдання авторів нарисів, районних комісії, що складають довідки про села-центри сільських і селищних Рад, розшукати матеріали про всіх славнозвісних людей своєї місцевості від найдавніших часів до наших днів. Особливу складність становлять пошуки матеріалу про історичних діячів минулого. Важливе значення у цій справі мають друковані джерела — різні довідкові видання (енциклопедії, тематичні довідники про людей певної території, збірники документів, мемуари, періодична преса). Зокрема дуже багато відомостей такого характеру вміщено в Українській Радянській Енциклопедії. В Інституті історії АН УРСР є велика картотека про видатних діячів. Значну допомогу в збиранні матеріалу про них можуть подати місцеві краєзнавці, вчителі історії, літератури, географії, члени історичного та краєзнавчого гуртків, учасники туристських походів по місцях революційних битв, бойової слави предків та ін. Наприклад, краєзнавці Черкаської області — вчитель із Золотоноші М. Ф. Пономаренко, пенсіонери Г. Ю. Храбан, М. Ф. Комарницький та інші виявили чимало забутих імен на Черкащині, вони систематично друкують знайдені відомості на сторінках районних та обласної газет. Учитель середньої школи № 7 міста Умані С. І. Стринковський разом з учнями-членами історичного гуртка виявив цінні матеріали та документи про учасників уманського комсомольсько-молодіжного підпілля в роки Великої Вітчизняної війни. Ці матеріали експонуються в краєзнавчому музеї м. Умані.

Велику роботу в справі підбору документів про визначних людей повинні провести державні та партійні архіви, особливо це стосується відомостей про революціонерів-підпільників, учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції, громадянської та Великої Вітчизняної воєн.

Важливо, щоб дані, наведені в нарисі або довідці про місто чи село, не повторювали викладеного в нарисі про область в цілому та в короткій характеристиці району, які мусять містити найзагальніші відомості про видатних людей області чи району. Так, у короткій характеристиці Сквирського району Київської області говориться, що за відвагу і мужність у боротьбі з ворогом у роки Великої Вітчизняної війни високого звання Героя Радянського Союзу удостоєні 5 уродженців Сквирщини. Перелічено їх прізвища, імена, по батькові. Про бойові подвиги кожного з них тут не йдеться, бо про це конкретно буде сказано у нарисах та довідках по окремих населених пунктах. Природно, що в нарисах є більше можливостей розповісти про ту чи іншу людину, проте і в довідках потрібно не просто називати прізвища людей, а й давати їх коротку характеристику.

Не можна забувати й про осіб, життя та діяльність яких пов'язані з населеними пунктами, тільки названими в нарисах та довідках.

В «Історії міст і сіл Української РСР» треба показати нову людину, виховану Радянською владою і соціалістичною дійсністю. Це прекрасний матеріал для того, щоб довести переваги нашого суспільного ладу, який відкрив широкий простір духовному розвитку людини. Бажано було б на конкретних цифрових даних за станом на певний період вказувати кількість лікарів, учителів, інженерів, агрономів, учених, офіцерів Радянської Армії і т. ін., які вийшли з того чи іншого села, міста, району. Цікаво, наприклад, знати, що 279 мешканців села Лозовеньки Балаклійського району Харківської області за Радянської влади здобули вищу освіту, серед них — 16 лікарів, 89 учителів, 39 інженерів, 18 агрономів; серед жителів селища Малинівки Чугуївського району 45 стали народними учителями, 10 — лікарями, 15 — інженерами, 2 — актрисами, 100 — офіцерами Радянської Армії.

Ряд окремих фактів дає уявлення про розгорнуту картину боротьби і перемог. Так, упорядники довідки про с. Мостище Макарівського району Київської області не забули згадати, що житель їхнього села Микола Данилович Кулаковський у 1905 р. брав активну участь у повстанні на крейсері «Очаків», де служив боцманом; автори нарису про селище міського типу Срібне Чернігівської області розповіли про свого земляка Петра Андрійовича Підружка, який був учасником повстання на броненосці «Потьомкін».

У 1881 р. вся Російська імперія почула ім'я земляка коропчан (селище Короп Чернігівської області), видатного революціонера і винахідника М. Кибальчича, який був одним з організаторів замаху на Олександра II.

У селі Антополі Калинівського району на Вінниччині народився селянин-кріпак Семен Микитович Олійничук (1798—1852 рр.), який написав антикріпосницький твір з історії українського селянства. Це — важливий історичний документ, що ілюструє боротьбу українських селян-кріпаків за соціальну рівність. Авторам нарисів про населені пункти слід особливо ретельно ставитись до відбору матеріалів про борців за Радянську владу. Не можна залишити поза увагою жодної людини, яка внесла вклад у справу завоювання і зміцнення соціалістичного ладу. Треба розшукувати відомості і писати про учасників штурму Зимового палацу, повстанців на заводі «Арсенал», героїв громадянської вій-

ни та ін. Цікаво, наприклад, узнати про те, що житель с. Мигало: Макарівського району Київської області т. Савченко був командиром полку в бригаді Г. Котовського.

Окремо слід сказати про Чернівецьку та Закарпатську області. Тут треба особливу увагу звертати на висвітлення діяльності членів КПЗУ Комуністичної партії Східної Галичини та Буковини, Комуністично партії Румунії та інших визначних учасників визвольного руху.

Необхідно враховувати ще й те, що деякі уродженці цих областей стали потім видатними діячами інших країн. Так, наприклад, у нарисі про Вашківці Чернівецької області розповідається про братів Штерн які народилися в с. Волоці (Вашківецької сільради). Вольф Штерн (1895—1961 рр.) пізніше став одним із засновників Комуністичної партії Австрії. Він був організатором і активним учасником повстання солдатів 113-го піхотного полку в Чернівцях 17 листопада 1919 р. Останні роки життя працював директором Інституту воєнної історії Німецької Демократичної Республіки в Берліні. Манфред Штерн (Клебер, 1894—1954 рр.) — видатний діяч міжнародного робітничого руху, активний борець проти фашизму, учасник Гамбурзького повстання в жовтні 1923 р. та антифашистської війни в Іспанії. Інтернаціональна бригада під його командуванням прославилася в боях під Гвадалахарою у 1937 р. Третій брат, Лео Штерн (н. 1901 р.) — автор ряду праць з історії робітничого руху та історіографії, віце-президент Німецької АН у Берліні, голова товариства істориків «СРСР — НДР». Безперечно, відомості про таких людей повинні потрапити до видання «Історії міст і сіл Української РСР».

Особливу увагу слід приділити висвітленню життя і праці людей, які звеличили нашу Вітчизну в роки, коли створювався фундамент соціалізму. Це — ветерани колгоспного руху, герої великих будов та ін. Так, з нарису про Тальне Черкаської області довідуємось, що тут ще в 1922 р. Федір Іванович Дубковецький створив колгосп «Вулик та бджола» (тепер «Здобуток Жовтня»), слава про який ширилася по всій країні. Виникнення перших колективних господарств у перші роки Радянської влади пов'язане з ім'ям Г. І. Котовського. Під його безпосереднім керівництвом була створена одна з перших на Україні комун — «Котовська комуна» (тепер колгосп) в с. Ободівці на Вінничині.

У нарисах та довідках мусять бути сторінки, присвячені героям Хасана, учасникам боротьби з японськими самураями на Халхин-Голі, героям війни з білофіннами у 1939—1940 рр. та ін.

Почесне місце мають зайняти розповіді про героїчних захисників батьківщини в роки Великої Вітчизняної війни. Є чимало населених пунктів, що носять імена героїв Великої Вітчизняної війни. Завдання авторів — пояснити ці нові назви, розкривши їх історію. Прикладом може бути с. Порик (кол. Соломірка) Хмельницького району Вінницької області, яке назване його жителями на честь свого земляка — Героя Радянського Союзу Василя Васильовича Порика, лейтенанта Радянської Армії, героя французького руху Опору. Це прекрасний матеріал для ілюстрації інтернаціональних зв'язків радянських людей.

Цікава історія походження назви с. Геройськ (кол. Прогної) Голопристанського району Херсонської області. Розповідаючи про нього, автор, безумовно, мусить не тільки назвати чотирьох Героїв Радянського Союзу і двох Героїв Соціалістичної Праці — вихідців з цього села, а й схарактеризувати подвиг кожного з них. Слід вказати, зокрема, що П. Х. Дубинда не тільки удостоєний звання Героя Радянського Союзу за форсування Західного Бугу, але й має інші урядові відзнаки,

він повний кавалер ордена Слави, нагороджений орденом Богдана Хмельницького III ступеня. Про все це свого часу було багато надруковано в обласній газеті «Наддніпрянська правда», в «Правде України», «Красной звезде». Такі й подібні факти мусять знайти широке відображення у виданні.

Необхідно звернути увагу на розповіді про воїнів, які виявили героїзм при визволенні міста чи села з-під фашистської окупації. Так, у довідці про с. Велику Кісницю Ямпільського району на Вінниччині є згадка про те, що в боротьбі за визволення села героїчно загинув підполковник Хафіс Харісов, татарин за національністю. Це дуже показовий факт для розкриття дружби радянських народів.

Особливо велике значення має висвітлення діяльності партизанів, підпільників. Неоціненну допомогу в цьому можуть подати місцеві краєзнавці. Видання «Історії міст і сіл Української РСР» повинне бути найповнішим джерелом про антифашистське підпілля. Треба не забувати й про дітей, які допомагали в боротьбі з окупантами (Валя Котик, Волода Дубинін, Боря Гайдай, Ваня Сацький, Толя Буценко та ін.).

Важливим елементом нарисів та довідок є відомості про видатних земляків, які внесли або продовжують вносити вклад у вітчизняну науку та культуру. До «Історії міст і сіл Української РСР» повинні увійти такі люди, як Петро Іванович Прокопович — відомий пасічник, основоположник вітчизняної науки про бджільництво. У 1826 р. у с. Митченках Бахмацького району Чернігівської області він створив першу на Україні і єдину в Європі школу бджільництва, яка випустила 690 підготовлених пасічників із селян. Архів П. І. Прокоповича та деякі речі з його пасіки зберігаються в Конотопському краєзнавчому музеї.

У нарисах та довідках мають знайти належне місце і діячі української культури минулих часів і наших днів. Отже, вірно зробив автор нарисів про селище міського типу Срібне Чернігівської області, згадавши про те, що з їхнього населеного пункту вийшла українська артистка Ганна Петрівна Затиркевич (Карпинська), сподвижниця корифеїв українського театру М. Л. Кропивницького та М. К. Заньковецької. У нарисі про Кіровоград чимало місця відведено висвітленню діяльності видатних представників українського театру — М. Л. Кропивницького, І. К. Карпенка-Карого, М. Заньковецької, М. Садовського, П. Саксаганського та ін. Варто було б тільки ширше розкрити питання розвитку самодіяльного мистецтва, щоб показати, як середовище впливало на формування талантів.

Часто невеликі села постають перед читачем як щось святе і величне, коли він довідується, що там жила, працювала чи народилася людина, дорога йому своєю творчістю, талантом, поглядами. Такими є, наприклад, с. Сосниця на Чернігівщині — батьківщина О. П. Довженка, с. Седнів та тієї же Чернігівщині, з яким пов'язані імена Т. Г. Шевченка, Л. І. Глібова та ін. А скільки нового можна розповісти про менш відомих широкій громадськості діячів науки, культури, літератури та інших галузей людського життя! Слушно зробили автори довідок з Миколаївщини, згадавши, що в с. Стара Богданівка (Новобогданівської сільради Миколаївського району Миколаївської області) жив у свій час відомий український композитор, який створив оперу «Катерина», М. М. Аркас, а в с. Петрово-Солониha (Кир'яківської сільради цього ж району) народився видатний російський астроном Ф. О. Бредіхін (1831—1904), основоположник теорії кометних форм і теорії походження метеорних потоків з комет.

Усе це люди, якими пишається вся Україна, вони не повинні залишатися поза увагою при написанні історії міст і сіл.

Ознайомлення з багатьма нарисами і довідками, які надходили до Інституту історії АН УРСР та з якими доводилося знайомитись під час відряджень в областях, показало, що автори їх ще недостатньо висвітлюють життя та діяльність своїх земляків. Мало в нарисах і особливо в довідках відомостей про кандидатів, докторів наук, заслужених діячів науки — уродженців тих чи інших міст і сіл, вихідців з народу.

Так, у довідках про с. Жажнівку та Уяринці Тиврівського району Вінницької області не згадується, що в цих селах народились український радянський мовознавець, академік АН УРСР М. Я. Калинович (1888—1949 рр.) та доктор економічних наук Д. Ф. Вірник (1898 р.). У довідці про с. Слободу Тульчинського району на Вінниччині відсутнє ім'я видатного українського вченого в галузі твердих сплавів і синтетичних алмазів Героя Соціалістичної Праці В. М. Бакуля, що народився в с. Чернишівці (тепер частина с. Слободи). В матеріалі про с. Шолудьки Немирівського району Вінницької області не сказано, що тут в 1906 р. народився член-кореспондент Академії мистецтв СРСР, народний художник УРСР, професор О. С. Пашенко.

Іноді автори нарисів чи довідок лише згадують про того чи іншого визначного діяча або знатну людину, не розповідаючи про його трудові та бойові подвиги, заслуги перед народом. Так, наприклад, у нарисі про с. Бехтери Голопристанського району Херсонської області є згадка про двічі Героя Соціалістичної Праці М. А. Брагу. Варто було б хоча б коротко розповісти про трудові подвиги, за які він двічі удостоєний цього високого звання.

У довідці про с. Паланку Тульчинського району Вінницької області йдеться про Івана Захаровича Дребота, а в довідці про цей район, хоч говориться про того ж Дребота, його вже названо Іваном Зиновійовичем. Через десяток-два років важко буде відшукувати і встановлювати правду.

Трапляються й непорозуміння іншого характеру. У матеріалах, надісланих свого часу для рецензування, вінничани писали про те, що двічі Герой Соціалістичної Праці Тетяна Пилипівна Марцин народилася в с. Голубечому (Крижопільського району), а у восьмому томі Української Радянської Енциклопедії місцем народження Т. П. Марцин назване село Жабокричі цього ж району. Хто має рацію? Таких і подібних випадків у процесі аналізу матеріалів з «Історії міст і сіл Української РСР» траплялося чимало. А проте саме це видання мусить з максимальною точністю висвітлювати такі факти. Всі зазначені недоліки і упущення в цій справі є результатом недостатньої роботи авторів нарисів.

Правдива розповідь про кращих представників українського народу, про знатних людей Радянської України — почесне і надзвичайно відповідальне завдання авторських колективів, районних комісій і обласних редакційних колегій «Історії міст і сіл Української РСР».

Г. К. МАКАРЕНКО, І. П. ЧЕПІГА

Спогади

ПРО ПІДПІЛЬНИЙ ЦЕНТР АНТИФАШИСТСЬКОГО ОПОРУ В ЕБЕЛЬСБАХСЬКОМУ ГОСПІТАЛІ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ в 1943—1945 рр.

У невеликому німецькому місті Ебельсбаху (Баварія) під час другої світової війни був влаштований госпіталь для іноземних, в тому числі радянських, військовополонених. Щоб запобігти спілкуванню між ними, фашисти поділили його на дві ізольовані частини. Одна призначалась для радянських полонених, інша — для решти. Біля брами, яка з'єднувала обидва відділення госпіталю, стояв німецький вартовий. Вільно проходити через цю браму дозволялось лише лікарям, санітарам та обслуговуючому персоналові. Госпіталь було обведено колючим дротом, а за ним виставлено зовнішню військову охорону.

Починаючи з серпня 1942 р. сюди стали направляти на лікування виключно полонених офіцерів з робочих команд Хамельсбурзького табору. Їх розміщували у двох старих, майже без світла і повітря, бараках на 40 ліжок. Переважна ж більшість хворих без будь-якої медичної допомоги та догляду залишалась у робочих командах.

Радянські полонені, які працювали в них, перебували в неймовірно тяжких, нестерпних умовах. Фашисти не вважали їх за людей і поводитись з ними гірше, ніж з тваринами. Полонених били військова охорона, майстри, зрадники — поліцаї та перекладачі, які продали фашистам свою честь і совість. Їх мучили також голодом і холодом. Двічі на добу давали по півлітра баланди з брукви без м'яса та жиру, раз на добу 3—4 картоплини і 300—400 г сурогатного хліба. Раз на тиждень годували гнилим м'ясом, порція якого не перебільшувала 100 г. Взували полонених у дерев'яні колодки, одягали у подерте ганчір'я. Такий одяг якоюсь мірою прикривав наготу, але не міг захистити від холоду. Особливо нестерпних страждань зазнавали вони від осінньої негоди, зимових морозів та хуртовини. Під час зливи одяг промокав до останнього рубця, і полонені сушили його теплом власного тіла, підіславши на ніч під себе. Ранком вони напинали на себе вологе лахміття і голодні та виснажені під охороною озброєного конвою йшли на каторжну роботу. Жили вони в тісних сирих приміщеннях з ґратами на вікнах і замком на дверях. На ніч у ці приміщення ставили параші, які сповнювали повітря нестерпним сморідом.

Немає слів, щоб в усій повноті описати жахливі умови, в яких жили радянські воїни у фашистському полоні. До того ж ще й зрадники Батьківщини — власовці намагалися отруїти їх своєю мерзенною, наклепницькою, антирадянською агітацією, будь що схилити полонених на шлях зради, закликати їх вступати до своєї армії. Однак ці запродавці не змогли похитнути патріотизм радянських воїнів, ослабити віру в перемогу над фашистською Німеччиною, зламати їх стійкість, приспати ненависть до фашизму, вбити волю до боротьби та опору. Підступним намірам ворогів перешкоджали й підпільні антифашистські групи та організації в робочих командах. А організація, створена в Ебельсбахському госпіталі, фактично стала центром усіх підпільних груп офіцерських робочих команд Хамельсбурзького табору. Засновником та

керівником її був полонений військовий лікар II рангу Микола Іванович Кононенко, який перед Великою Вітчизняною війною працював у Чугуєві.

У червні 1942 р. хірург 23-ї стрілецької бригади Кононенко потрапив у полон. Побувавши в кількох таборах, він восени опинився у таборі військовополонених офіцерів у Хамельсбурзі, звідки на початку 1943 р. його направили в Ебельсбахський госпіталь лікарем. З перших же днів своєї роботи Микола Іванович виявив до хворих чуйність, увагу і піклування. Це викликало почуття глибокої вдячності та пошани до нього навіть у тих полонених, які лише чули про Миколу Івановича від інших.

У травні 1943 р. я вдруге потрапив до госпіталю. Мене оглядає лікар, стрункий, високий на зріст. У нього приємне вольове обличчя, твердий погляд сірих очей, на скронях ледь помітна сивина. Рухи упевнені, повільні. Це й був Микола Іванович Кононенко. На одне з його запитань під час заповнення медичної картки називаю своє прізвище. Микола Іванович припиняє писати, підводить голову, своїми теплими сірими очима пильно дивиться на мене і раптом запитує: «Павлова знаєте?» Від несподіванки, не знаючи мети запитання, ухильно відповідаю: «Ми з ним перебували в одній робочій команді». В цей час заходить санітар Саша, підходить до мене і ми радісно вітаємось. Микола Іванович, спостерігаючи це, промовляє: «Бачу, ви і Сашу знаєте». «Ми з ним земляки, кияни»,— сказав я. Це була моя перша зустріч і знайомство з Кононенком.

П. Павлова, про якого запитав Микола Іванович, я знав ще з Хамельсбурзького табору. Звідси нас разом відправили у вересні 1942 р. у робочу команду в Гасфурт. Тут ми здружились у той час, коли вели агітацію серед полонених проти вступу у власовську армію, до якої вербував перекладач Криворотько. Незважаючи на те, що ми робили це обережно, розмовляючи з кожним полоненим окремо, без будь-яких свідків, Криворотько взяв нас під підозру. Після того, коли на роботі охоронник застрелив нашого товариша Василенка (Петриченка) *, ми з Павловим зрозуміли, що нас чекає така ж доля. Вирішили тікати, чекали лише слушного моменту, а головне — настання тепла. Захворювання Павлова руйнує ці плани. В лютому 1943 р. його відправляють в Ебельсбахський госпіталь. Прошу Сашу допомогти Павлову, щоб після лікування його направили до табору Хамельсбург. У цей час лікарем госпіталю був Микола Іванович. Він допоміг влаштувати Павлова при госпіталі електриком.

З санітаром Сашею Ревенчуком я познайомився в листопаді 1942 р. під час свого першого перебування в Ебельсбаху на лікуванні. Він був улюбленцем усіх хворих. Як санітар він вільно ходив на іноземну частину госпіталю, діставав там сигарети й продукти і все це роздавав хворим. Одному дасть галет, другому — хліба, іншому — консерви, всіх наділить, нікого не забуде, а сигарети нарівно ділив поміж усіма. Сашу любили не лише за це, а й за його неприховану ненависть до фашистів, власовців, поліцаїв, за його патріотизм. З ним я зблизився ще й тому, що ми були земляки, обидва з Києва.

В перший же день мого другого прибуття до госпіталю заходить Павлов і пропонує ще раз відвідати Миколу Івановичу. «Це наша людина. З ним можеш бути відвертим. Про тебе він знає від мене»,— попередив Павлов. Через якийсь час ми вже у Кононенка. Між нами точиться розмова про умови життя в робочих командах, про настрої.

---

* Тут і далі в дужках вказано справжнє прізвище.

Микола Іванович особливо цікавився тим, яку реакцію викликає у полонених власовська агітація, чи є такі, що їй піддаються, чи знають у робочих командах про становище на фронтах. Під час розмови Кононенко сам говорив мало, більше слухав та розпитував. Після цього я став зустрічатись з ним частіше. З його висловлювань я довідався про думки, міркування, погляди Миколи Івановича і прийшов до висновку, що це — людина сильної волі, справжній патріот і син своєї Батьківщини, до кінця відданий соціалістичному ладу та ідеям комунізму, мужній борець-антифашист. Ми знали один одного короткий час, та єдність поглядів і переконань так зблизила нас, що здавалось, ніби ми знаємо-мі десятки років.

Через деякий час після першої зустрічі заходжу до нього поговорити, поділитись думками, дізнатися про новини. Вітаюсь. Раптом Микола Іванович звертається до мене: «Знаєте, про що я весь час думаю і мрію?» І, не чекаючи моєї відповіді, продовжує: «Сидимо у фашистському полоні, сумуємо над своєю долею, висловлюємо свій гнів і ненависть до фашистів і запродавців, страждаємо за Батьківщину, тишимо себе успіхами на фронтах, плекаємо надії на своє визволення. На кого ми покладаємо свої надії? На тих, які в цей час проливають свою кров і віддають життя за Батьківщину, за розгром та знищення фашизму. А що ми самі робимо для того, щоб внести й свою посильну лепту в цю боротьбу? Ми можемо її внести, і наш святий обов'язок це зробити. Зрадники, власовці, серед нас, полонених, проводять антирадянську агітацію, шляхом залякування, шантажу вербують у свою армію. Чи є у нас можливість покласти край цій агітації і вербовці? Така можливість у нас є. Ми мусимо їхній зрадницькій ворожій діяльності протиставити нашу радянську, антифашистську правдиву агітацію. Ми повинні їм і фашистам чинити опір, який матиме успіх тільки тоді, коли ним будуть керувати суворо законспіровані нелегальні антифашистські організації. Таку організацію треба створити і у нас в госпіталі. Це моя заповітна мрія».

Ці слова Кононенка врзались у мою пам'ять на все життя. Замість відповіді схвилювано, від усього серця тисну руку Миколі Івановичу. В цей же день, у перших числах червня 1943 р., питання про заснування підпільної антифашистської організації опору обговорили з Павловим і одноставно вирішили залучити до неї Олександра Ревенчука та Миколу Бабіна з робочої команди госпіталю. В серпні до організації вступив майор Сергій Мамедов (Грант Айрапетов), у вересні — полковник Федір Петров та Сидоров, а пізніше, в період з жовтня 1943 р. до травня 1944 р., підпільниками стали полковник Микола Іванов, майор Григорій Іванов, підполковник Микита Карасьов, майор Микола Алексеев (Большаков), Іван Макеев, Олексій Іларіонов, Олександр Архипов, Олег Кулаков, Іван Додонов, Василь Лівенцов. Нашим керівником став Кононенко.

З перших же днів роботи організації Микола Іванович поставив як одне з першорядних і невідкладних завдань — урятування хворих від голодування. Порадившись, ми прийшли до висновку, що у нас є один шлях до цього — допомога з боку іноземних полонених: французів, бельгійців, поляків, югославів та ін. Їхнє становище з харчуванням було незрівнянно кращим від нашого, оскільки вони одержували поріжки від рідні й Червоного Хреста. Ми вирішили зв'язатись з санітарамп іноземних бараків і домовитись з ними про те, щоб вони погодились збирати продукти серед своїх полонених та передавати їх нам. Все це мало проводитися нелегально, потай від фашистів. Це надзвичайно важливе і відповідальне завдання Микола Іванович поклав на Сашу

Ревенчука, який швидко знайшов спільну мову з іноземними санітарами. Наше звернення вони сприйняли як свій інтернаціональний обов'язок. Ми дістали змогу давати хворим додатковий нелегальний пайок. Тяжко хворі та особливо виснажені одержували за вказівкою Миколи Івановича підсилене харчування.

В листопаді 1943 р. для радянських полонених, яких у цей час налічувалося вже 200, була побудована кухня. Кононенко підбирає весь склад працівників її виключно з членів підпільної організації. Кухарями він влаштовує мене і майора Г. Іванова. Для такої великої кількості хворих постала необхідність шукати нові джерела для одержання додаткових харчів. На території іноземної частини госпіталю містились склади Червоного Хреста, якими завідував полонений француз. Микола Іванович, обслуговуючи як хірург також і це відділення, щоденно зустрічався з іноземними лікарями — югославом Мілічем, поляком Домбеком, французами Штрасом та Роаном, англійцем Макдональдом. Через них він і організував одержання продуктів для хворих радянських полонених безпосередньо з складів Червоного Хреста. Їх видавали таємно від німецької адміністрації і представників Червоного Хреста. Частину німецького пайка, зокрема пшоно, передавав нам французький комуніст Марсель, який працював на кухні для іноземних полонених. Не припинялось збирання продуктів і через санітарів іноземних бараків. На нашій кухні були, крім німецького пайка, також продукти в упаковці Червоного Хреста. Ми їх старанно переховували, маскуючи сушеною бруквою, від німецького капітана (ми звали його «вусач»), який в госпіталі відав харчуванням полонених. Він часто відвідував нашу кухню з метою контролю. Особливо тривожно ми почували себе, коли капітан з'являвся під час готування страви з продуктів Червоного Хреста. Однак усе йшло гаразд. Ми вважали, що він нічого не помічає. Але одного разу капітан заходить до кухні і попереджає мене, що наступного дня до госпіталю приїздить контроль і тому страву ми повинні готувати з німецького продовольства, а продукти Червоного Хреста сховати. Надалі він завжди перед приїздом контролю попереджав нас. Ми більше від нього не таїлися. Отже, і серед німців були такі, які співчували нам і допомагали в міру своїх можливостей.

Натхненником і організатором всієї агітаційної роботи, яку проводили підпільники, був Кононенко. Він не раз говорив нам: «Коли підпільні організації полонених не організують і не очоляють у робочих командах масову роз'яснювальну агітацію та правдиву інформацію, тоді не можна чекати успіхів у нашій боротьбі. Тільки наша пропаганда, агітація та інформація зможуть запалити полонених на боротьбу з фашизмом і зрадниками».

Фашисти дозволяли радянським військовополоненим влаштовувати самодіяльні концерти і навіть постачали музичні інструменти. Це робилось, щоб відвернути їх від політики. Микола Іванович вирішив використати ці концерти для проведення серед полонених таємної антифашистської агітації. Їх організацію було покладено на Павлова, який став художнім керівником самодіяльності. Він добирав репертуар — пісні, вірші для декламування, короткі оповідання — та виконавців. Активну участь у цій справі брав і член нашої підпільної організації Макеев. Політпрацівник Радянської Армії, до війни редактор однієї з газет у Казахстані, він був досвідченим масовиком і організатором. Макеев багато допомагав в агітаційній роботі Кононенку. Під час самодіяльних виступів полонені співали пісень і декламували вірші, в яких говорилося про революційну боротьбу, бойові подвиги, оспівувалася рідна країна, її герої, патріотизм, щасливе життя нашого народу,

таврувалися ганьбою зрадники Батьківщини. Всі концерти починались пісню «Широка страна моя родная». На випадок появи фашистів у нас були підготовлені такі пісні, як «Ухарь купец», «Волга, Волга» і т. п. Концерти відбувалися в приміщенні, а назовні ми виставляли дозорців, які мали вчасно попереджати, коли з'являться німці. На наших виступах були присутні й іноземці з робочої команди госпіталю та лікарі, яких ми добре знали і вели через них агітаційну роботу серед іноземних полонених.

У госпіталі ми таємно відзначали всі наші радянські революційні свята. 7 листопада 1943 р. по бараках були проведені бесіди, присвячені Великій Жовтневій соціалістичній революції. В одному з них виступив Микола Іванович, в другому — я. У день Радянської Армії 23 лютого 1944 р. відбувся концерт. За дорученням Кононенка, бесіди до цієї дати провели в бараках члени підпільної організації Петров, М. Іванов, Макеєв, Іларіонов. В одному з бараків після її закінчення всі полонені встали і тихо проспівали «Інтернаціонал». У цей же день Микола Іванович, зібравши членів підпільної організації, розповів про день Радянської Армії і зупинився на завданнях, що стоять перед нами, а також підпільними організаціями робочих команд, які обслуговує госпіталь. На честь Першого Травня також було влаштовано концерт та проведені бесіди по бараках. Крім цього, Кононенко виступив перед обслуговуваним персоналом госпіталю.

Микола Іванович надавав великого значення цим формам агітаційно-масової роботи. Однак він вважав також вкрай необхідним налагодити повсякденні політінформації про становище на фронтах, про поразки німецько-фашистської армії, проводити дійову агітацію, яка закликала б до конкретних форм опору. Ще в червні 1943 р., усвідомлюючи, що у ворожому таборі серед полонених можуть виявитися зрадники, Кононенко ділився зі мною, як краще організувати підпільну діяльність, щоб запобігти провалу. Обговоривши це питання, ми домовились проводити в госпіталі повсякденну агітаційну роботу тільки в усній формі. Весь пропагандистський матеріал зосереджувався виключно у Миколи Івановича. Ознайомившись з ним, члени підпільної організації мали запам'ятовувати потрібні відомості. Безпосередньо вони проводили агітацію лише з дозволу або за дорученням Кононенка. Підпільники мали добирати з полонених, що прибували з робочих команд на лікування, патріотів, які ненавиділи фашистів та зрадників і виявили себе стійкими людьми, до того ж (на це зверталася особлива увага) не були базіками. Через них повинна була вестись агітація серед хворих, матеріал для якої мав постачатися тільки в усній формі і без повідомлення про його джерело. Ця робота повинна була проводитися шляхом розмов з окремими хворими або невеликою їх групою.

Накресливши ці заходи, Микола Іванович думав не лише про збереження конспірації. Він поставив мету підготувати активних діячів підпілля для робочих команд. Частина полонених, пройшовши школу агітації в госпіталі і повернувшись у свої команди, ставала там агітаторами, а деякі з них — організаторами антифашистського опору.

Виняткового значення надавав Кононенко виявленню політично зрілих, відданих Батьківщині патріотів, готових на боротьбу проти фашизму, серед прибулих у госпіталь на лікування та залученню їх до підпільної організації. Це він в основному робив сам. Допомогали йому й інші підпільники.

На мене Микола Іванович поклав проведення агітаційної роботи в бараці, де я перебував на становищі хворого. В серпні 1943 р. до цього барака помістили майора Мамедова (Айрапетова). Слухаючи мої

бесіди та інформації про становище на фронтах, він швидко зорієнтувався і сам включився в агітацію. За короткий час Мамедов завоював повагу і довір'я хворих. Тоді у нашому бараці перебував Іван Анісімов. Він знав багато сатиричних антифашистських та антивласовських частушок. Мамедов організував їх спів під акомпанемент гітари. Бміло викриваючи зрадників, він вчив, як з ними боротися. Незабаром Мамедов став членом нашої підпільної організації. Він був невтомним, винахідливим і дотепним пропагандистом. Кононенко високо цинив його і поважав. Сам Микола Іванович зблизився з полковником Петровим, військовим ветлікарем Сидоровим і залучив їх до підпільної діяльності.

Спочатку ми відчували великі труднощі в одержанні інформації, не маючи ніяких джерел, крім німецьких газет. Дуже рідко до нас потрапляли листівки, скинуті з англійських та американських літаків. Що ж до використання німецьких газет, то це була сізифова робота. Щоб знайти крихту правди, ми мусили перебрати багато газетних матеріалів, які перекладав Бабін. Читаючи в них повідомлення: «наші війська з доблестю і успіхом пробиваються на захід», ми розуміли, що фашисти вириваються з оточення. Я познайомився з полоненим бельгійцем Роне, який обслуговував приміщення німецької адміністрації госпіталю. Там висіла карта, де було позначено лінію Східного фронту. Роне інформував мене про зміни, що відбувалися на ній. Згодом він дістав нам карту, з допомогою якої ми могли стежити за ходом воєнних дій. Переховувалася вона у Кононенка. Він вносив у неї зміни за даними німецьких газет, повідомленнями Роне та відомостями, про які дізнавався від іноземних лікарів. Пізніше карта з'явилася і у полковника Петрова. Так було до вересня 1943 р., коли ми знайшли джерело інформації, про яке навіть і не мріяли. Якось Павлов лагодив електропроводку на квартирі у шефа госпіталю, побачив там несправний радіоприймач і запропонував відремонтувати його. Йому спало на думку замовити нові деталі, з тим щоб почати збирання приймача для організації. Цю ідею схвалив Микола Іванович. За рекомендацією шефа госпіталю Павлов став ремонтувати його знайомим радіоапаратуру, спочатку в них на квартирах, а потім у себе в майстерні, на госпітальній території. Нарешті, Павлову вдалося зібрати всі деталі, і в листопаді 1943 р. він виготовив приймач. Ми знали, що за слухання радіопередач з-за меж Німеччини фашисти карали стратою навіть німців. Про наявність у нас свого власного радіоприймача, крім Павлова, Кононенка та мене, ніхто не знав. Це трималося в секреті навіть від членів підпільної організації. З цього часу Павлов у майстерні, що була поруч з нашою кухнею, щоденно приймав зведення Радінформбюро і передавав їх Миколі Івановичу. В той момент, коли приймалось зведення, моім обов'язком було вести зовнішнє спостереження і при появі в дворі сторонньої особи вчасно попереджати Павлова. Цьому сприяла та обставина, що моє постійне перебування поблизу кухні не могло викликати будь-яких підозр, оскільки я працював кухарем.

Поступово наша підпільна організація зросла і зміцніла. Вона поповнилась політично зрілими, мужніми патріотами, непримиренними ворогами фашизму та його найманців. Коли в листопаді 1943 р. госпіталь розмістили в 4 бараках на 200 ліжок, Микола Іванович заповнив штати санітарів та іншого обслуговуючого персоналу членами підпільної організації. Санітарами стали полковник Петров, полковник М. Іванов, ветлікар Сидоров, лейтенант Кулаков, старшим санітаром — Ревенчук. На них було покладено проведення агітаційної роботи і політінформацій серед полонених госпіталю з допомогою агітаторів. Кононенко, одержуючи від Павлова зведення Радінформбюро, передавав

їх усно санітарам, які мусили запам'ятати інформацію. Кожен з них мав надійних людей серед офіцерів з робочих команд, що лікувались у госпіталі. Ці останні знайомили з новинами хворих свого бараку. Досить було повідомити двох-трьох осіб, як ті в свою чергу передавали інформацію іншим. Проходило не більше години, і весь госпіталь знав про події на фронтах та про діяльність народних месників у тилу ворога. Важко було навіть при бажанні встановити, хто перший про це розповів, бо самі хворі чули новини від різних осіб. Другого дня відомості поширювались іншим агітатором і т. д. Микола Іванович не розкривав санітарам джерела, звідки він черпав дані. Всі вони були впевнені, що Кононенко дістає їх через лікарів-іноземців. В свою чергу санітари не говорили, звідки вони знають про новини, коли передавали їх агітаторам. У нас відпала необхідність користуватися даними, які досі передавав бельгієць Роне, хоч в інтересах конспірації я не відмовлявся брати їх у нього. Через Роне та інших іноземців, що працювали в робочій команді госпіталю, Павлов, Бабін і я розповсюджували інформацію серед іноземних полонених. Через тих, що вибували з госпіталю після одужання, ми поширювали також свої політінформації по всіх робочих командах, які обслуговував наш госпіталь.

Товаришів, що поверталися з госпіталю, жадібно розпитували про новини. Після відбою довго не спали полонені, слухаючи про те, як Радянська Армія б'є фашистів, визволяє рідну Батьківщину від загарбників, як народні месники — партизани в тилу ворога чинять над ним розправу. Йшла мова і про організацію саботажу в робочих командах, про те, як псують обладнання і продукцію, тікають з полону. Ці розповіді глибоко западали в душі патріотів, що починали діяти і у себе так само.

Поряд з цим велася дійова агітація і для більш вузького кола осіб, що користувались повним довір'ям. Роботу серед них здійснювали безпосередньо члени підпільної організації. Вони зокрема агітували за організацію втеч з полону, вчили, як їх готувати. Внаслідок цього за час з серпня 1943 р. по червень 1944 р. з робочих команд, що обслуговувались Ебельсбахським госпіталем, полонені організували понад 300 втеч. Зустрічаючись у госпіталі, люди з різних робочих команд обмінювались між собою досвідом їх підготовки. Цей обмін допомагали налагодити члени підпільної організації — санітари. Вони закликали також саботувати роботу, псувати верстати, обладнання, інструмент, а при першій можливості здійснювати диверсії, підпали, особливо під час нальотів англо-американської авіації. Прибувши до госпіталю, полонені вважали за честь і гордість поділитися з товаришами з інших робочих команд своїм досвідом в організації саботажу. Активно велася боротьба за зрив антирадянської агітації власовців та проти вербування ними полонених у свою армію. Внаслідок нашої агітації, а також дій підпільних організацій робочих команд військовополонені давали власовцям рішучу відсіч. У переважній більшості команд їх зустрічали свистом, улюлюканням, відверто, у вічі, називали шкурниками, запроданцями, зрадниками. Перехід військовополонених у власовську армію з офіцерських робочих команд, що обслуговувались Ебельсбахським госпіталем, припинився. Поліцаї і перекладачі почали підлещуватись до полонених і переставали знущатися з них. Частина їх, побоюючись розправи за попередні злочини, тікала до власовської армії. Поліцаїв же і перекладачів, що відзначались своєю жорстокістю, за ухвалою підпільних організацій знищували. Спілкуючись у госпіталі, полонені з різних робочих команд передавали один одному, як вони ведуть боротьбу у себе із зрадниками, власовцями, а потім розповідали про це своїм

товаришам в командах. Усьому цьому сприяла підпільна організація госпіталю.

Усі вищезгадані види агітації Микола Іванович називав активно діючими, бо вони закликали до конкретних форм боротьби і опору. Кононенко був не лише їх натхненником, організатором і керівником, а й особисто брав у них участь.

Антифашистська організація опору Ебельсбахського госпіталю радянських військовополонених до грудня 1943 р. встановила постійний зв'язок майже з усіма підпільними групами робочих команд, які обслуговувались госпіталем. З метою збереження конспірації цей зв'язок налагоджував і підтримував безпосередньо Кононенко.

У кінці 1943 р. з робочої команди, зв'язків з якою у нас не було, до госпіталю в тяжкому стані прибув хворий Крилов. Микола Іванович на своє і наше лихо врятував йому життя. Санітари Петров і Сидоров проводили біля його ліжка ночі без сну. Він улесливо, ховаючи своє гадюче жало, їм за це дякував. Трохи одужавши, Крилов почав розважати хворих тим, що майстерно розказував їм оповідання класиків російської літератури. Петров і Сидоров вирішили використати його здібності в агітаційних цілях, порадили йому підбирати для художнього читання твори, в яких відбито патріотизм і подвиги в ім'я Батьківщини та презирство і кара за зраду. В цей час з'являється у госпіталі хворий з тієї ж робочої команди, що й Крилов, і викриває його як прибічника фашистів і власовців, як антирадянський елемент. Ми, не знаючи новоприбулого, припускали можливість обмови. Тому Кононенко приймає рішення виписати Крилова. Через тиждень після його виписки, в березні 1944 р., гестапо заарештувало Петрова, Сидорова та Ревенчука. Стало ясно, що на них доніс Крилов. Наші товариші поводитися на допитах мужньо, гідно і ні в чому не зізнались. На п'ятий день гестапо відправило Петрова і Сидорова до робочих команд, а Ревенчука до найближчого табору. Це був перший удар для нашої підпільної організації. Замість вибухлих товаришів Микола Іванович призначив санітарами підпільників Карасьова і Кулакова.

Після цього випадку в госпіталь для огляду та виписки хворих став приїздити німецький лікар. Це ускладнило перебування у госпіталі під виглядом хворих членів підпільної організації та агітаторів, яких ми готували для робочих команд. Зокрема були виписані в робочі команди Макеєв та Іларіонов.

У квітні 1944 р. до госпіталю прибув учасник боїв на Курській дузі — Додонов. Він привернув нашу увагу тим, що за власною ініціативою почав інформувати полонених про розгром німців під Сталінградом, на Курській дузі, про могутність нашої армії, нову радянську військову техніку і перевагу її над фашистською. Він розповідав також про звірства фашистів на тимчасово окупованій території, про партизанські загони в тилу ворога. Знайомлюсь з ним і переконуюсь, що Додонов — справжній радянський патріот. Незабаром він став членом нашої підпільної організації і взяв активну участь в агітаційній роботі.

В останні дні червня 1944 р. гестапо заслало до нас провокатора, який прибув до госпіталю під виглядом хворого на прізвище Івченко. При заповненні госпітальної картки він назвав свою робочу команду. М. І. Кононенко знав усі об'єкти, які обслуговувались Ебельсбахським госпіталем, і заперечив йому, що такої офіцерської команди немає. Тоді Івченко сказав, що він з робочої команди радянських полонених солдатів. Микола Іванович запідозрив у ньому провокатора і відмовив у прийомі до госпіталю, мотивуючи це тим, що солдатам доступ сюди заборонено. Але шеф госпіталю наказав прийняти Івченка і зарахувати до

першого барака. Стало ясно, ким є хворий. Через три дні німецький лікар разом з Кононенком робить огляд. Підходять до ліжка Івченка. Вказуючи на нього, Микола Іванович говорить: «Удає хворого. Це ледар, симулянт». На це Івченко відповів: «Я не хворий. Можете випишувати». І, звернувшись до німецького лікаря, додав: «Я хочу бачити шефа госпіталю. Направте мене до нього». Його прохання задовольнили, більше до бараку він не повернувся. На ніч на території госпіталю поставили військову охорону, а бараки замкнули. В цей же день Кононенко знищив карту з позначенням лінії фронту. Нас хвилював також радіоприймач. Знищувати його не хотіли, а сховати не мали змоги. Вирішуємо порадитись з Павловим. Я йду до приміщення, де жила госпітальна робоча команда, і передаю йому, щоб зайшов через десять хвилин до Миколи Івановича. Сам теж йду до Кононенка. Згодом приходить і Павлов. Виявляється, приймач він закопав ще тоді, коли був попереджений, що до госпіталю заслано провокатора.

Другого дня, вранці, до госпіталю прибув загін гестапівців. Усі хворі з першого барака були приведені до приміщення німецької адміністрації. З них відібрали 8 чоловік. 7 чоловік, серед яких був і Алексеев (Большаков), під конвоєм відправили в гестапо. Восьмого, на прізвище Кондратюк, у гестапо не забрали, але в цей день він до барака не повернувся. Тижнів через два він з'явився, забрав свої речі і його відправили в робочу команду. Де був весь цей час Кондратюк? Чому його тримали окремо від інших заарештованих? Чому його одного відіслали до робочої команди? Ці питання залишилися без відповіді. Приблизно протягом тижня відбувалися поодинокі арешти. Були взяті і відправлені в гестапо ще 6 чол., в тому числі Кононенко, Павлов і Карасьов. Стійко і мужньо знесли вони звірячі катування під час допитів, ні слова не сказали про існування підпільної організації і не виказали своїх товаришів.

Не добившись ніяких зізнань від радянських офіцерів, справжніх патріотів своєї Батьківщини, гестапівці всіх 13 чол. заточили до Маутхаузенського концтабору смерті. 17 липня 1944 р. гестапо заарештувало всіх лікарів, фельдшерів, санітарів, обслуговуючий персонал та хворих відділення госпіталю для радянських полонених, навіть тих, які самі не могли пересуватись,— усього близько 180 чол. Вони були заковані по двоє в кайдани і відправлені до Маутхаузена. Коли нас, радянських військовополонених офіцерів, гестапівці з пістолетами в руках вивели з госпіталю, всі іноземні полонені, лікарі і санітари (близько 400 чол.) скупчилися біля колючої дротяної огорожі. Вони з великим сумом і співчуттям дивилися на нас. Водночас на їх обличчях відбивалася неприкрита ненависть до фашистських недолюдків. Багато з них втирали сльози, деякі, затиснувши руку в кулак, робили нам знак «рот фронт». Наші в'язні проходили, гордо підвівши голови, показуючи цим нескореність ворогові. Колона відійшла вже далеко від госпіталю, а іноземці ще довго мовчазно стояли і дивилися нам услід.

Однак на цьому фашисти не заспокоїлись. Гестапо почало арешти серед радянських полонених і в робочих командах, які обслуговувались Ебельсбахським госпіталем. Переважно забирали тих, що лікувались у ньому в 1943—1944 рр. Всього з робочих команд було відправлено до Маутхаузенського концтабору до 500 чол. Серед них — члени підпільної організації Ебельсбахського госпіталю полковник Петров, ветлікар Сидоров, Мамедов (Айрапетов), Ревенчук, Макеєв, Іларіонов.

Кілька робочих команд фашисти визнали «зараженими комуністичним духом». Їх у повному складі вивезли на каторжні роботи в Норвегію.

Прибувши до концтабору Маутхаузен, ми прагнули дізнатись про долю Кононенка та інших 13 раніше нас заарештованих гестапо полонених з госпіталю. Нам вдалося лише вияснити, що Миколу Івановича відправили до лазарету концтабору лікарем. Пізніше ми дізналися, що його з Маутхаузена вивезли до концтабору Ебензее, де він також працював лікарем у лазареті. В серпні 1944 р. велику партію в'язнів з Маутхаузена вивезли в його філіал — концтабір Мельк. Сюди потрапили переважна більшість ебельсбахівців і зокрема майже всі члени колишньої підпільної організації госпіталю — майор Г. Іванов, Архипов, Додонов, Бабін, полковник М. Іванов, Кулаков і я. В Мельку ми зустріли майора Алексеєва (Большакова). Усвідомлюючи свою приреченість на фізичне знищення голодом, холодом та непосильною працею, ми вирішили зберегти свою підпільну антифашистську організацію і в умовах концтабору вести боротьбу з фашизмом.

Найстрашніше — це потрапити до лазарету. З нього був один шлях — до крематорію. Вирішуємо мати свою людину і через блокового писаря грека Ісаріса влаштуємо в лазареті санітаром підпільника Кулакова. Зв'язок з писарем ми підтримували через Бабіна, а пізніше він сам став учасником нашої підпільної організації, до якої в Мельку вступили також Я. Захаров, А. Бондаревський, І. Ноженко, Е. Маркошанський, П. Генріхов, П. Гетман та ін.

У вересні 1944 р. Алексеєва (Большакова) вивезли з Мелька до Маутхаузена і там стратили. Про це ми дізналися від в'язнів, які прибули звідти. Вони розповіли про те, що разом з Алексеєвим страчені його товариші, які були заарештовані разом з ним в одній справі й привезені в Маутхаузен з різних його філіалів. Прізвищ їх вони не знали. Пізніше ми довідалися, що, крім Алексеєва, було страчено Кононенка, підполковника Карасьова, полковника Петрова, ветлікаря Сидорова і Павлова.

Коли Миколу Івановича Кононенка в жовтні повернули з Ебензее назад до Маутхаузена, це означало, що його привезли на страту. Підпільна організація лазарету, йдучи на надзвичайно великий ризик, прагнула врятувати йому життя. Радянський лікар О. Іосилевич запропонував Миколі Івановичу списати його і сховати в закутках лазарету, а згодом під чужим номером і прізвищем переправити до одного з філіалів концтабору. Розуміючи, що в раптову смерть його фашисти не повірять, стануть шукати і безумовно знайдуть, а це загрожує провалом підпільній організації лазарету, Кононенко відповів: «Ні, мене дуже важко сховати. До того ж перед відправкою сюди вони зробили опис усіх моїх прикмет і зняли відбиток пальців. Не врятуватись мені від них. Ви робите велику справу, а ваша участь у моїй долі може все погубити». 7 жовтня 1944 р. Миколу Івановича було страчено.

У грудні 1944 р. мене вивезли з Мелька знову до Маутхаузена. Мої товариші і я думали, що розлучаємося назавжди, що мене везуть на смерть. Однак цього не сталося. В січні 1945 р. зустрічаю тут Мамедова (Айрапетова). Розповів йому про підпільну організацію полонених з Ебельсбахського госпіталю в Мельку і сказав, що тепер її очолюють Архипов і Додонов. Про долю Миколи Івановича він, як і я, тоді нічого не знав. Мамедов розповів мені, що він познайомився з радянським полковником Старостіним. Це було вигадане прізвище нашого розвідника Маневича, якому пізніше посмертно присвоїли звання Героя Радянського Союзу. Він згодом повідомив, що Старостіна несподівано вивезли до Мелька і що він радив йому через Архипова зв'язатись там з підпільною організацією Ебельсбахського госпіталю. В березні 1945 р. партію в'язнів, у якій був і я, з Маутхаузена відправили в концтабір

Ебензее, де я знову зустрівся з Мамедовим. Приблизно 15 квітня до Ебензее вивезли повністю всіх в'язнів з Мелька. Тут зустрічаюся з своїми товаришами по підпіллю, через Мамедова знайомлюся з Старостіним, який очолював комітет підпільної організації концтабору Мельк. До складу його входили Архипов та Додонов, а після прибуття до Ебензее — Мамедов і я. В свою чергу в концтаборі Ебензее діяла інтернаціональна підпільна організація, з якою Старостін встановлює зв'язок.

Одного разу від підпільників з інтернаціональної організації нам стало відомо, що фашисти вирішили знищити всіх в'язнів концтабору Ебензее, загнавши їх до штолень, які вони мали висадити в повітря. Попереджаємо в'язнів про намір фашистів. Через день по тривозі зга-няють усіх на плац. Комендант концтабору оголошує, що вирішено людей з бараків перевести до штолень, щоб запобігти жертвам від можливих нальотів авіації. У відповідь на це 16 000 в'язнів почали кричати: «Ми всі як один до шахт не підемо. Коли доведеться, то прий- мемо смерть тут». Фашисти, неспроможні здійснити свій намір, відсту- пили.

Після цього зовнішню охорону концтабору стали нести солдати вермахту, замінивши есесівців, відправлених на фронт, який неухильно наближався. Інтернаціональна підпільна організація почала підготовку до повстання. В свою чергу наші підпільники з колишнього концтабору Мельк у цей же час вели роботу по згуртуванню навколо себе радян-ських в'язнів усього концтабору Ебензее, готуючи їх до виступу. 5 травня 1945 р. почалась масова розправа в'язнів над поліцаями, бло-ковими та іншими катами. Комендант концтабору був безсилий приду-шити заколот в'язнів. По суті він втратив владу над ними. В цей час за дорученням нашого підпільного комітету полонений Донцов захопив картотеку в'язнів концтабору. Комітет вирішив після визволення орга-нізувати збірний пункт для радянських громадян, звідки репатрію-вати їх в межі розташування Радянської Армії. Начальником цього пункту призначили мене, комісаром — Додонов, начальником поста-чання — Архипова, начальником по спецроботі — Мамедова. Збройну охорону було покладено на капітана Бондаревського.

Ранком 6 травня недалеко з'явилися два американські танки, які просувалися до концтабору. Вартові залишили свої пости і розбіглися. Коли танки прибули до концтабору, владу в ньому вже захопили в'язні.

Визволившись з ув'язнення, ми зайняли готель «Штайнкогель» і розташували в ньому збірний пункт для колишніх радянських в'язнів концтабору Ебензее. Крім цього, ми взяли на себе ініціативу по орга-нізації таких пунктів для радянських військовополонених і цивільних, які були вивезені сюди фашистами з тимчасово окупованої території Радянського Союзу. Очолили їх колишні політв'язні концтабору Ебен-зее. Начальником усіх наших збірних пунктів було призначено ком-брига М. Митрофанова, комісаром — Іларіонова. Ми зв'язались з командуванням Радянської Армії і протягом травня — червня репат-ріювали всіх наших людей у межі її розташування. Так завершився шлях, пройдений підпільною організацією антифашистського опору в Ебельсбахському госпіталі радянських полонених, засновником якої був палкий патріот, вірний син радянського народу, військовополонений лі-кар Микола Іванович Кононенко. З гордо піднятою головою пішов він на смерть, бо знав, що віддає своє життя за рідну Батьківщину, за Комуністичну партію. Микола Іванович вірив, що прапор боротьби з фашистами і зрадниками, який він підняв, донесуть до перемоги над ворогом його соратники. Так воно і сталося.

НАШ КАЛЕНДАР

ГВАРДІЯ, ГАРТОВАНА В БОЯХ

(До 25-річчя створення гвардійських частин Радянської Армії)

Загартована в суворих боях проти запеклих ворогів соціалістичного ладу, вихована в душі передовою радянською ідеологією, гвардія є авангардом Радянської Армії — армії нового типу, захисниці інтересів трудящих нашої країни і всього прогресивного людства.

Героїчним попередником радянської гвардії була Червона гвардія, що відзначилася ще в Жовтні 1917 р. Безприкладну мужність червоногвардійців, робітників і селян, що створили перші збройні сили революції, високо оцінив Володимир Ілліч Ленін. Він говорив, що «...героями революції були червоногвардійці, які робили свою велику історичну справу. Вони брали рушницю проти згоди імушних класів. Вони робили цю велику історичну справу. Вони взяли рушницю для того, щоб скинути експлуататорів і обернути свою рушницю в знаряддя для захисту робітників...»¹

Бойові традиції червоногвардійців свято бережуть доблесні воїни Радянської Армії, які сотні тисяч раз демонстрували беззавітну любов до соціалістичної Вітчизни, жагучу ненависть до ворога, безмежну хоробрість і стійкість.

Овіяне романтизмом слово «гвардія» відоме ще з часів Полтавської битви, коли російські гвардійці розгромили війська Карла XII. Відтоді російські багатирі перемагали багатьох ворогів, у тому числі вимуштровані війська прусського короля Фрідріха II, армії Наполеона Бонапарта, який змушений був визнати, що «росіяни виявилися достойними бути непереможними»².

Проте історія всіх воєн ніколи не знала таких подвигів, які здійснили радянські люди в роки Великої Вітчизняної війни. Адже бійцям Радянської Армії довелося зустрітись з надзвичайно сильним і оскаженим ворогом — німецьким фашизмом, що намагався не лише поневолити радянський народ, але й повністю його знищити. Про масштаби гігантської битви на полях Великої Вітчизняної війни свідчить той факт, що в січні 1941 р. Радянська Армія мала у своєму складі 4207 тис. чоловік, а німецько-фашистські війська перевершували її більш ніж удвічі. Тільки на кордонах СРСР ворог зосередив 181 дивізію й 18 бригад, загалом 5,5 млн. солдатів і офіцерів.

Підступний напад німецько-фашистських військ 22 червня 1941 р. радянські прикордонники зустріли з готовністю битися до останнього подиху. Захисники Брестської фортеці, які протягом місяця відбивали ворожі атаки, героїчна оборона Перемішля та багато інших бойових операцій перших днів війни свідчили про те, що гітлерівська воєнна машина наштовхнулася на міцну стіну героїзму радянського народу.

В літніх операціях 1941 р. ворог не зміг домогтися своєї головної мети — з ходу оволодіти Москвою. Проте гітлерівське командування не втрачало надії на швидке й переможне закінчення війни і наказувало своїм військам рватися до головних стратегічних центрів Країни Рад. до Москви. Але плани гітлерівських верховодів було зірвано. В липні — серпні 1941 р. Радянська Армія стримувала озброєного до зубів ворога на Смоленському напрямі, а на початку вересня сама перейшла в короткочасний наступ. В Смоленській битві, що тривала понад два місяці, радянські воїни виявили чудеса героїзму. Саме тут у запеклих боях на дальніх підступах до Москви і народилася радянська гвардія.

Наказом народного комісара оборони від 18 вересня 1941 р. за стійкість в обороні, мужність і відвагу в наступі 4 з'єднанням Радянської Армії було присвоєно високе звання гвардійських. Першими гвардійськими з'єднаннями стали: 100-а стрілецька дивізія генерал-майора Н. Н. Руссіянова, що одержала найменування 1-ої гвардійської стрілецької дивізії, 127-а стрілецька дивізія полковника А. З. Акименка, що була переіменована в 2-у гвардійську стрілецьку дивізію, 153-а стрілецька дивізія полковника Н. А. Гагена, яка стала називатись 3-ю гвардійською стрі-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 266.

² Советская гвардия, М., 1952, стор. 7.

лецькою дивізією, та 161-а стрілецька дивізія полковника П. Ф. Москвитина, що одержала назву 4-ої гвардійської стрілецької дивізії³.

Радянські гвардійці з честю виправдали своє високе воїнське звання. Вони глибоко розуміли, яку небезпеку несе ворог, і не шкодували життя в бою за рідну Вітчизну, за свій народ. Видатні діячі Комуністичної партії та Радянського уряду часто відвідували фронт, виступали перед воїнами. У своїй промові перед бійцями 2-го кавалерійського корпусу всесоюзний староста М. І. Калінін говорив: «Сучасна війна вимагає від бійця величезного морального напруження. Та головне — вона вимагає уміння володіти зброєю, уміння найбільш ефективно використати його в боротьбі з ворогом»⁴. Радянські гвардійці стали зразком для всіх воїнів Радянської Армії як в освоєнні військової техніки, так і в майстерності ведення бою. Як загартувався бойовий дух майбутніх гвардійців, зростала їх військова майстерність, видно на прикладах бойових дій 100-ї стрілецької дивізії, що стримуючи натиск фашистських орд під Мінськом, знищила 300 фашистських танків, розгромивши 4 полки ворожої піхоти, моторизований і танковий полки й окремий мотоциклетний батальйон⁵.

У боях під Єльнею воїни 100-ї дивізії разом з бійцями інших частин завдали гітлерівцям тяжких втрат, знищивши понад 80 тис. фашистів. Тут, на території між Смоленськом і Москвою радянські воїни стояли на смерть. У боротьбі з ворогом зростали ряди радянської гвардії. 21 вересня 1941 р. гвардійською стала 1-а Московська мотострілецька дивізія. 26 вересня гвардійське звання було присвоєно 64-й, 107-й та 120-й стрілецьким дивізіям⁶.

Що таке радянські гвардійці, гітлерівці добре відчули у вересні — жовтні 1941 р., коли, перегрупувавши свої сили, вони знову рвалися до Москви. Та вже під Мценськом ударна група 4-ї танкової бригади полковника М. Є. Катюкова енергійною контратакою примусила ворога зупинитись, чим дала можливість своїм стрілецьким частинам закріпитися в обороні. На центральному напрямку в районі Вязьми радянські війська затримали наступ 28 фашистських дивізій⁷.

Командир танкової бригади полковник Катюков, приймаючи гвардійський прапор, сказав: «Сьогодні ми клянемося, що почесне звання гвардійців... і надалі виправдовуватимемо, наносячи нищівні удари по фашистських загарбниках»⁸.

В битві за Москву особливо відзначилась 316 стрілецька дивізія, якою командував генерал І. В. Панфілов. Панфіловська дивізія, перейменована 18 листопада 1941 р. у гвардійську⁹, вела тяжкі бої на Волоколамському напрямі, мужньо стримуючи наступ п'яти німецьких дивізій. Гвардійці-панфіловці лише протягом одного місяця знищили 170 ворожих танків і 30 тис. фашистів. Смертю героя поліг тоді і генерал І. В. Панфілов.

Невмирущу славу здобули в цих боях 28 героїв-панфіловців, що вступили в нерівний бій з 50-ма німецькими танками. Очолювані політрукром Василем Ключковим, герої ціною свого життя знищили 24 ворожі танки. В боях під Москвою вславився 29-й Червонопрапорний авіаційний полк, що став 1-м гвардійським. Це один з найстаріших авіаційних полків, створений на базі одинадцятого авіаційного загону російської авіації, де командиром був видатний льотчик П. М. Нестеров, де служили В. П. Чкалов, А. К. Серов, С. І. Грицевець та ін.¹⁰

Німецько-фашистських загарбників били не тільки під Москвою. 29 листопада 1941 р. радянські війська визволили Ростов-на-Дону, розгромивши німецький гірничострілецький корпус, дивізію «Вікінг» та 16-у танкову дивізію. В цих боях 136-а стрілецька дивізія полковника Є. І. Васильєва, якій було надано звання гвардійської стрілецької дивізії, тільки протягом одного дня знищила 29 ворожих танків¹¹.

На початку грудня 1941 р. радянські війська, очолювані генералом Мерецковим, повністю розгромили фашистів під Тихвіном і перешкодили спробам гітлерівців розірвати зв'язок між Ленінградом і Волховським фронтом.

Війська генерала Костенка 9 грудня 1941 р. визволили м. Єлець Орловської області. Гітлерівці втратили на полі бою 12 тис. чоловік убитими та пораненими¹².

³ Великая Отечественная война Советского Союза, стор. 78.

⁴ Газ. «Правда», 21 листопада 1941 р.

⁵ Советская гвардия, стор. 12.

⁶ Великая Отечественная война..., стор. 65.

⁷ Там же, стор. 115.

⁸ Советская гвардия, стор. 16.

⁹ Газ. «Правда», 18 листопада 1941 р.

¹⁰ Советская гвардия, стор. 16.

¹¹ Северокавказцы в боях за Родину, М., 1966, стор. 174.

¹² Сообщения Совинформбюро, т. I, М., 1944, стор. 400.

Успішний зимовий наступ радянських військ 1941 р. під Москвою та на інших фронтах збільшив лави радянської гвардії. Наприкінці 1941 р. гвардійського звання були удостоєні кавалерійські корпуси генералів Доватора, Белова та Крючонкіна

Згодом високе гвардійське звання було присвоєно 14 стрілецьким дивізіям, 3 кавалерійським корпусам, 2 стрілецьким та 5 танковим бригадам, 9 артилерійським і 6 авіаційним полкам та іншим спеціальним частинам¹³.

Для особового складу гвардійських частин і з'єднань 21 травня 1942 р. були встановлені гвардійські звання, наприклад, «гвардії капітан», «гвардії генерал» та нагрудні значки з написом «Гвардія». Гвардійським частинам і з'єднанням вручались гвардійські прапори.

До славної родини гвардійців 9 січня 1942 р. увійшли ще вісім артилерійських полків, які поклали початок радянській гвардійській артилерії. Згодом уся наша реактивна артилерія стала гвардійською¹⁴. Значно зросла кількість гвардійських частин протягом 1942 р., коли після напружених боїв на Волзі радянські війська розпочали переможний наступ на захід, визволяючи тимчасово окуповані ворогом райони.

Під час Сталінградської битви відзначилась мужністю й відвагою 13-а гвардійська стрілецька дивізія, якою командував генерал А. І. Родімцев. Вона заслужено вважалась серцевиною Сталінградської оборони, знищивши тільки в одному бою 2 тис. гітлерівців та 16 танків¹⁵.

На високій стіні волзького причалу і досі зберігається напис: «Тут стояли на смерть гвардійці Родімцева. Вистоявши, вони перемогли смерть».

Відважно билася з ворогом і гвардійці дивізії генерала Л. Н. Гуртьєва, що відбили під Сталінградом понад сотню атак 3-ох ворожих дивізій, підтриманих великою кількістю танків, авіації, артилерії. Гуртьєвці знищили 143 ворожі танки і 21 тис. гітлерівців¹⁶.

За героїчну оборону Сталінграда була удостоєна гвардійського звання 62-а армія генерала В. А. Чуйкова, яка, починаючи з 17 липня 1942 р. протягом двохсот днів і ночей відбивала шалені атаки озвірілого ворога¹⁷. У складі 64-ї армії особливо відзначився 7-й стрілецький корпус, яким командував генерал-майор С. Г. Горьчев, він теж став гвардійським.

8 березня 1942 р. були удостоєні гвардійського звання 14 штурмових та авіаційних полків. Чимало подвигів здійснили морські гвардійці. Навічно збережуться в народній пам'яті імена п'яти відважних чорноморців на чолі з політруком Фільченковим, що зупинили ворожі танки під Севастополем, двічі Героя Радянського Союзу А. О. Шабаліна, гвардії капітана В. П. Гуманенка, капітана III рангу С. А. Осипова та багатьох інших матросів і командирів морської гвардії¹⁸.

У травні 1942 р. всі роди військ Радянської Армії мали в своєму складі гвардійські частини. А весною 1943 р. гвардійського звання було удостоєно понад 300 частин та з'єднань. Авіація на третину була гвардійською. Військово-морські сили мали 78 гвардійських кораблів та частин. До кінця війни лави гвардійців ще більше зросли¹⁹.

Бойові традиції радянської гвардії, здобуті в тяжких випробуваннях Вітчизняної війни, продовжують і розвивають воїни Радянської Армії та Військово-морського флоту — нинішніх захисників мирного будівництва нашої країни. Вони працюють над удосконаленням військової майстерності, з честю примножують славні досягнення батьків та старших братів, мужньо відстоюють справу миру на землі. Не даремно ж існує серед гвардійців прислів'я: Минула слава нову любить. Ця бойова слава зміцнюється й закріплюється радянськими воїнами.

В. Д. КРЮЧЕНКІН, П. А. ГАВРЮК

¹³ Великая Отечественная война..., стор. 142.

¹⁴ Советская гвардия, стор. 13.

¹⁵ Там же, стор. 18.

¹⁶ Там же, стор. 19.

¹⁷ Там же, стор. 20.

¹⁸ Военно-морской флот в Отечественной войне, М., 1946, стор. 39.

¹⁹ Советская гвардия, стор. 13.

ГЕНІЙ ГРУЗИНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ (До 800-річчя з дня народження Ш. Руставелі)

У великому сузір'ї імен видатних творців світової культури, якими пишається все прогресивне людство, одним з пайяскравіших є ім'я геніального поета Грузії Шота Руставелі. Пройшло близько восьми століть, як створена його поема «Вепхіс-ткаосані» — «Витязь у тигровій шкурі», а все нові й нові покоління читачів черпають з неї мудрість, захоплюються її героями.

Подібно до «Іліади», «Одіссеї», «Слова о полку Ігоревім», «Шах-Наме» у цій поемі знайшли своє відображення проблеми тієї далекої епохи — світогляд її сучасників, питання тогочасної політики, моралі, етики. В ній з неперевершеною художньою силою передано почуття й думи тих суспільних верств Грузії, які були безмежно віддані своїй батьківщині і за першим її покликом з мечем у руках відстоювали рідну землю від ворожої навали.

Історія зберегла дуже мало даних про автора поеми. Точні дати його народження і смерті невідомі. Основне джерело відомостей про Шота Руставелі — сам його геніальний твір, зокрема вступ до нього. Виходячи з того, що поема присвячена царіці Тамар (1174—1208), історики й літературознавці вважають, що її створено «мешхом безвісним із Руставі», як він сам себе називав, не раніше 80-рр. XII ст. і не пізніше першого десятиріччя XIII ст. Автор її, очевидно, був володарем мешхеського Руставі і близьким до придворних кіл. Дослідники також вважають, що Руставелі є автором і ряду інших творів, зокрема роману-поєми про Йосифа Прекрасного і поєми «Вихваліяня», присвяченої Тамарі. Вони були написані ним до «Витязя в тигровій шкурі», але до нас не дійшли. Та вже одним «Витязем» Руставелі навіки обезсмертив своє ім'я.

Поема має велике пізнавальне значення. За історією драматичного кохання Автанділа і Тінатін, Тарієля і Нестан-Дареджан, за боротьбою героїв твору з різними ворогами, з дикими звірами і казковими істотами, за описами далеких країв, де відбувається дія поеми, сучасники легко могли розпізнати рідну Грузію. І навіть та обставина, що серед персонажів Руставелі бачимо індійців, арабів, мулгазарійців та представників інших народностей, ніякою мірою не знижує самотнього, національного характеру твору, який міг з'явитися саме в тогочасній феодальній Грузії, що відстоювала свою незалежність від чужоземних загарбників.

Величезний був вплив «Витязя в тигровій шкурі» на загалом дуже багату грузинську літературу, особливо поезію. Давид Гурамішвілі, Ніко Бараташвілі, Важа Пшавела, Григорій Орбеліані, Ілля Чавчавадзе, Акакій Церетелі та інші видатні митці Грузії відзначали великий вплив поеми на всю наступну грузинську літературу. Адже ні один з попередників Руставелі (а грузинська література знає до нього імена Іоанна Шавтели, Чахрухадзе, Мосе Хонелі, Саргіса Тмогвелі та ін.) у своїх творах не зміг піднятися до таких вершин, яких досяг автор «Витязя в тигровій шкурі».

Сповнена глибокого змісту, поема захоплює читача широтою зображень у ній подій, глибоким реалізмом, високими художніми якостями, гуманністю і оптимізмом. Руставелі наділив своїх героїв такими привабливими рисами, як любов до рідної землі, безкорислива дружба, здатність до самопожертви, чисте кохання, лицарське ставлення до жінки, повага до інших народів, що особливо було важливим у тодішню епоху національної й релігійної замкненості.

Випробувана в боротьбі з темними і жорстокими силами дружба синів трьох різних народів — араба Автанділа, індійця Тарієля і мулгазарійця Фрідона, які діють спільно в ім'я правди, незбориме кохання Автанділа і Тінатін, Тарієля і Нестан-Дареджан, благородні почуття Тарієля до Асмат яскраво свідчать про гуманізм Руставелі. Тонкого ліризму сповнені зокрема сторінки поеми, що зображують кохання Тарієля і Нестан-Дареджан. Її лист до нього є взірцем любовної лірики у світовій літературі.

Виступаючи в поемі прибічником сильної, централізованої держави, гнівно тавруючи іноземних загарбників, Руставелі вустами своїх героїв, особливо Автанділа, висловлює і прогресивні для того часу суспільно-політичні ідеї. Він закликає звільнити рабів з неволі, роздати багатства бідним, забезпечити сиріт і вдів, заперечує проти закріпачення жінок, часто без поваги, а іноді й неприхильно відзивається про церковників. Тому й не дивно, що ці останні після смерті автора всіма силами намагалися перекурити текст поеми або навіть звсім його знищити.

Однак це не означає, що в творчості Руставелі, як і в його світогляді, немає суперечностей. Геніальний грузинський поет був сином свого часу, і саме з цієї точки зору треба сприймати його творчість. Будучи виразником ідеології панівної верхівки тодішньої Грузії, обстоюючи феодальну державу з централізованою владою, він, зрозуміло, не міг бути послідовним у своїх поглядах.

Автор «Витязя в тигровій шкурі», основоположник грузинської поезії і літературної мови, виступає в поемі як палкий патріот. Він прославляє мужність і

доблесть своїх героїв в їх боротьбі за перемогу правди і добра, світла над темрявою, за визволення своєї батьківщини від чужоземного панування. Його герої здатні на великі подвиги в ім'я рідної землі і заради коханої. Любов і дружба, благородство почуттів невіддільні від них.

Поема насичена афоризмами і метафорами, повна глибоких думок. Наприклад: «...Померти ліпше, як життя в ганьбі тягти!». «З ворогів усіх найгірший ворог той, що наче друг». «І у біді зміцніть треба, мов тверда стіна камінна». «Мусить друг заради друга знести злидні, долі лють». Ці та багато інших руставелівських афоризмів давно стали народними приказками.

«Подібно Пушкіну, Грибоедву, Шевченку, Саят-Нова, Ахундову,— говорив П. Г. Тичина на урочистому руставелівському пленумі в Тбілісі в грудні 1937 року, присвяченому 750-річчю «Витязя в тигровій шкурі»,— весь він (Руставелі) перейде в народ і стане невіддільний від мудрості народної— в його думках, піснях, приказках, приповідках»¹.

Грузинською мовою «Витязя в тигровій шкурі» було вперше надруковано у Тбілісі в 1712 р. під редакцією історика й письменника царя Вахтанга VI, який написав передмову і коментарі до поеми. В Росії про неї стало відомо лише на початку XIX ст. завдяки історикові і археологові Є. О. Болховітінову, який в книзі «Историческое изображение Грузии в политическом, церковном и учебном ее состоянии», що вийшла в Петербурзі в 1802 р., розповів про твір Руставелі. Вперше фрагменти з поеми в російському перекладі А. Абашідзе з'явилися в тбіліській газеті «Кавказ» (№ 22 за 1849 р.).

Для вивчення поеми і популяризації її серед читачів багато зробили літературознавці М. Ф. Броссе, Д. І. Чубінов², книговидавець П. Й. Йоселіані, українські вчені, революційні демократи М. І. Гулак та О. О. Навроцький, які жили й працювали на Кавказі, та ін. Грунтовні дослідження з питань руставелознавства написав М. Я. Марр³. Однак повний переклад «Витязя в тигровій шкурі» російською мовою, здійснений поетом К. Бальмонтом, побачив світ лише в 1917 р.

Та справжнім надбанням широких кіл читачів поема стала лише за Радянської влади. Тільки грузинською мовою нині налічується 40 видань «Витязя в тигровій шкурі». Крім того, його перекладено майже всіма мовами народів СРСР, а також багатьма мовами зарубіжних країн Європи і Азії. Широкою популярністю користуються зокрема переклади російською мовою, здійснені після К. Бальмонта в радянський час П. Петренком, Ш. Нуцубідзе, Г. Цагарелі, М. Заболоцьким, П. Антокольським та українською мовою — М. Бажаном.

Про популярність «Витязя в тигровій шкурі» серед читачів і величезну науково-дослідну роботу по вивченню епохи Руставелі, що її ведуть літературознавці, філософи, мистецтвознавці, історики насамперед у самій Грузії та братніх радянських республіках, а також за рубежом, яскраво свідчить капітальна бібліографічна праця Г. Імедашвілі, видана Інститутом історії грузинської літератури ім. Руставелі АН Грузинської РСР⁴.

За десятиріччя після виходу цієї ґрунтовної книги багато зроблено для дальшого дослідження життя й творчості Шота Руставелі, вивчення невідомих раніше моментів у його біографії. Дуже корисною була, наприклад, поїздка в 1960 р. групи грузинських учених і письменників Г. Церетелі, А. Шанідзе та І. Абашідзе до Палестини. Їм вдалося розшукати та сфотографувати в єрусалимському Хресному монастирі, що є пам'ятником грузинського зодчества XI ст. і в якому, за деякими припущеннями, був похований Руставелі, на одній з колод під шаром фарби фреску — портрет поета, що належить, як вважають ряд дослідників, до XVII ст. Завдяки цьому стало можливим з'ясувати важливі деталі біографії автора «Витязя в тигровій шкурі». З цього питання грузинські дослідники опублікували ряд нових наукових робіт, які розширюють відомості про поета⁵. Вийшли також нові художні твори, присвячені Руставелі.

¹ Павло Тичина. У пісні, славі, помислах живе. Вибрані твори, т. III, К., 1957, стор. 62.

² Д. Чубінов. О грузинской поэме Вепхис-тхаосани, или Барсова кожа. «Журнал министерства народного просвещения», 1842, № 8, стор. 112—126.

³ Н. Я. Марр. Вступительные и заключительные строки Витязя в барсовой коже Шоты из Рустава, Спб., 1910; його ж. Грузинская поэма «Витязь в барсовой шкуре» Шоты из Рустава и новая культурно-историческая проблема. «Известия Академии наук», 1917, т. II, 6 серия, № 7—8.

⁴ Гайоз Имедашвили. Руставелологическая литература. 1712—1956 годы. Тбилиси, 1957, 952 стор.

⁵ Ираклий Абашидзе, Георгий Церетели, Акакий Шанидзе. Шота Руставели в иерусалимском Крестном монастыре. У кн. Ираклий Абашидзе. Палестинский дневник. Тбилиси, 1962; його ж. Палестина, Палестина..., М., 1965; його ж. По следам Руставели. Тбилиси, 1966.

Зокрема на думку грузинського радянського вченого П. Ингорквва політичний діяч XII—XIII ст. ериваст Шота з роду еретських Багратіоні (можновладних феодалів одного з семи грузинських царств, що об'єднувало князівства Ереті і Руставі) є ніхто інший, як Шота Руставелі — автор «Витязя в тигровій шкурі».

Грунтуючись на глибокому дослідженні історичних матеріалів, П. Ингорквва вважає, що поет народився близько 1166 р., а поему написав між 1196 і 1207 рр., коли перебував при дворі цариці Тамари. Починаючи з другої чверті XIII ст. Руставелі був одним з керівників і учасників важливих державних патріотичних починань, пов'язаних з боротьбою проти монгольського нашествия. Після розкриття Кохтінстаської антимонгольської змови він врятувався від смерті лише завдяки своєму другові Цотне Дадіані. Вмер поет близько 1250 р. на 85-му році життя⁶.

Як зазначалося вище, крім грузинських і російських учених, життя й творчість Руставелі вивчали й українські літературознавці.

Відомості про великого грузинського поета та його поему на Україну вперше заніс ще у XVIII ст. Давид Гурамішвілі, згадуючи про нього у своїх творах і, як вважають дослідники, ділячись з своїми українськими друзями про «Витязя в тигровій шкурі»⁷.

Сторіччям пізніше багато уваги дослідженню поеми приділили згадані вже М. І. Гулак та О. О. Навроцький. Опинившись після заслання на Кавказі, вони полюбили грузинську літературу й мову і почали вивчати її перекладати «Витязя в тигровій шкурі». Порівнюючи його з «Іліадою», «Одіссеєю», «Словом о полку Ігоревім» та ін., М. І. Гулак називав твір Шота Руставелі чудовою поемою⁸. Дослідник тоді ж звернув увагу на суто грузинський характер цього твору.

Уривок з поеми вперше переклав українською мовою Олександр Навроцький. Але надрукувати його царські власті не дозволили. Він був опублікований лише за Радянської влади⁹.

Однак повноцінний переклад «Витязя в тигровій шкурі» українські читачі одержали лише в 30-х роках XX ст. Велика заслуга в цьому належить радянському поету і вченому, академіку АН УРСР М. П. Бажану, який віддав майже десятиріччя роботи над перекладом «Венхіс-ткаосані» з грузинської на українську мову. Читачі вперше одержали повний текст поеми, що складається з вступу, 58 повістей і заключної частини. — всього близько 7 тис. рядків. Це видання побачило світ у 1937 р., коли радянська громадськість урочисто відзначала 750-річчя з часу написання твору Шота Руставелі¹⁰. Крім цього, на Україні видання цього перекладу вийшли в 1940, 1950 і 1957 рр.

Виступаючи на руставелівському пленумі в Тбілісі в 1937 р., М. Бажан говорив: «Руставелі своєю поемою утверджує нашу спільну гордість, як утверджують її Пушкін, Шевченко, Чернишевський»¹¹. Саме дружба культур братніх радянських народів надихала на творчу працю поета-перекладача, який прагнув донести поему до українського читача в максимумно близькому до оригіналу звучанні. Для цього він тривалий час уважно вивчав не тільки твір Шота Руставелі, своєрідність його поетичної мови, а й епоху, коли поет жив і творив, а також український фольклор, у якому шукав найкращих засобів для передачі руставелівського вірша.

Добившись великої точності перекладу, М. Бажан зберіг епічний тон твору, творчо передав ритм і риму поеми і водночас повною мірою розкрив авторські думки, особливо в афоризмах. «Поет М. Бажан, — зазначав грузинський письменник М. Ясамані на вечорі, присвяченому Руставелі, в січні 1937 р. у Тбілісі, — читав нам натхненні рядки Руставелі в переповненій аудиторії. Серед слухачів були відомі руставелезнавці, професори, поети, педагоги. Аудиторія захоплена зустріла поета і поздоровила його з перемогою. Всі, хто вступав, одноголосно підкреслювали високу якість перекладу, його надзвичайну точність»¹².

Широко було відзначено в 1937 р. на Україні, як і в інших республіках Радянського Союзу, 750-річчя з часу написання поеми. В республіканській пресі було

⁶ Г. Ахвеледнани, Г. Маргвелашвілі. Исследование биографии великого Руставели. Журн. «Вопросы литературы», 1965, № 6, стор. 64—72.

⁷ П. Тициана. Давид Гурамішвілі читає Григорію Сковороді «Витязя в тигровій шкурі». Вибрані твори, т. I. К., 1957, стор. 212—213.

⁸ Н. И. Гулак. О Барсовой коже Руставели. Две речи, произнесенные в тифлисском кружке 13 и 20 марта 1884 года. Тифлис, 1884, стор. 13.

⁹ Шота Руставелі (статті і матеріали), К., 1938, стор. 202—207.

¹⁰ Шота Руставелі. Витязь у тигровій шкурі. Грузинська поема. Переклав Микола Бажан. К., 1937, 294 стор.

¹¹ М. Бажан. Слава наших днів. У зб. Шота Руставелі, стор. 57. Детально розглянув місце і значення творчості Руставелі та його поеми в світовій літературі. М. Бажан і в статті «Велика поема грузинського народу» (в збірці «Люди, книги, дати», К., 1962).

¹² М. Ясамані. «Витязь у тигровій шкурі» Шота Руставелі українською мовою. У зб. «Шота Руставелі», стор. 185.

надруковано різноманітні матеріали з цього приводу, зміщено уривки й розділи з поеми в перекладах українською та російською мовами. З статтями, які розкривали значення, місце і роль «Витязя в тигровій шкурі» у вітчизняній і світовій літературі, виступили українські вчені й літератори О. Білецький, О. Корнійчук, А. Малишко, М. Рильський, В. Сосюра, П. Панч, П. Тичина та ін.

У ряді міст республіки відбулися урочисті вечори, а в Бібліотеці АН УРСР експонувалася літературно-художня виставка, присвячена Руставелі. Письменники і літературознавці Радянської України взяли активну участь у руставелівських торжествах у Тбілісі.

З піднесенням готується громадськість УРСР до 800-річчя з дня народження Шота Руставелі, яке відзначатиметься за рішенням Всесвітньої Ради Миру у вересні 1966 р. Президія Спілки письменників України створила ювілейну комісію, яку очолює поет-академік П. Г. Тичина. Намічено провести урочисті руставелівські вечори в Києві та обласних центрах республіки, на які будуть запрошені гості з братньої Грузії. В свою чергу на батьківщину Руставелі поїдуть українські літератори. У клубах, будинках і палацах культури відбудуться лекції і доповіді про життя й творчість поета. Видавництво «Дніпро» випустить нове видання «Витязя в тигровій шкурі» в перекладі М. Бажана з його вступною статтю «Безсмертна поема». Товариство «Знання» УРСР видасть брошуру О. Мацая «Шота Руставелі».

Великий грузинський поет і сьогодні з нами — будівниками комуністичного суспільства, з усіма прогресивними силами світу, що борються за утвердження на землі свободи, рівності, братерства, миру, демократії і соціалізму.

Ш. Я. ВЯДРО

75-річчя К. Е. ГРІНЕВИЧА

У вересні 1966 р. минає 75 років з дня народження і 50 років педагогічної діяльності відомого українського радянського археолога, професора Харківського державного університету — Костянтина Едуардовича Гриневи́ча.

К. Е. Грине́вич народився 21 вересня 1891 р. у м. Вологді. Після закінчення гімназії, навчався на історико-філологічному факультеті Харківського університету.

Ще в студентські роки він захопився науковою роботою. В 1913 р. побував у Греції, а повернувшись з подорожі, написав кілька статей, присвячених стародавнім пам'яткам Еллади. Після закінчення університету в 1915 р. К. Е. Грине́вич був залишений при факультеті для продовження наукової роботи. Згодом він виїхав до Петрограда, де став доцентом і працював багато років. На початку 20-х рр. К. Е. Грине́вич виконував обов'язки директора Керченського музею, а з 1924 р. став директором Херсонського музею.

В ці роки вчений провадив широкі археологічні дослідження на Боспорі, в Херсонесі та його околицях. Ці дослідження становили значний вклад у вивчення господарства і оборонної системи Херсонесу, дали цінні матеріали з топографії Боспору. Під його керівництвом у короткий строк було створено Археологічний музей, який став важливим науково-дослідним центром Криму. Слід відзначити роботу К. Е. Грине́вича по упорядкуванню і виданню матеріалів дореволюційних розкопок Херсонеса, що дозволило ввести в науковий обіг велику кількість джерел з історії цього стародавнього міста. Протягом багатьох років К. Е. Грине́вич був редактором «Херсонесского сборника».

В 30-х роках учений був вимушений переїхати до Сибіру. Але й там, як тільки трапилася нагода, він розпочав археологічні дослідження місцевих пам'яток. У 1944 р., працюючи в Томському університеті, К. Е. Грине́вич захистив докторську дисертацію, яка підводила підсумки його багаторічної праці по вивченню оборонної системи Херсонеса Табрійського.

У 1948 р. К. Е. Грине́вич переїхав до Нальчика, де працював професором Кабардинського педінституту. Тут він широко досліджував археологічні пам'ятки Північного Кавказу. Особливо важливих результатів було досягнуто в галузі вивчення кобанської культури.

В 1953 р. К. Е. Грине́вич повернувся до Харківського університету і до нинішнього року керував кафедрою стародавньої історії та археології. Працюючи у Харкові, він протягом багатьох років провадив розкопки стародавньої Ольвії, вивчав оборонні споруди західної частини міста. Ці дослідження дали змогу знайти найдавнішу оборонну стіну і з'ясувати важливі деталі фортифікаційної системи Ольвії.

В своїй науковій діяльності К. Е. Грине́вич ніколи не обмежувався вивченням лише археологічних проблем. Він завжди цікавився питаннями стародавньої історії, історії мистецтва, проблемами музеєзнавства. Йому належать праці, присвячені Солону, пам'яткам античного мистецтва, питанням музейного будівництва та ін.

Багатогранною є й педагогічна діяльність К. Е. Гріневича. Він підготував багато висококваліфікованих істориків та археологів. Серед його учнів є кандидати і доктори наук, доценти і професори, викладачі шкіл, вузів, працівники музеїв та науково-дослідних інститутів.

З нагоди 75-річчя Костянтина Едуардовича численні учні й товариші по роботі від щирого серця бажають йому здоров'я, бадьорості, багатьох років творчої праці.

В. І. КАДЄВ

БІБЛІОГРАФІЯ ДРУКОВАНИХ ПРАЦЬ К. Е. ГРІНЕВИЧА

- Два дня в семивратских Фивах, журн. «Гермес», 1914, № 4.
 Дниловское кладбище. (Из эллинических впечатлений), журн. «Гермес», 1914, № 9.
 По Элладу, в кн.: Сборник историко-филологического общества, т. 21. Сборник статей в честь В. П. Бузескула, Харьков, 1914. Versus Saphicens. (О переводах с античных языков), журн. «Гермес», 1914, № 15—16.
 Новый взгляд на реформу Клизфена, журн. «Гермес», 1915, № 13—14, № 15—16.
 Четвертая книга Геродота и следы личного знакомства историка с Ольвией, в кн.: Записки имп. Харьковского университета, кн. 4, 1915.
 Курджинская гемма 1896 года, журн. «Гермес», 1916, № 15.
 Н. П. Кондаков (1866—1916), журн. «Гермес», 1916, № 18.
 Рец.: «Древний мир в памятниках его письменности», журн. «Советский музей», 1917, № 4—6.
 Рец.: Вальдтауэр О. Ф. Пифагор Регийский. Исследование в области греческой скульптуры первой половины V в. до Р. Хр., Пг., 1915, журн. «Советский музей», 1917, № 2—3.
 Бронзовый сосуд из Курджинского кургана. (На Кубани), журн. «Известия Археологической Комиссии», Пг., 1918, вып. 65.
 L'archéologie classique de Panticapée. (Introduction aux études archéologiques de Kertch), Kertch, 1920, (Edition du Musée des antiquités de Kertch), No 2, 16 с.
 Дотатарский период, в кн.: Путеводитель по Крыму, Симферополь, 1923.
 Археологические исследования в Керчи (1924 г.), журн. «Новый Восток», 1924, № 6.
 Новейшие раскопки в Крыму. (Лето 1924 г.), «Красный журнал для всех», 1924, № 11.
 Вместо монастыря — музей. (Письмо из Херсонеса), газ. «Красный Крым», 19 червня 1925 р., журн. «Крым», 1925, № 1.
 Об организации Историко-археологического музея в Херсонесе, Симферополь, 1925.
 Очерки по истории классовой борьбы. (От Вавилона до Парижской Коммуны), Л., «Мысль», 1925, 101 с.
 Херсонес. Краткий очерк. Симферополь, 1925, 12 с.
 Что такое Херсонес? Общие предварительные сведения, Севастополь, 1925, 16 с.
 Что такое экскурсия и как ее устраивать. (В помощь красной интеллигенции нашей деревни). М.—Л., 1925, 78 с.
 Археология на службе у обществоведения, в кн.: Народный университет на дому, Л., 1926.
 Археологические раскопки в Керчи в 1920 г. и исследование вала в 1924 г., Тезисы доклада, Бюллетень конференции археологов СССР в Керчи, 1926, № 4.
 Возобновление раскопок в Херсонесе Таврическом. (Корсуни наших древних летописей), журн. «Крым», 1926, № 2.
 Иллюстрированный путеводитель по Херсонесу Таврическому. История. Руины. Музей, Севастополь, 1926, 160 с.
 Итоги и перспективы научно-исследовательской работы в Крыму в области античной культуры. Тезисы доклада, Бюллетень конференции археологов СССР в Керчи, 1926, № 5.
 Мраморный таманский саркофаг. Тезисы доклада, Бюллетень конференции археологов СССР в Керчи, 1926, № 4.
 Обломок аттической краснофигурной котилы с изображением Аполлона из Керчи. Тезисы доклада, Бюллетень Конференции археологов СССР в Керчи, 1926, № 4.
 Опыт методологии археологической науки, Севастополь, 1926, 56 с.
 Панорамы обороны Севастополя, Симферополь, 1926, 17 с.
 Раскопки в Херсонесе Таврическом в 1926 г. Сообщения Гос. Академии истории материальной культуры, Ежегодник, т. 1, Л., 1926.
 Стены Херсонеса Таврического, ч. 1. Подстенный склеп № 1012 и ворота Херсонеса, открытые в 1899 году, Севастополь, 1926, 72 с.
 Что такое Херсонес? Общие предварительные сведения с экскурсионным пла-

ном и рисунками. Издание 2-е, исправленное и дополненное. Севастополь, 1926, 23 с.
 Археологические разведки в северо-восточной части Керченского полуострова, Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии, т. 1. (58), 1927.
 Древнейшая оборонительная стена в Херсонесе, обнаруженная разведкой в 1927 г., в кн.: Вторая конференция археологов СССР в Херсонесе, Севастополь, 1927.
 Керченская археологическая конференция, журн. «Крым», 1927, № 1.

О плане дальнейшей научно-исследовательской работы Государственного херсонесского музея, в кн.: Вторая конференция археологов СССР в Херсонесе, Севастополь, 1927.

Отчет о херсонесских раскопках в 1926 г. в связи с раскопками 1907—1910 гг. Дневник археологической раскопки херсонесского музея, в кн.: Херсонесский сборник, вып. II, 1927.

Херсонесский сборник, вып. II, ч. 1, Предисловие; ч. 2, Стены Херсонеса Таврического.

Раскопки в Херсонесе Таврическом в 1926. (В свете проблемы исследования древнего городища), журн. «Крым», 1927, № 1.

Сто лет херсонесских раскопок. (Севастополь — Херсонес), журн. «Научный работник», 1927, № 9.

Сто лет херсонесских раскопок (1827—1927). Исторический очерк с экскурсионным планом, Севастополь, 1927, 55 с.

За новый музей. Херсонесский музей как первый опыт приложения марксистских идей в музейном строительстве, Севастополь, 1928, 16 с.

Мраморный таманский саркофаг, Труды секции археологии Института археологии и искусствознания, т. 4, 1928.

Очередные задачи музейного строительства в Крыму. (Из доклада на первом Всекрымском съезде по изучению производительных сил в Симферополе, в мае 1928 г.), журн. «Крым», 1928, № 2 (7).

Раскопки Гераклеийской экспедиции 1928 г. Предварительный отчет с описанием архитектурного комплекса, журн. «Крым», 1928, № 2, вып. 2.

Старобановский Херсонес в свете новейших археологических открытий, Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии, т. 2 (29), 1928.

Херсонес Таврический. История. Руины. Музей. (Иллюстр. путеводитель), изд. 2-е, испр., Севастополь, 1928, 112 с.

Краеведческий музей, его задачи, структура и принципы экспозиции, журн. «Краеведение», 1929, № 9.

Музеи (Германия). Большая советская энциклопедия, т. 16, М., 1929.

Отчетная выставка результатов раскопок Гераклеийской экспедиции (7 августа — 4 сентября 1929), Севастополь, 1929, 24 с.

Принципы построения генерального плана археологического исследования СССР на краеведной основе. (В порядке обсуждения), «Известия Центрального бюро краеведения», Л., 1929, № 2.

Раскопки в Херсонесе в 1927 и 1928 гг. (Предварительный отчет), журн. «Крым», 1929, № 1.

Рост территории древнего Херсонеса, Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии, т. 3 (60), Симферополь, 1929.

Социологические проблемы исследования прошлого Севастопольского района, журн. «Крым», 1929, № 2 (10).

Что такое Херсонес? Общие предварит. сведения, изд. 3-е, испр. и доп. с прибавлением экскурса в область древностей Гераклеийского полуострова, Севастополь, 1929, 24 с.

Город на дне моря, журн. «Хочу все знать», 1930, № 24.

Северо-восточные кварталы Херсонеса Таврического по данным раскопок Р. Х. Лепера (1908—1913), в кн.: Херсонесский сборник, вып. 3, Севастополь, 1930.

Техника и типы кладок датированных стен античного Херсонеса, в кн.: Техника обработки камня и металла, М., 1930.

Исследования подводного города близ Херсонесского маяка, М., 1931, 60 с.

К вопросу о методике археологии, Сообщения Гос. Академии истории материальной культуры, Л., 1931, № 4—5.

Северо-восточные кварталы Херсонеса Таврического по данным раскопок Р. Х. Лепера. (По опубликованным материалам архива государственного музея), Севастополь, издание Государственного Херсонесского музея, 1931, 139 с.

The first All-Russian Congress of Museum Workers, VOKS, 1931, № 4, стор. 81—85.

Ancient Greek Town Discovered beneath the Black Sea, VOKS, 1931, № 1, стор. 104—108.

Problems of Museum Exposition in the USSR, VOKS, 1931, № 10—12, стор. 138—144.

Оборонительные сооружения древнегреческой колонии Юга СССР. (Укрепления Херсонеса и Гераклеийского полуострова), «Исторический журнал», 1940, № 12.

Путеводитель по отчетной выставке результатов раскопок Объединенной историко-археологической экспедиции Томского государственного университета и Том-

ского государственного педагогического института в Басандайке летом 1944 года, Томск, 1945.

Что мы нашли в Басандайке? Журн. «Томск», 1945, ноябрь.

Оборона Боспора Киммерийского, журн. «Вестник древней истории», 1946, № 2.

Работа кафедры древней истории Томского государственного университета имени В. В. Куйбышева, журн. «Вопросы истории», 1946, № 2—3.

Солон, ч. I (До 594 г. до н. эры). (Исследовательский этюд из истории Афин VI века до н. эры). Ученые записки Томского гос. университета, Томск, 1946, № 4.

Оборона Боспора Киммерийского. На основании археологического материала. Ученые записки Томского гос. университета, т. 7, Томск, 1947.

Опыт классификации и датировки басандайской керамики, Труды Томского гос. университета, т. 98, Томск, 1947.

Басандайка. Сборник материалов и исследований по археологии Томской области. Предисловие, Труды Томского гос. ун-та, т. 98, Томск, 1947.

Археологическое исследование урочища Басандайка близ гор. Томска, там же.

Опыт классификации и датировки Басандайской керамики, там же.

Солон, ч. II. Ученые записки Томского гос. университета, Томск, 1947, № 6.

Херсонес и Рим, журн. «Вестник древней истории», 1947, № 2.

Достижения советских ученых в области изучения прошлого Северного Причерноморья, Труды Томского гос. университета, т. 100, Томск, 1948.

Чернолаковый килик из Керчи, Ученые записки Томского гос. университета, Томск, 1948, № 10.

Городище «Прекрасная гавань» в свете новейших данных, журн. «Вестник древней истории», 1949, № 1.

Кабардинская археологическая экспедиция 1949 года, Ученые записки Кабардинского научно-исследовательского института, т. 5, Нальчик, 1949.

Новые работы по археологии Кабарды, Ученые записки Кабардинского гос. педагогического института, Нальчик, 1949.

Кабардинский ГПИ. (Кабардинский гос. педагогический институт), журн. «Вестник древней истории», 1950, № 4 (34).

Новые данные по археологии Кабарды, в кн.: Материалы и исследования по археологии СССР, М.—Л., 1951, № 23.

Юз-Оба. (Боспорский могильник IV века до н. э.), в кн.: Археология и история Боспора, Симферополь, 1952.

Чи був Геродот в Ольвії, журн. «Україна», 1955, № 16.

Экспедиция в Ольвию, газ. «Красное знамя», Харьков, 3 квітня 1955 р.

Дослідження радянських учених у дослідженні античних міст північного Причорномор'я, Учені записки ХДУ, т. 89, Труды історичного факультету, т. 6, 1957.

Новые данные о стенах Ольвии V—IV в. до н. э., Краткие сообщения Института археологии АН УССР, вып. 7, 1957.

Стены Херсонеса Таврического, ч. III. Южная и западная линия обороны, Херсонесский сборник, вып. V, Симферополь, 1959.

К вопросу об экономике архаической Ольвии. (По материалам раскопок Харьковского государственного университета 1960), в кн.: Античный город, М., 1963.

Склав Х. С. ПАДЕЛЬ

УКРАЇНСЬКІ СЛАВІСТИ ПРО КЛИМЕНТА ОХРИДСЬКОГО (До 1050-річчя з дня смерті)

27 липня 1966 р. минуло 1050 років з дня смерті одного з основоположників старослов'янської писемності, учня Кирила й Мефодія — Климента Охридського (відомого також під іменами Климента Болгарського, Климента Словенського й Климента Велицького). Він прожив складне життя і залишив після себе чимало літературних творів, що яскраво відбивають ідеологію слов'янського суспільства в перехідний період від первіснообщинного ладу до феодалізму.

У IX ст. в основному завершується процес формування у слов'ян феодальних відносин і перших держав. Стара язичеська релігія вже пережила себе і була замінена іншою, що відповідала новим умовам, — християнством. Першою з слов'янських держав на цей шлях стало Великоморавське князівство. Тут і розгорнулася діяльність проповідників з Візантії — Костянтина (Кирила) і Мефодія та їх учня Климента.

Про життєвий шлях Климента Охридського відомо дуже мало. Головним дже-

релом для відтворення біографії просвітителя є «Житіє Климента», написане після його смерті і відоме у двох варіантах. Більш повний варіант, який дійшов до нас під назвою «Болгарська легенда», вважається давнішим. Його автором була особа, що особисто знала Климента (про це говориться в XVIII розділі). Але разом з тим у творі знаходимо й такі відомості, які не могли потрапити до нього раніше рубежу X—XI ст. (згадка про архієпископську кафедру в Охриді та ін.). Отже, первісний текст твору, очевидно, пізніше зазнав переробки. Найбільш ймовірно, що цей варіант «Житія» написав грецький письменник X ст. Феофілакт. Короткий варіант твору — так звана «Охридська легенда» — є пізнішим. Його було написано в XIII ст. У цьому тексті зустрічаються суперечності й неточності.

Специфічний агіографічний характер джерела особливо утруднює відтворення життєвого шляху Климента. Чимало важливих питань взагалі залишаються без відповіді. Точно відома лише дата смерті — 27 липня 916 р., а також і те, що помер Климент у дуже похилому віці. Зовсім немає даних про час і місце його народження. З приводу цього в літературі висловлювалися різні думки. Частина дослідників припускають (зважаючи при цьому на прізвище «Словенський»), що він був родом з Паннонії, а в Моравії міг з'явитися і після Кирила й Мефодія. Однак інші вчені наголошують на тому, що, за деякими відомостями, Климент особисто знав Мефодія ще з дитячих років, і в зв'язку з цим вважають, що він був родом з Македонії. Цю гіпотезу підтверджує і згадка короткого «Житія» про те, що Климент нібито походив з мізів (римська провінція Мізія займала в основному територію нинішньої Болгарії).

Климент був так званим сімопочетником — одним з найближчих і найпоследовніших учнів Кирила й Мефодія. В зв'язку з поширенням православ'я у західних слов'ян з'явилася потреба в священнослужителях, добре обізнаних з слов'янською мовою. В 870 р. Климент був висвячений у Римі на єпископа.

У другій половині IX ст. продовжував посилюватися розкол церкви на західну (католицьку) і східну (православну). Цей процес відбувався і у Великоморавській державі, де зустрічався вплив католицизму і православ'я і яка стала ареною гострої ідеологічної боротьби.

Великоморавський князь Святополк орієнтувався на Німеччину і провадив політику сприяння католицизму. Візантійського патріарха Фотія — найбільш активного поборника православ'я — в той час було усунуто з його посади, що сприяло активізації католицького духовенства. Моравська церква формально підлягала католицьким кафедрам у Регенсбургу та Зальцбургу. Більшість духовенства походила з Німеччини. Тому не дивно, що основні принципи сімопочетників — богослужіння і поширення церковних книг слов'янською мовою — зустрічали рішуче заперечення з його боку.

У 878 р. імператор Василій I повернув Фотію константинопольську кафедру. Після цього боротьба між католицизмом і православ'ям розгорілася з новою силою.

Обстановка в Моравії особливо загострилася в 885 р., після смерті Мефодія. Наступ католицизму тут зростає. Боротьбу з православною церквою очолив нітрийський єпископ Віхінг, який користувався необмеженим довір'ям у князя Святополка. Климент у цей час очолював духовенство, що відстоювало традиції Кирила й Мефодія. Віхінг звернувся за підтримкою безпосередньо до Риму. Незабаром після цього всі учні Мефодія (в тому числі й Климент) були обвинувачені в політичній неблагоннадійності і мусили залишити країну. Церковну службу слов'янською мовою було заборонено.

Климент переїхав до Болгарії, де в той час почалася християнізація. Болгарський цар Борис надав проповідникові широкі можливості для місіонерської та просвітельської діяльності. Спочатку Климент перебував деякий час при болгарському дворі, але згодом був призначений місіонером в область Кутмичевіцу (в Македонії). Точне розташування і межі цієї області невідомі, але можна припустити, що основну частину її становила Охридська область (біля Охридського озера), а також землі Дівол та Главиница (південно-західна частина Македонії). Діяльність Климента тут була дуже активною. Близько 3,5 тис. своїх учнів розіслав він у 12 епархій. Незабаром при новому болгарському царі Симеоні Климент став велицьким єпископом.

Найменування «велицький» теж викликає розбіжності серед дослідників, оскільки пізніше в Болгарії його не було. Існують гіпотези щодо походження цього найменування від гірського хребта Білиця або від річки Великої поблизу Охрида тощо. Але не може бути сумніву, що йдеться про Охридську область. Адже й надгробний напис у Пантелеймонівському монастирі в Охриді називає Климента Охридським.

У Македонії, як і в Моравії, Климент займався поширенням слов'янської писемності. Коротке «Житіє» приписує йому навіть доповнення кирилицького алфавіту кількома знаками. Його діяльність розвивалася в трьох основних напрямках: 1) запровадження церковної служби слов'янською мовою і в зв'язку з цим переклад творів грецької християнської літератури, 2) поширення слов'янської писемності і відкриття з цією метою шкіл при церквах, 3) створення оригінальної літератури слов'янською мовою.

Климент був автором цілою ряду творів переважно на морально-релігійні теми («Поученія», «Житія», «Похвальні слова» тощо). Точну кількість їх та всі списки остаточно ще не встановлено. Нині ці твори мають лише історико-пізнавальне значення, оскільки філософська концепція їх відзначається наївністю. Однак у кінці IX ст., коли європейські народи і серед них слов'яни переходили до феодальних відносин з їх принципіально новою ідеологією, такі «Поученія» і т. п. відігравали значну роль у її утвердженні. Ці твори досить швидко поширилися й на Русі. Пізніше частина з них увійшла до церковно-релігійної літератури України й Росії («Четьвімінеї», різного роду «Сборники», «Торжественники», «Ізмарагди», «Златоструї» тощо).

Твори Климента досліджували вчені різних країн. У вивчення життя і особливо літературної спадщини його зробили значний внесок і українські слависти.

Зокрема багато уваги цим питанням приділив український слов'янознавець і письменник О. М. Бодянянський. Він одним з перших серед славистів (майже одночасно з видатним чехословацьким ученим Й. Шафариком) натрапив на списки творів Климента. Бодянянський обмінювався з цього приводу думками з Шафариком і закликав дослідників до дальшого розшуку і вивчення творів Климента. Займаючи тривалий час провідні посади в московському «Обществе истории и древностей», він на сторінках його органу — «Чтеній» опублікував знайдені ним та іншими славистами тексти Климента й наукові дослідження про них. У 1855 р. Бодянянський видав велику монографію «О времени происхождения славянских письмен», у якій дослідив різні списки творів основоположників слов'янської писемності Кирила, Мефодія, їх послідовника Климента, а також роль цих просвітителів у створенні слов'янського алфавіту. Він докладно розглянув й історіографію знайдених та опублікованих текстів Климента.

Ододночасно з Бодянянським і при його підтримці працював над цією темою й російський вчений В. М. Ундольський. У 1840 р. йому вдалося відшукати три найдавніші «Поученія» Климента. Всього Ундольський зібрав 15 його текстів (12 проповідей і 3 списки «Похвали св. Кирила»). Усі знайдені твори він підготував до друку, написавши про життя і творчість Климента ґрунтовну статтю і коментарі до текстів. Однак цю працю було опубліковано лише після його смерті, в 1895 р.

Крім Ундольського, творчість Климента вивчали російські вчені О. І. Соболевський, О. М. Попов, Є. В. Петухов, М. Л. Туницький, В. М. Щепкін, а також українські — І. І. Срезневський і М. Н. Петровський. Перший з двох останніх опублікував один із списків «Похвального слова св. Кирила», а другий — рецензію на працю М. Л. Туницького про Климента.

У 40-х рр. XIX ст. твори Климента досліджував український славист, професор Одеського університету В. І. Григорович. Перебуваючи в 1845 р. у Югославії, він знайшов в архіві при церкві св. Климента в Охриді «Коротке житіє св. Климента», або згадувану вже так звану «Охридську легенду», яка була написана грецькою мовою. В. І. Григорович, дослідивши цю пам'ятку, переклав її текст російською мовою і в 1847 р. опублікував його під заголовком «Разыскания о славянских апостолах, произведенных в странах европейской Турции».

Життю і творчості Климента Охридського приділяв увагу й І. Я. Франко. Про це свідчать його друковані праці й неопубліковані матеріали, що зберігаються в Інституті літератури АН УРСР ім. Т. Г. Шевченка, а також листування з одним із найавторитетніших дослідників діяльності основоположників слов'янського письменства — видатним хорватським славистом Ватрославом Ягичем, який жив і працював у Відні.

І. Я. Франко особливо багато займався питаннями, пов'язаними з діяльністю Климента, в останні роки свого життя. Вивчаючи його твори, Іван Якович ділився своїми думками і планами з Ягичем. У листі від 21 грудня 1911 р. хорватський вчений висловив Франкові свої міркування щодо його праці про Климента. При цьому він радив йому вивчити всі опубліковані твори просвітителя й дослідження про нього та дати ґрунтовний загальний нарис про його діяльність з глибоким аналізом творів і як додаток до праці опублікувати невідомі іншим славистам тексти Климента.

У листі до Ягича від 5 січня 1912 р. про свій задум щодо праці, присвяченої Клименту, Франко пише: «Що торкається Климента-єпископа, то само собою розуміється, що я дам лише досі неопубліковані тексти з львівських рукописів* з критичним апаратом і вичерпною студією. Маю намір в лютім або березні на кілька днів приїхати до Відня і надіюсь до того часу ще також Климента привести готовим до друку**».

У листі до хорватського слависта від 23 січня 1912 р. Франко ще раз говорить про своє захоплення творчістю Климента: «Що відноситься до Климента — єпископа

* Йдеться про твори Климента, які І. Я. Франко знайшов у Львові.

** Листи І. Я. Франка до В. Ягича зберігаються в бібліотеці Загребського університету.

слов'ян, то я постановив собі зібрати все досі про нього опубліковане і тексти обробити критично та літературно-історично».

У цьому листі, як і в рецензії у «Записках» Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка, він висловлює свої сумніви щодо творів, опублікованих в «Известиях» Російської Академії наук, які славист Соболевський приписав Клименту.

Нарешті, Франко закінчив дослідження про Климента, але з невідомих причин весною 1912 р. до Відня не поїхав. Свою працю він переслав Ягичеві поштою. У листі до Франка від 6 лютого 1912 р. хорватський вчений пише, що він одержав три частини його праці, і обіцяє надрукувати їх в «Архівах» Віденської Академії наук, однак просить Франка пом'якшити його полеміку з Соболевським. Але ця праця у Відні не була опублікована, і Ягич повернув її Франкові.

Творчість Климента Охридського Франко досить докладно розглянув також у розділі «Староболгарське письменство» неопублікованої праці «Історія української літератури» (1907 р.) та в багатьох інших матеріалах, які зберігаються в рукописах.

Отже, українські слависти своїми дослідженнями сприяли дальшому вивченню життя й творчості одного з основоположників слов'янського письменства Климента Охридського.

М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ, Я. І. ДЗИРА

М. М. МАТВІЙЧУК. ОРГАНІЗАТОРСЬКА РОБОТА ПАРТІЇ У ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ (1952—1958 рр.), вид-во Київського держуніверситету, К., 1966, 147 с.

В історії нашої партії важливе місце займають 1952—1958 рр. В цей період, особливо після XX з'їзду КПРС, Комуністична партія провела велику роботу по відновленню і дальшому розвитку ленінських норм партійного життя та принципів партійного керівництва, розширила її зміцнила свої зв'язки з масами.

Сучасна практика комуністичного будівництва вимагає глибокого вивчення та всебічного розкриття організуючої, спрямовуючої ролі Комуністичної партії, її низових організацій на всіх етапах соціалістичного будівництва. З цього погляду заслугоує на увагу рецензована монографія. Автор книги зробив значний крок у напрямі узагальнення досвіду партійних організацій України — надійного й випробуваного загону КПРС — удосконаленні партійно-організаційної роботи й посиленні ідейно-виховної роботи та розвитку соціалістичного змагання на промислових підприємствах у 1952—1958 рр. Вдало побудовано план монографії. Проблемний виклад матеріалу дозволяє простежити форми й методи організаторської діяльності партії в промисловості.

Провідне місце в книзі відведено аналізу того, як партійні організації республіки забезпечують конкретне керівництво промисловими підприємствами. Докладно розглянуто також форми та методи керівництва КП України профспілковими й комсомольськими організаціями.

Курс на відновлення ленінських норм партійного життя та принципів керівництва, взятий ЦК КПРС, передбачав підвищення активності комуністів, широкий розвиток критики і самокритики, розгортання внутріпартійної демократії. Автор переконливо доводить, що смілива критика недоліків свідчить не про слабкість, а про силу партії, про її ленінську принциповість.

Книга показує, як після XX з'їзду КПРС значно збільшилось робітниче ядро партії, поліпшився її якісний склад. Наводяться узагальнюючі дані щодо поповнення партійних організацій України. З 1952 р. до 1959 р. КП України виросла на 501 800 чоловік. У січні 1959 р. вона налічувала 1 162 997 членів і 119 535 кандидатів у члени КПРС.

Один з розділів монографії висвітлює багатогранну діяльність партійних ор-

ганізацій промислових підприємств України по піднесенню ідейно-виховної роботи. Зокрема аналізує досвід Комуністичної партії у справі виправлення помилок і недоліків в ідеологічній галузі. Автор розкриває шляхи марксистсько-ленінського виховання комуністів у системі партійної освіти. При цьому показано форми і методи пропаганди економічних знань.

У тому ж розділі цікавий параграф про впровадження партійними організаціями нових форм масово-політичної роботи на промислових підприємствах. В ній стали брати активну участь керівні працівники партійних, радянських і господарських органів.

Окремий розділ характеризує партійне керівництво розвитком соціалістичного змагання робітничого класу України за виконання народногосподарських завдань. Тут проаналізовано шляхи підвищення трудової активності працівників промисловості, зокрема змагання передовиків і новаторів виробництва. Помітне місце присвячено узагальненню роботи партійних організацій, спрямованої на поширення руху виробничих колективів за комуністичне ставлення до праці. Автор розкриває особливості і обґрунтовує закономірності виникнення нової форми соціалістичного змагання, показує недоліки в його розвитку та шляхи їх ліквідації.

Книга наводить цікаві матеріали про розширення виробничих зв'язків між трудящими промислових підприємств України і братніх союзних республік, показує, як партійні організації постійно дбали про забезпечення взаємодопомоги і взаємовиручки, про поширення та впровадження передового досвіду на всіх споріднених підприємствах країни. У трудовому змаганні міцніла дружба народів — велика рушійна сила будівництва комунізму.

В 1952—1958 рр. КП України нагромадила значний досвід керівництва господарським будівництвом. І в цьому аспекті вихід рецензованої праці має дуже велике практичне значення. Робота партійних організацій по відновленню і дальшому розвитку ленінських організаційних принципів, передусім принципів колективності керівництва, розпочалась за два роки до XX з'їзду КПРС і особливо широко розгорнулась після нього. Факти свідчать, що вона відіграла велику роль у зростанні політичної активності й творчої ініціативи комуністів, усіх трудящих, зміцнила зв'язки партії з масами.

Загалом позитивно оцінюючи працю М. М. Матвійчука, слід зробити авторові і

деякі закиди. Він не аналізує літературу з теми, якій присвячена книга. Тому на сторінках монографії не зіставляються думки різних авторів з приводу висвітлення окремих проблем. Тимчасом відомо, що будь-яка наука може успішно розвиватися лише тоді, коли буде творча дискусія, супроводжувана глибокою марксистсько-ленінською аргументацією певних явищ.

В книзі недостатньо розкриті такі питан-

ня, як діяльність партійних організацій по забезпеченню технічного прогресу в промисловості, по впровадженню науково обґрунтованої організації праці на виробництві. Варто б виділити як окремий параграф питання про поширення передового досвіду й прогресивних методів праці у промисловості.

В. П. ШЕВЧУК

*Н. И. СУПРУНЕНКО. ОЧЕРКИ
ИСТОРИИ ГРАЖДАНСКОЙ ВОЙНЫ
И ИНОСТРАННОЙ ВОЕННОЙ
ИНТЕРВЕНЦИИ НА УКРАИНЕ
(1918—1920),*

вид-во «Наука», М., 1966, 455 с.

У 1951 р. вийшла перша в українській історіографії велика узагальнююча праця з історії громадянської війни на Україні, що належала перу М. І. Супруненка¹. Відтоді минуло 15 років. Нова книга видатного українського вченого М. І. Супруненка, яка висвітлює історію громадянської війни на Україні на основі останніх досягнень історичної науки, відкривається характеристикою сучасної історіографії громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції. Вона відзначає досягнення й нерозв'язані завдання у вивченні даної проблеми. Формулюючи мету своєї роботи, автор пише, що він намагався максимально використати досягнення радянської історичної науки і висвітлити ряд питань, які ще не знайшли належного відображення в літературі, розчистити багаторічні нашарування суб'єктивістського характеру у висвітленні багатьох подій громадянської війни на Україні. Слід відзначити, що автор досяг поставленої мети.

Відповідно до періодизації, що вже встановилася, автор показує всі основні етапи й події громадянської війни, причому приділяє увагу питанням державного, господарського, національного і культурного будівництва, міжнародного становища в 1918—1920 рр. Книга відтворює цілісну картину боротьби трудящих мас під керівництвом Комуністичної партії за перемогу й зміцнення Радянської влади та перші кроки становлення нового суспільного ладу на Україні. На багатому документальному матеріалі вона показує спрямовуючу й керівну роль В. І. Леніна, ЦК РКП(б), Раднарком РРФСР, їх піклування про долю українського народу, братерську дружбу і взаємодопомогу українського, російського та інших радянських народів. У той же час показує міжнародну солідарність трудящих, підтримку ро-

бітників капіталістичних країн радянського народу й безпосередню участь інтернаціоналістів у збройних боях з контрреволюційними силами на Україні.

В книзі показані складність і особливості соціально-економічної і політичної обстановки на Україні, труднощі, що стояли на шляху трудящих і партійних організацій, недоліки й помилки в їх діяльності. Цінно, що М. І. Супруненко показує творчу діяльність народних мас, їх героїзм і мужність у боротьбі проти контрреволюції, за перемогу влади Рад, їх беззавітну відданість справі Комуністичної партії, розкриває активну діяльність як партійних, державних і військових керівників, так і місцевих працівників.

Автор виправдує назву своєї книги, приділяючи порівняно невелике місце тим етапам і питанням громадянської війни і інтервенції на Україні, які вже достатньо висвітлені.

Відкривається книга розділом про Вітчизняну війну українського народу проти німецьких окупантів у 1918 р. Коротко охарактеризувавши обстановку після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, автор відзначає ті виняткові труднощі, що їх переживала тоді молода Українська Радянська держава, показує як недостатнє розуміння ленінської національної політики деякими керівними працівниками на Україні привело до недооцінки однієї з найважливіших умов утвердження Радянської влади — союзу робітників і селян. Як приклад цього автор наводить штучне виділення з складу України Донецько-Криворізької республіки, куди ввійшли найбільші промислові райони. Грубим порушенням національної політики була також заява в квітні 1918 р. наркома національностей Сталіна, спрямована проти існування Української Радянської держави.

Книга містить нові матеріали про боротьбу українського народу в братерському союзі з російським народом проти німецької інтервенції й української буржуазної контрреволюції в 1918 р. Автор звертає увагу на найбільш складні й важливі питання, що їх досі або обходять, або спрощують. Зокрема у праці М. І. Супруненка вперше в нашій літературі дано чіткий аналіз процесу еволюції українських дрібнобуржуазних партій і перехо-

¹ М. Супруненко. Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни, К., 1951.

ду їх найбільш лівих елементів на бік соціалістичної революції. Це автор добре показує на прикладі еволюції боротьбистів у 1918 р. Показавши їхні спільні риси з лівими есерами, а також особливості як українських дрібнобуржуазних демократів, М. І. Супруненко приходить до висновку, що виділення лівих груп з українських дрібнобуржуазних партій свідчило про глибоку ідейну і політичну кризу, яку переживали ці партії, про падіння їх політичного впливу, про консолідацію демократичних сил українського народу навколо пролетаріату, про правильність політики Комуністичної партії.

Автор показує, що, керуючись ленінським аналізом тодішнього становища і вказівками, більшовики України змогли підняти народну боротьбу проти окупантів та внутрішньої контрреволюції і добитись відновлення Радянської влади. В цьому ж розділі показано революційну боротьбу на західноукраїнських землях, що розгорталась під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції. Це була боротьба проти імперіалізму за соціальне і національне визволення і вже тоді трудящі західноукраїнських земель прагнули до возз'єднання з Радянською Україною.

Короткому нарисю історії розгрому української буржуазно-націоналістичної Директорії присвячено другий розділ. Тут чітко розкриті класові корені Директорії і нова тактика української буржуазної контрреволюції в зв'язку з крахом німецької інтервенції та гетьманщини. Автор приділяє значну увагу найскладнішому і найменше висвітленому питанню — дальшому процесу привернення дрібнобуржуазних мас на бік Радянської влади, розкриває особливості цього процесу на Україні, цілком правильно піддаючи критиці спрощення, що є в українській радянській історіографії з цього питання. М. І. Супруненко послідовно проводить думку, що партія більшовиків не могла покладатись тільки на стихійний ріст політичної самосвідомості дрібнобуржуазних мас, зокрема селянства, і вела під керівництвом Леніна рішучу й наполегливу боротьбу за завоювання цих мас на свій бік. Більшовики України здійснювали загалом гнучку тактику, спрямовану на співробітництво з лівими силами боротьбистів, викриваючи в той же час їх націоналістичні тенденції й ведучи запеклу боротьбу з тими, хто стояв на петлюрівських позиціях. Ця ж ленінська тактика застосовувалась і щодо т. зв. борьбистів, цезалежників, потім лівих незалежників та інших лівих груп української, а також єврейської дрібнобуржуазної демократії.

У третьому розділі дано короткий нарис розгрому антантівських інтервентів на Півдні України. Тут наведено деякі нові матеріали, зокрема про дипломатичну ініціативу Українського Радянського уряду з метою запобігти інтервенції Антанті.

Спеціальний розділ присвячено соціалі-

стичному будівництву на Україні весною 1919 р. Давши ґрунтовний аналіз перетворення державного і суспільного ладу, автор зазначає, що будівництво і зміцнення Української Радянської держави могло б проходити успішніше, якби не перешкождали незгоди між керівними працівниками. Автор прагне дати всебічну характеристику «правих» і «лівих» в КП(б)У та суперечностей між ними, викриває основні помилки, які мали місце, зокрема в будівництві збройних сил, у проведенні земельної політики в 1919 р. В праці вірно показано, що на Україні зрівняльний розподіл землі, розпочатий наприкінці 1917 р., був перерваний німецькою окупацією. Українське селянство не мало змоги перебороти ілюзії, пов'язані з таким розподілом землі, і з нетерпінням чекало цього розподілу від відновленої Радянської влади. Тому цілком зрозуміло, що багато селян були незадоволені захопленням організацією радгоспів на шкоду зрівняльному наділенню землею. У розділі також ґрунтовно, з використанням нового матеріалу проаналізовано позитивний досвід початкового періоду колгоспного будівництва.

Характеризуючи класову боротьбу на селі в той період, автор розкриває причини політичного напруження й заходи, що вживались Радянською владою до їх подолання. Зокрема автор зазначає, що однією з причин незадоволення серед українського селянства було ігнорування деякими керівними працівниками української мови, що давало привід для посилення української націоналістичної пропаганди. У цьому зв'язку в розділі викрито помилкову позицію Ю. Пятакова й деяких інших керівників, які недооцінювали ленінську національну політику та ленінські настанови про необхідність угоди з партією боротьбистів. Вжиті, хоча і з деяким запізненням, заходи по залученню боротьбистів і борьбистів до Українського уряду, зазначає автор, відіграли позитивну роль, оскільки завдяки цьому значна частина дрібнобуржуазної демократії була не тільки нейтралізована, а й залучена до активної державної, господарської і культурної діяльності. Більше того, її було втягнуто в активну боротьбу з куркульським бандитизмом.

Автор доречно включив до цього ж розділу параграф про боротьбу трудящих західноукраїнських земель за возз'єднання з Радянською Україною саме в цей період. Таким чином тут, як і в усій книзі, історію громадянської війни й боротьбу проти інтервенції розглянуто синхронно на всіх українських землях.

У п'ятому розділі йдеться про боротьбу українського народу проти денікінської контрреволюції. В цей розділ внесено новий цікавий матеріал, зроблено аналіз ряду важливих питань. Автор підкреслює, що відповідальні військові й радянські працівники України весною 1919 р. недо-

оцінили безпеки з боку Денікіна, не поставилися з належною увагою до вказівок Леніна й ЦК РКП(б), яскраво показує роль КП(б)У, робітничого класу України в боротьбі проти контрреволюції.

Інтерес становлять сторінки, де автор розкриває суть й тактику махновщини. Слід сказати, що віддавна (з 20-х років) наша історіографія уникала всебічного дослідження цього складного питання. М. І. Супруненко не тільки знову ставить його, але глибоко й чітко аналізує його на основі всебічної характеристики класової боротьби на українському селі в роки громадянської війни, простежує еволюцію й тактику махновщини на всіх її етапах і показує її неминучий крах. Уже влітку 1919 р. настає перелом у настроях українського селянства, яке дедалі тісніше згуртовується навколо Радянської влади і Комуністичної партії. Розділ докладно, на основі нових цікавих фактів, висвітлює боротьбу проти Денікіна як на фронті, так і в тилу. Зокрема проаналізовано склад повстанських загонів і характер повстансько-партизанського руху. Становлять інтерес нові дані про роботу Зафронтбюро і про суперечності між Денікіним і Петлюрою. В цьому ж розділі дано ґрунтовний нарис воєнних дій та операцій Червоної Армії на Україні.

В шостому розділі книги проаналізовано державне й господарське будівництво на Україні в час мирної передишки на початку 1920 р., висвітлено трудовий героїзм робітничого класу, що виявлявся зокрема в комуністичних суботниках. Приділивши велику увагу аграрному питанню, автор робить правильний висновок, що в цей період Радянська влада остаточно ліквідувала попередні помилки в земельному питанні. Це відіграло вирішальну роль у зміцненні союзу робітничого класу й селянства, завдало удару дрібнобуржуазним партіям і сприяло згуртуванню революційних сил України на боротьбу за зміцнення робітничо-селянської держави.

Останній розділ присвячено історії війни з буржуазно-поміщицькою Польщею та розгрома Врангеля. Спираючись на праці В. І. Леніна та на глибокий аналіз джерел, автор дає чітку характеристику боротьби українського народу проти білополяків і Врангеля, піддаючи гострій кри-

тиці спрощення і перекручення, властиві багатьом загальним і спеціальним працям.

Як і всяка велика праця, книга має окремі недоліки, прогалини, спірні положення. Насамперед викликає жаль те, що автор не вмістив матеріалів про соціалістичне будівництво на Україні в 1920 р. після мирної передишки. Хоча з кінця квітня 1920 р. почалася війна з буржуазно-поміщицькою Польщею і продовжувалися бої з білогвардійськими військами Врангеля, соціалістичне будівництво на більшій частині території України не припинилося. Автор же розгляд цього важливого питання обмежує весною 1920 р. і не доводить до кінця громадянської війни.

Даючи загалом правильну характеристику незгод у КП(б)У між т. зв. «лівими» і «правими», автор це робить тільки в розділі четвертому, присвяченому соціалістичному будівництву навесні 1919 р. Такий підхід неправомірний, оскільки незгоди в основному зводилися до оцінки рушійних сил, перспектив визвольної боротьби трудящих України і тактики КП(б)У в час німецької окупації в 1918 р. Ось чому про них і слід було б писати в розділі першому, де йдеться про боротьбу українського народу проти німецьких окупантів у 1918 р.

Авторові слід було ширше й ґрунтовніше розглянути питання про будівництво радянського державного апарату і боротьбу за його зміцнення на Україні в 1919 р. Не зрозуміло, чому не названо членів Оргбюро, обраного на Таганрозській партійній нараді (стор. 41), зовсім не розглянуто переговори делегації Раднаркому РРФСР з делегацією петлюрівської Директорії на початку 1919 р. Є окремі не зовсім вдалі назви параграфів в розділі другому (параграф 3). Трапляються окремі неточності. Працю над книгою значно б полегшили карти, схеми, ілюстрації.

Однак вказані окремі недоліки книги М. І. Супруненка не міняють її загальної високої оцінки. Це оригінальна, глибоко наукова праця, що є значним досягненням української радянської історичної науки. Її з великою користю та інтересом прочитають як науковці, так і всі, хто цікавиться героїчною історією українського народу.

І. К. РИБАЛКА, І. Л. ШЕРМАН

НАУКОВИЙ ЗБІРНИК МУЗЕЮ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В СВІДНІКУ. I.

*Упорядкував та підготував до друку
Микола Мушинка, Братіслава, Словацьке
педагогічне видавництво. Відділ
української літератури в Пряшеві,
1965, 314 с.*

У Чехословацькій Соціалістичній Республіці, в області Східної Словащини (переважно на Пряшівщині), живе чимала гру-

па українців. Завдяки ленінській політиці Комуністичної партії Чехословащини у національному питанні українські трудящі Східної Словащини за трохи більше, як двадцять років вільного розвитку зробили незрівняно більший крок вперед, ніж усі їх минулі покоління. Пліч-о-пліч з народами-братями — чехами і словаками — вони будують нове життя. Школи з рідною мовою навчання, ансамбль пісні і танцю, театр, радіомовлення, газети й журнали, книжкове видавництво, українська

секція спілки письменників, відділ української літератури, кафедра української мови при університеті, Музей української культури у Свідніку — ось далеко не всі заклади, через які українське населення Східної Словаччини бере участь у культурному, громадсько-політичному та науковому житті республіки, водночас шануючи й розвиваючи свою мову та пісню, національні традиції та культуру.

А шанувати є що. Адже саме в Східній Словаччині народились, тривалий час жили й творили поети Олександр Духнович і Олександр Павлович та чимало інших діячів української літератури й науки. Їх доробок і навіть імена довгий час були невідомі або ж забуті. В архівах, музеях, у приватних осіб Східної Словаччини чекають на свого дослідника цікаві рукописні пам'ятки, документи, стародруки. Цілиною для науки про минуле українського народу є густо розсіяні по українських районах Східнословачької області мури середньовічних замків, монастирів, неповторні шедеври народної архітектури, чудові перлини пісень, балад, історичних переказів. Неоціненні скарби для мовознавства, етнографії зберігають місцеві діалекти, говірки, побут та звичаї.

Надзвичайно ввідрядним явищем у культурному й науковому житті українського населення Чехословаччини слід вважати численні публікації матеріалів і досліджень з його історії та культури, зокрема перший випуск Наукового збірника Музею української культури в Свідніку. Збірник містить понад 16 статей, згрупованих у п'ятьох тематичних розділах: історія, літературознавство, мистецтво та етнографія, фольклористика, мовознавство. Вступна стаття директора музею — видавця Івана Чабиняка знайомить читачів з історією виникнення закладу, його проблематикою, експонатами й планами на майбутнє. Рецензований збірник присвячений пам'яті передчасно померлого доцента Братіславського філософського факультету, дослідника українських діалектів Василя Петровича Латті. Про його життєвий і творчий шлях розповідає цікава докладна стаття.

Корній Заклинський у своєму нарисі на підставі деяких джерел і літератури подає історію Краснобрідського монастиря, його роль у розвитку економіки і культури краю в минулому і робить оригінальні, хоч інколи й суперечливі висновки. Особливо хотілося б застерегти автора від некритичного ставлення до окремих положень буржуазного вченого О. Мицюка. Описуючи події 1703—1710 рр. і справедливо характеризуючи рух під проводом Ференца Ракоці II як повстання, автор нарису слідом за О. Мицюком називає Ракоці «провокатором великої руїни» й за продавцем українського люду. Таке твердження не відповідає дійсності і, в усякому разі, надто суб'єктивне. Національно-визвольний рух початку XVIII ст. під ке-

рівництвом Ракоці був передусім антигабсбургським рухом за створення незалежної Угорщини. Селянство, в тому числі й українське, сподівалось добитись своєї основної мети — знищення кріпосної залежності, уособленням якої були перш за все Габсбурги. Про більше населення сьогочасної Карпатської України, що брало участь у рухові, як відомо, питання і не ставало¹. Тому говорити про зраду Ференцем Ракоці II інтересів саме українців немає жодних підстав. Інша річ, що Ракоці, за походженням аристократ, не завжди міг піднятися вище інтересів свого класу. Це звуило соціальну базу повстання, що дало можливість реакційному угорському дворянству вступити у зговір з Габсбургами і придушити народний рух. Таким чином, зражені були інтереси селянства загалом — угорського, словацького, трансільванського й українського. На жаль, така однобічність властива і деяким іншим історикам ЧССР.

Стаття старшого викладача Пряшівського філософського факультету ім. Шафарика Михайла Поповича присвячена 20-й річниці Словацького народного повстання 1944 р. Автор значно розширює карту досліджень повстання, ознайомивши читачів з партизанським рухом у районі Лєвоцьких гір. Стаття цінна і тим, що висвітлює конкретний внесок українського населення Словаччини в боротьбу проти фашизму. Лєвоцькі гори лежать на стику територій розселення трьох братніх слов'янських народів: словаків, українців і поляків. Гітлерівське командування розташувало тут кілька концентраційних таборів, утікачі з яких тут же, в Лєвоцьких горах, вливались у словацькі, українські, польські загоны народних месників або створювали нові. М. Попович наводить чимало фактів спільної боротьби партизанів проти фашистських загарбників, чим робить певний внесок у вивчення проблеми руху Опору й братерської солідарності антифашистів Європи. У майбутньому автор обіцяє продовжити публікацію статей про партизанів Лєвоцьких гір...

У розділі «Літературознавство» надруковано частину доцентської дисертації старшого викладача Пряшівського педагогічного інституту Андрія Шлепещького про «Маковницького солов'я» Олександра Павловича. Стаття значною мірою написана на нових архівних матеріалах Пришева та Львова і є першою вдалою розвідкою наукової спадщини поета. Публіциста і, як доводить А. Шлепещький, історика найбільш західної території розселення українців.

¹ Див. Новая и новейшая история Венгрии, М., 1965; Штенберг Я. І. З історії спільної боротьби угорських і українських селян під час визвольної війни 1703—1711 рр., Наукові записки Ужгородського державного університету, т. XXXVIII, Ужгород, 1959.

Заслугує на увагу стаття наукового працівника Музею Татранського народного парку Яна Олейника — про народний одяг українського села Якуб'яни на Спиші, стаття старшого викладача Пряшівського філософського факультету Михайла Романа — про друкування творів радянських письменників на сторінках східнословачьких періодичних видань у 30-і роки. У статті працівників Інституту охорони пам'яток Словацької академії наук Бланки Ковачевиної та Імріха Пушкаря детально змальовані дві дерев'яні церкви в українських селах Бардіївського округу Східної Словаччини. Церкви ці, збудовані руками народних умільців далекого минулого, є зразками майстерності й творчої фантазії. Одна з церковок уже розвалилася, друга надзвичайно ветха, і сумлінне й скрупульозне дослідження наших словацьких друзів увічнило ці пам'ятки народної архітектури. Стаття Б. Ковачевиної та І. Пушкаря має дуже добрі фотоілюстрації та креслення.

Вісім статей збірника присвячені українській фольклористиці та мовознавству. У плані міжслов'янських культурних взаємин особливої уваги заслуговує стаття пряшівського науковця Миколи Мушинки про історію збирання українського фольклору в Східній Словаччині. Автор показує, що займалась цією важливою справою не лише місцеві діячі, а й науковці з України, російські, словацькі, чеські та польські фольклористи. Цікаві спостереження відомого празького вченого Ореста Зілинського про історичну достовірність, місце виникнення та історичність головного героя найстарішої української пісні про Стефана-воеводу («Історичні та жанрові риси пісні про Стефана-воеводу»). Аспірант Пряшівського філософського факультету Микола Штець досліджує мовну боротьбу на Пряшівщині в роки буржуазної Чехословацької республіки. Лінгвістичні статті Андрія Куримського, Олдржіха Лешка та Йосифа Шелепця мають переважно програмний характер.

Цікаві статті відомого знавця закарпатської літератури та фольклору Франца Тихого (про світські пісні у Московському пісеннику), професора Празького університету Карела Горалека (про зв'язок українських балад з південнослов'янськими піснями), а також покійної Марії Пржездзєцької, доктора Інституту ПАН у Кракові (про історію роду Богданських, церковних малярів по обидва боки Карпат). Ці праці значно виходять за тематичні рамки рецензованого видання, стосуючись більшою мірою міжслов'янських

зв'язків, але це тільки робить честь інтернаціональному спрямуванню збірника.

Надруковані у збірнику дві рецензії: Корнія Заклинського на книгу Людовіта Гараксіма² та Михайла Романа на книгу В. Шевчука³. В цілому позитивні, рецензії вносять дещо самостійне у висвітлення історичного минулого українців Східної Словаччини. Щодо цього слушне зауваження К. Заклинського про помилковість положення Л. Гараксіма, що назви «Україна» й «українці» прийшли за Карпати тільки в наш час. Автор рецензії доводить, що їх вживали «на Закарпатті щонайменше від XVII століття». Слушні й інші зауваження К. Заклинського на безперечно цінну книгу Л. Гараксіма, а побіжно — й на праці Коломийця. Проте й рецензент не зумів до кінця подолати односторонність старої історіографії в оцінці ролі окремих осіб і явищ в історичному минулому Закарпаття (див. стор. 294—296, 297). К. Заклинський вірно вказує на недостатність зв'язків між науковцями Радянського Закарпаття й Східнословачького краю. Однак його підтримка твердження Л. Гараксіма про те, «що коли Пряшів вибився на перше місце за Карпатами, тоді ужгородці неохоче приймали або й не приймали пряшівських видаць, не поступали солідарно з Пряшівщиною, називали пряшівців «товтами», і що подібні тенденції проявляються й нині, на наш погляд, не до кінця продумана. Наприклад, антологія «Поети Закарпаття», видана минулого року в Пряшеві, на полицях книгарень Ужгорода пролежала не більше дня.

І останнє. Виходячи «з практичних міркувань» і маючи на увазі насамперед читачів свого краю, упорядники вирішили друкувати статті мовою оригіналів. Але, беручи до уваги, що збірник, безперечно, зацікавить і радянських українських читачів, було б доцільно, на нашу думку, в кінці кожної статті дати резюме провідною мовою збірника, як, скажімо, це зробили упорядники із статтею Марії Пржездзєцької. А загалом щиро вітаємо вихід у світ першого і чекаємо наступних наукових збірників Музею української культури в Свіднику.

К. І. ГУРНИЦЬКИЙ

² L. Haraksim. K sociálnym a kultúrnym dejinám Ukrajincov na Slovensku od roku 1867. Bratislava, 1961.

³ В. Шевчук. Сучасні українсько-чехословацькі літературні зв'язки 1945—1960, К., 1963.

П. СОХАНЬ. ВОГОНЬ ВІЧНОЇ
ДРУЖБИ,

вид-во політичної літератури України,
К., 1966, 114 с.

Про дружбу російського і болгарського народів — дружбу вікову, випробовану історією, написано чимало праць. І дуже відрадно є поява на книжкових полицях нових книг, присвячених цій тематичі. До таких книг і належить праця П. Соханя.

Спираючись на опубліковані праці своїх попередників та залучаючи нові архівні матеріали, автор у першому розділі своєї книги розкриває перед читачами джерела непорушної українсько-болгарської дружби.

Визволення Болгарії російськими військами від жахливого п'ятивікового турецького іга і проголошення її незалежності відкрило нову сторінку в історії братерських зв'язків болгарського народу з народами Росії.

В цей період поживаються російсько-болгарські торговельні відносини, які здійснювалися, головним чином, через Одесу, Херсон, Миколаїв та Ізмаїл. Більш різноманітними стають і культурні зв'язки Болгарії з Україною. Посилюється вплив болгарської молоді на навчання в такі міста, як Москва, Петербург, Одеса, Київ, Миколаїв, Харків.

З особливим інтересом автор розповідає про перебування класика болгарської літератури Івана Вазова в Одесі, про вклад у зміцнення наукових і культурних українсько-болгарських зв'язків болгарського вченого і громадського діяча Марина Дринова, про викладацьку і громадську діяльність в Болгарії видатного українського громадського діяча М. П. Драгоманова, який з моменту відкриття першого в країні Вишого училища до самої смерті (1895 р.) займав там посаду викладача загальної історії, і, за висловом І. Франка, відіграв помітну роль у поглибленні «традиційних українсько-болгарських зв'язків».

Значну увагу приділяє автор висвітленню творчого спілкування видатних українських письменників революційно-демократичного напрямку — І. Франка, Л. Українки, П. Грабовського, О. Кобилянської, В. Стефаника, О. Маковея та інших з відомими діячами культури Болгарії Іваном Шишмановим, Петко Тодоровим, Петко Славейковим, Алеко Константиновим.

Надзвичайно важливе місце у традиційній братерській дружбі українського і болгарського народів посідають революційні зв'язки, у 80—90-х роках XIX ст. в Болгарії проживала велика група російських і українських діячів народницького руху, в тому числі українць В. К. Дебогорій-Мокрієвич. Після втечі з Сибіру тут знайшли притулок також П. Дашкевич, І. Лазаревич, М. Волянський та інші революціонери.

З 90-х років минулого століття почи-

нається бойова співдружність революційних соціал-демократів — марксистів Димитра Благоєва, Георгія Киркова, Георгія Бакалова та інших відомих діячів болгарського робітничого руху з російськими марксистами. Викликають інтерес сторінки, де йдеться про перевезення в Росію з-за кордону ленинської «Искры» славним сином болгарського народу Іваном Загубанським, про постачання болгарськими революціонерами російським і українським емігрантам паспортів (зокрема, В. І. Ленін та Н. К. Крупська проживали у Мюнхені з болгарськими паспортами як «доктор юриспруденції Йордан К. Йорданов і його дружина Маріца»), про участь болгар, що вчилися або працювали на Україні, в революційній боротьбі українських трудящих та інші цікаві факти.

Новий етап у розвитку братерської російсько-українсько-болгарської дружби почався після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. Трудящі Болгарії з величезною радістю сириняли звістку про перемогу пролетаріату Росії і рішуче стали на його бік. З захопленням зустріли перемогу Жовтневої революції і ті болгари, яких доля закинула на територію революційної Росії. Більшість з них поруч з росіянами, українцями та іншими народами боролась на барикадах революції та фронтах громадянської війни. Серед болгар-інтернаціоналістів, які не вагаючись стали на захист першої в історії людства держави робітників і селян, автор називає прізвища багатьох прославлених снів болгарського народу.

Спільна боротьба і спільно пролита кров у визволенні людства від фашизму назавжди скріпили вікову дружбу російського, українського та болгарського народів.

Виникнення після закінчення другої світової війни табору соціалістичних країн поклато початок встановленню нового типу міжнародних відносин. В умовах існування світової соціалістичної системи традиційна радянсько-болгарська дружба набула нового якісного змісту і нових форм.

Автор пише про те, як відразу ж після встановлення народно-демократичного ладу в Болгарії почали відновлюватися і створюватися нові відділення Товариства болгарсько-радянської дружби, 4250 комітетів якого вже влітку 1950 р. об'єднали 1200 тис. членів. Братерське співробітництво і зміцнення дружби стали державною політикою урядів Народної Республіки Болгарії та Радянського Союзу.

В розділі, який названо «Братерське співробітництво», автор наводить велику кількість нових цікавих фактів про економічні та культурні зв'язки українського та болгарського народу в умовах світової соціалістичної системи, аналізує різноманітні форми цих зв'язків і на основі цього аналізу аргументовано робить висновок, що заснована на віковичних традиціях братерська дружба і співробітництво україн-

ського і болгарського народів з кожним днем міцніють і розвиваються.

Позитивною рисою книги є наявність в ній значної кількості дбайливо підібраних і майстерно виконаних ілюстрацій та фотознімків.

Даючи високу оцінку книзі П. С. Соханя, слід також зупинитися і на деяких її недоліках. Автор цілком вірно на початку праці говорить про те, що героїчна історія болгарського народу багата в чому подібна до історії українського народу. Проте в книзі наводиться недостатня кількість фактів, які розкривають цю правильну тезу. Потрібно було б зупинитися докладніше на таких формах боротьби проти національного і соціального гноблення, які мали місце в історії обох народів, як козацтво та гайдуцтво, проаналізувати спільні риси та особливості цих історичних явищ. Хотілося б мати більш повну характеристику діяльності в Болгарії таких українських діячів, як М. Парашук та Я. Л. Романчук. Як відомо, перший з них є автором багатьох архи-

тектурних споруд, якими по праву пишається болгарський народ. А Ярослав Романчук в роки першої світової війни активно виступав проти українських буржуазних націоналістів, що об'єдналися у так звану спілку визволення України і продалися німецькому імперіалізму (див., наприклад, його працю «Европейската война и руско-украинския въпрос», Варна, 1914).

Зустрічаються в книзі інші дрібні недоліки. Є окремі неточності у географічних назвах, в прізвищах болгарських діячів, повторення. Вимагають уніфікації окремі виноски в науковому апараті (див., наприклад, сторінки 13, 14, 15, 32, 34, 38, 42, 55 та ін.).

Проте всі ці зауваження, спрямовані на поліпшення праці, не мають істотного значення. В цілому книга П. С. Соханя заслуговує високої оцінки. Вона сприятиме дальшому зміцненню і поглибленню багатотисячолітньої українсько-болгарської дружби.

І. М. МАРКОВИЧ

W. NAJDUS. PRZEZ ZIELONA GRANICE.
NA POLSKICH SZLACHACH
LENINOWSKIEJ «BIBULY»,
Warszawa, 1964, 184 s.,

W. NAJDUS. LENIN I KRUPSKA
W KRAKOWSKIM ZWIĄZKU
DLA WIEZNIÓW POLITYCZNYCH,
Warszawa—KraKów, 1965, 264 s.

В. НАЙДУС. ЧЕРЕЗ ЗЕЛЕНИЙ КОРДОН.
НА ПОЛЬСЬКИХ ШЛЯХАХ
ЛЕНІНСЬКОЇ НЕЛЕГАЛЬНОЇ
ЛІТЕРАТУРИ,
Варшава, 1964, 184 с.;

В. НАЙДУС. ЛЕНІН І КРУПСЬКА
В КРАКІВСЬКІЙ СПІЛЦІ
ПОЛІТВ'ЯЗНІВ,
Варшава—Краків, 1965, 264 с.

Роль В. І. Леніна у згуртуванні міжнародного революційного руху завжди привертала до себе увагу дослідників. Дві нові книги відомого польського історика Валентини Найдус висвітлюють деякі невідомі досі моменти біографії геніального вождя і учителя трудящих усього світу.

Над цією темою автор почала працювати незабаром після війни. В результаті була написана книга «Ленін в Польщі»¹. Нещодавно читач одержав ще дві книги. Написанню їх сприяло те, що у 1952 р. серед матеріалів Головного Національного

Комітету Польщі* були знайдені архіви Краківського союзу допомоги політв'язням і Краківської організації РСДРП(б).

Ці матеріали, а також розшуканий В. Найдус у Закопанській бібліотеці комплект журналу «Вензень політичний» — органу Краківської спілки — спогади, листи, фотографії колишніх контрабандистів та спеціалістів партійної техніки, які перевозили нелегальну літературу, зброю, потрібних партії людей, лягли в основу двох останніх книг В. Найдус.

Книга «Ленін і Крупська в Краківській спілці політв'язнів» присвячена діяльності демократичної інтернаціональної організації, заснованої у 1910 р. для допомоги жертвам царизму незалежно від їх партійної належності. Завданням Спілки була пропаганда боротьби з царизмом, дискредитація царизму, створення кас взаємодопомоги та своєрідних комун, надсилання партійної літератури та організація втеч і багато інших заходів, мета яких — згуртування політв'язнів і найшвидше їх повернення до активної боротьби з царизмом. Переважну більшість у правлінні Краківської спілки становили члени СДКПіЛ, тому робота організації носила партійний характер.

Дослідниці довелося провести велику роботу по розшифруванню партійної документації, щоб відтворити діяльність Краківської спілки та участь у його роботі В. І. Леніна й Н. К. Крупської.

У 1912 р., коли сім'я Ульянових прибу-

* ГНК — Головний національний комітет Польщі — патріотичний, з націоналістичним ухилом комітет проавстрійського напрямку, об'єднував різні кола — від консерваторів до ППС.

¹ W. N a j d u s. Lenin w Polsce, Warszawa, 1953 та російське видання — Валентина Найдус, «Ленін в Польщі», М., 1957 р.

ла до Кракова з Парижа, Краківський союз уже був впливовою організацією і налічував близько 600 членів — лікарів, учителів, письменників, адвокатів, робітників та студентської молоді. Організація мала 22 відділення у різних містах. В самому тільки Львові налічувалося 240 її членів. Серед активу була Софія Сігізмундівна Держинська, дітя ППС-лівіці — Марія Кошутська, Марія Шапіро, майбутній генеральний секретар Комуністичної партії Польщі Юліан Лещинський-Ленський, майбутній радянський дипломат Г. Чичерін, більшовичка Людмила Сталь та ін. Враховуючи велику революційну роль Краківського союзу, ЦК РСДРП відрядив до нього свого постійного представника Н. К. Крупську.

Автор докладно розповідає, як В. І. Ленін і Н. К. Крупська з підопічних Краківського союзу стають його активними членами і спрямовують всю роботу організації.

Перебування Ульянових у Польщі пов'язане в основному з Краковом і Пороніно. Краківський період, як найважливіший, висвітлений у книзі з великою докладністю. Щодо поронінського періоду, то, висвітлюючи його, слід було б дещо більше розповісти про роботу Спілки.

Книга В. Найдуса докладно розповідає про зв'язки В. І. Леніна з польським революційним рухом, про дійове використання ним легальних засобів боротьби. Через Краківський союз Володимир Ілліч встановив зв'язок з іншими легальними прогресивними польськими організаціями, виступав з доповідями або друкував свої статті. Саме в цей час встановився постійний зв'язок між більшовицькою «Правдою» і Краківською спілкою. Найважливіші кореспонденції з каторги і заслання, що їх в умовах царського режиму «Правда» не могла надрукувати, пересилалися центральному органу Краківського союзу «Вензень політични».

З участю В. І. Леніна та Н. К. Крупської Краківська спілка встановила зв'язки з найвіддаленішими губерніями Росії. Було зібрано маршрути етапів політичних засланців, матеріали, що показують організацію їхніх втеч, підписи видатних людей під маніфестом проти терору і провокацій царського уряду.

Краківська спілка, як зазначено у книзі В. Найдуса, створила В. І. Леніну умови для розгортання політичної роботи, охоронила його безпеку. Так, адвокату Мареку як члену правління не раз доводилося захищати інтереси Володимира Ілліча від надмірної цікавості поліції, а згодом, коли австрійські власти заточили його до тюр-

ми Нового Тарча, Сергій Багоцький, Зігмунт Марек, Якуб Ганецький, Віра Костишева, Борис Вігілев та інші діячі Краківського союзу зробили все, щоб повернути В. І. Леніну свободу.

Краківська спілка політ'в'язнів існувала до травня 1917 р. Невипадково з від'їздом В. І. Леніна до Швейцарії туди перемістилося й правління спілки.

Друга книга В. Найдуса — «Через кордон. На польських шляхах ленінської нелегальної літератури» докладно розповідає про шляхи транспортування цієї літератури в Росію та з Росії через польські землі. Найголовнішим з них, підкреслює автор, був шлях східногалицький, що пролягав через українські землі, точніше — через Львів, Хотин, Гусятин, Кам'янець-Подільський. На відміну від іншого, ченстоховського шляху, де організаторами перевезення нелегальної літератури були польські соціал-демократи, роботу на території Галичини виконували агенти «Искры».

Організований восени 1901 р. з ініціативи В. І. Леніна та Н. К. Крупської Юзефом Басовським транспортний шлях через українські землі був основним шляхом, яким доставлялася найважливіша партійна література.

Перебування В. І. Леніна в Польщі сприяло зміцненню старих та налагодженню нових зв'язків з соціал-демократами. Книга В. Найдуса розповідає також про полум'яного агітатора, легендарного героя революції, який у жовтні 1917 р. керував штурмом Зимового палацу, Миколу Криленка (це йому В. І. Ленін доручив налагодити доставку нелегальної літератури через Польщу), про «червоні родини» Криленків та Петриковських, про довірених людей — «поштові скриньки» й «листоноші» В. І. Леніна, на ім'я яких з метою конспірації надсилалася вся партійна література.

Дещо схематично подано в книзі матеріали про роботу польської соціал-демократії на території Росії. Ще чекають дослідження зв'язки України з Краківським союзом, які, безумовно, існували. Слід також докладніше вивчити питання про участь українських письменників у перевезенні нелегальної літератури.

Обидві книжки В. Найдуса — подорож у минуле співробітництво революційної Росії з польською соціал-демократією, яке у наші дні вилилося у дружбу і співробітництво Радянського Союзу з Польською Народною Республікою.

В. С. СУРМІНСЬКА

РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ СИМПОЗИУМ З ПРОБЛЕМ НАУКОЗНАВСТВА

Радянсько-польський Симпозіум, що відбувся в червні 1966 р. у Львові та Ужгороді був присвячений комплексному вивченню розвитку науки. Симпозіум організували Академія наук СРСР та Рада Радянських Товариств дружби із закордонними країнами, а також Академія наук та Товариство польсько-радянської дружби Польської Народної Республіки. В його роботі взяли участь понад 100 радянських і польських учених.

До радянської делегації входило 70 учених з Москви, Києва, Ленінграда, Новосибірська, Вільнюса, Ростова, Львова, в тому числі 20 — з Української РСР — члени-кореспонденти АН УРСР Г. В. Карпенко, Г. Є. Пухов, В. М. Михайловський, професори П. В. Копнін, О. І. Уйюмов, М. Г. Максимович та ін. Очолювали делегацію член-кореспондент АН СРСР Б. М. Кедров (директор Інституту історії природознавства і техніки АН СРСР) і член-кореспондент АН СРСР В. І. Сіфоров (заст. голови науково-технічної секції Ради Товариств Дружби).

Польську делегацію очолювали академік Польської Академії наук головний вчений секретар ПАН І. Малецький (голова комісії з наукознавства ПАН), професор Є. Ольшевський (керівник Інституту історії науки і техніки ПАН), магістр Т. Ксіонжик (відповідальний секретар Товариства польсько-радянської дружби). В складі делегації було 14 польських учених, які представляли історію науки і техніки, філософію, економіку та органи управління наукою.

Крім офіціальних делегацій у роботі Симпозіуму взяли участь польський представник в науково-технічній комісії Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ) З. Скерський та чехословацький учений, відповідальний секретар національного об'єднання істориків науки і техніки доктор Й. Смолка, а також представники наукової громадськості Львова та Ужгорода.

Загальні питання обговорюваної тематики були розподілені на три основні групи: предмет і метод наукознавства, місце його в існуючій системі наук; основні проблеми теорії науки, що являють першочерговий інтерес для наукової розробки; можливості, шляхи і форми практичного впливу досліджень з наукознавства на опти-

мізацію процесів управління наукою і загального ходу наукового розвитку.

З першого питання дискусія розгорнулась навколо проблеми: бути наукознавству своєрідним типом комплексного вивчення одного об'єкта різними галузями науки, чи на основі конкретного досвіду свідомо і активно вести курс на формування нової і єдиної наукової дисципліни, що оперує виробленням нею комплексним методом дослідження.

Доктор технічних наук С. В. Шухардін (Москва) підкреслив, що наукознавство — це теоретична й методологічна наука, яка займається вивченням законів розвитку науки як особливого суспільного явища. Дослідження в галузі наукознавства мають базуватись на сумі фактів, а не на окремих прикладах та фактах, саме тому статистичні, кількісні методи повинні знайти тут найширше застосування.

Певність, що наукознавство буде йти в напрямку дальшої інтеграції окремих історико-наукових дисциплін, висловив проф. Є. Ольшевський (Варшава), порівнявши роль історії науки в розвитку наукознавства з роллю, що її відіграє економічна історія для політекономії або історія мистецтва для мистецтвознавства. Ю. М. Шейнін, В. С. Козаковцев (Москва), П. В. Славенас (Вільнюс), порівнюючи наукознавство за ступенем абстракції та узагальненням з математикою і кібернетикою, вважають, що наукознавство повинне пронизувати і об'єднувати всі галузі знань, в тому числі й суспільні науки.

В ряді виступів учасників Симпозіуму було висловлено думку про необхідність вироблення єдиної термінології наукознавства. С. Хаскелевич (Варшава) розповів, що для цього вже зроблено в ПНР. Обговорюючи питання методології, Г. А. Лахтін (Новосибірськ) зупинився зокрема на використанні наукознавством досягнень кібернетики, математичної статистики, теорії інформації, економічного аналізу, соціології та ряду інших наукових дисциплін.

В багатьох виступах приділялася увага соціологічним дослідженням. Проф. В. Ж. Келле (Москва) присвятив свою

доповідь питанню організації науки, успішне вирішення якого неможливе без конкретних соціологічних досліджень.

Проблемам логічного аспекту наукознавства, психології наукової творчості, етики наукових стосунків та правовим питанням сучасної науки, охорони авторства і наукового пріоритету приділили увагу П. В. Коплін (Київ), М. Г. Ярошевський (Ленінград), В. П. Култигін (Київ) та В. А. Рассудовський (Москва). Підкреслюючи важливість практичного впливу досліджень з питань наукознавства на оптимізацію процесів управління наукою та на загальний хід наукового розвитку, цікаві дані про темпи розвитку радянської науки навів А. А. Зворикін (Москва). Якщо населення СРСР подвоїлося приблизно за 70 років, то кількість учених подвоїлася за 5 років, а наукових публікацій (книг) — за 5—9 років. Структурний аналіз цих та інших відомостей про науку, на базі кількісної оцінки темпів розвитку науки, її структурних змін, внутрішніх зв'язків між окремими галузями тощо дає, на думку промовця, можливість вирішувати ряд практичних питань, пов'язаних з організацією наукової діяльності. Про керівництво розвитком науки говорив у своєму виступі В. В. Налімов (Москва).

На питаннях узагальнення досвіду наукового розвитку, формального й математичного апарату наукознавства, узагальнення історичного досвіду організації праці людей науки, аналізу історично зумовлених змін і тенденцій у розвитку організаційної структури науки та питаннях узагальнення досвіду пошуків оптимальної структури наукових кадрів та установ зупинились у своїх виступах Г. М. Добров і В. М. Клименюк. Вони також наголосили, що для наукознавства важливими мають стати дослідження ефективності наукової діяльності, досвіду функціонування конкретних наукових систем у їх взаємозв'язку з іншими науками, з технікою і виробництвом, а також узагальнення багатого досвіду прогнозування шляхів науки.

Г. М. Добров та В. М. Клименюк доповіли про наукознавчі дослідження Сектора історії техніки і природознавства Інституту історії АН УРСР.

Цікавими були пропозиції учасників Симпозіуму з питань наукового прогнозування. І. Д. Іванов і В. А. Обухов (Москва) зазначили три основні види прогнозів: багатостроковий (20—30 років), середньостроковий (5—10 років) і короткостроковий (1—2 роки). Вони звернули увагу на доцільність дотримуватись середньострокових прогнозів в галузі техніки. Організації наукової праці присвятили свої виступи П. Т. Приходько та О. І. Щербаков (Новосібірськ). Головним завданням наукознавства з цієї точки зору П. Т. Приходько вважає розробку

питань підвищення продуктивності праці науковців. О. І. Щербаков розповів про досвід організації конкретно-соціологічних досліджень, що проводилися в Сибірському відділенні АН СРСР.

З. Скерський приділив значну увагу координації наукових досліджень як у межах однієї країни, так і в рамках РЕВ. Він зазначав, що така координація має велике значення для країн соціалістичного табору, дає можливість зменшити непродуктивні витрати коштів, скоротити терміни проведення досліджень та підвищити їх якість.

Учасники Симпозіуму виробили план-перелік найважливіших проблем наукознавства, тем і конкретних завдань. План складається з шести розділів: питання історії і теорії науки (історичний, соціологічний, психологічний аспекти дослідження науки); методика кількісного аналізу розвитку науки (єдність кількісного і якісного аналізу, застосування статистичних методів аналізу та методу анкетування, моделювання процесів розвитку науки); планування наукових досліджень; проблеми організації наукової діяльності; ефективність наукових досліджень і питання економіки науки; використання обчислювальної техніки в дослідженнях, що узагальнюють досвід науково-технічного розвитку. Після детального доопрацювання та конкретизації складу виконавців цей проект буде внесено на затвердження Президії АН СРСР.

Хоча дослідження з наукознавства в усьому світі ще у процесі свого становлення, проте доповіді і виступи учасників Симпозіуму продемонстрували велике прикладне значення таких досліджень.

На заключному засіданні Симпозіуму в м. Ужгороді було детально обговорено й ухвалено «Рекомендації по дальшому розвитку досліджень в галузі наукознавства». В цьому документі знайшли відображення всі викладені вище наукові проблеми, а також сформульовано організаційні пропозиції: потреба в створенні при Президії АН СРСР Наукової Ради по комплексному вивченню розвитку науки і організації всесоюзного журналу; необхідність координації цих досліджень як у рамках наших країн, так і в масштабах РЕВ; визначено, що відповідний польсько-радянський Симпозіум з аналогічної проблематики буде проведено в м. Любліні орієнтовно в квітні 1967 р.; затверджено спільну комісію для остаточного редагування документів Симпозіуму.

Симпозіум виявився цінним вкладом у справу становлення нової галузі знання — наукознавства, сприяв розширенню польсько-радянської дружби і наукового співробітництва, переконливо довів доцільність більш широкого впровадження в практику такого роду форм спільної наукової роботи.

Г. М. ДОБРОВ, В. М. КЛИМЕНЮК

ЧИТАЦЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ, ОРГАНІЗОВАНА КИЇВСЬКИМ ВІЙСЬКОВО-НАУКОВИМ ТОВАРИСТВОМ

17 червня 1966 р. відбулась читацька конференція по книзі «Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945 гг.» (однотомник)*, організована Київським Військово-науковим товариством. На конференцію зібрались військові історики Києва, генерали й офіцери, учасники Великої Вітчизняної війни, представники наукових установ, вузів, штабу й Політуправління КВО, Київського гарнізону Товариства «Знання» УРСР та великих бібліотек столиці України.

Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС послав на конференцію представників авторського колективу Відділу історії Великої Вітчизняної війни — відомого військового історика доктора історичних наук генерала Б. С. Тельпуховського та полковника М. С. Долгого.

Відкрив конференцію голова Ради ВНТ генерал-лейтенант запасу С. Г. Горячев. Короткий огляд книги, що обговорювалась, зробив О. Л. Кронік. В обговоренні взяли участь кандидат військових наук полковник К. В. Маковій, кандидат економічних наук І. В. Данько, генерал-лейтенант І. І. Карпезо, М. А. Просвіров, К. В. Свиридов і ін.

Цінність однотомника — досконала побудова по періодах війни, з глибоким аналізом і висновками по кожному з них. В книзі вдало пов'язані в єдиному комплексі воєнні дії Радянських Збройних сил і партизанів, ідеологічну роботу, процес розвитку і перебудови народного господарства на воєнний лад, розвиток науки, техніки, літератури і мистецтва в роки війни, воєнні дії наших союзників і могутнє розгортання руху Опору в країнах Західної Європи.

Добре висвітлена в книзі керівна роль Комуністичної партії Радянського Союзу.

Авторський колектив вдало здійснив підготовку компактної узагальнюючої праці, одночасно доповнивши її новими матеріалами. Але високо оцінюючи книгу, учасники конференції разом з тим відмітили деякі її слабкі сторони, зокрема — не досить яскраво відображення бойової діяльності окремих видів військ, не досить глибокий аналіз фактора раптовості нападу гітлерівців 22 червня 1941 р. У книзі не висвітлено цілий ряд армійських і фронтових операцій, не завжди підкреслено характерні риси згаданих битв і операцій.

Загалом високий рівень наукового видання книги має неточності у висвітленні окремих фактів. Зокрема на стор. 53, де розглядається співвідношення сил і їх групування до початку війни, вказано, що в

нас було танків — 1475, а у противника — 2800. Насправді ж тільки на Україні наші війська нараховували багато більше.

Хоч у книзі й наведені приклади героїзму, відваги, що проявляли радянські воїни в перші дні війни, але зовсім не зрозуміло, чому не згадується героїзм, мужність і стійкість цілих з'єднань, таких як 41 стрілецька дивізія (комбриг М. Г. Милкушев), що 5 діб вперто обороняла район м. Рава-Руська; 99 стрілецька дивізія, що проявила виключний героїзм і активність біля Перемишля, та ін.

Не зрозуміло, чому не зроблено вкрай важливого висновку про причини невдачі наших військ у районі Умані в серпні 1941 р. (стор. 89—90). Слід було чіткіше підкреслити оперативне й політичне значення героїчної оборони Києва та прилегло до нього району.

Мабуть, немає рації в книзі, розрахованій на широке коло читачів, висвітлювати в яскраво полемічному плані Харківську операцію 1942 р. (стор. 161—162). Учасники конференції не погодилися з висновками на стор. 133 про те, що перемога під Москвою означала «рішучий поворот воєнних подій на користь СРСР». Наша перемога розвіяла міф про непереможність німецько-фашистської армії, була першою великою поразкою гітлерівської армії в другій світовій війні, мала велике зовнішньополітичне значення, але, однак не означала ще «рішучого повороту».

Деякі помилки в книзі викликають досаду і жаль. Наприклад на стор. 465 вказано, що війська 50 армії в Східно-Прусській операції мали завдання «оборонятися». Насправді ж 50-а армія була по суті зв'язковою ланкою між 3 і 2 Білоруськими фронтами і наступала.

81 стрілецький корпус (командир генерал-лейтенант Ф. Д. Захаров) знаходився в складі цієї армії. 22 січня 1945 р. форсував р. Нарев у районі м. Ломжа, маючи в першому ешелоні 343-ю стрілецьку Білостоцьку дивізію. За 42 дні наступальних боїв лише полки цієї дивізії пройшли по Східній Пруссії 242 км і зайняли 252 населених пункти.

В заключенні книги (стор. 594—599) наголошується на грізній небезпеці сучасної війни, на використанні ракетно-ядерної зброї, а звідси — на необхідності зосередити всі зусилля для запобігання термоядерної війни.

Ще слід доповнити висновком про необхідність посилення обороноздатності й боєготовності СРСР та всіх інших країн, що згуртували всі свої військові зусилля в Організації Варшавського договору. Тут слід би особливо підкреслити, що в будь-якій навіть найтяжчій війні радянський народ зі своїми друзями обов'язково виїде переможцем, бо немає сил на світі,

* Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945 гг. Краткая история, М., 1945, 623 с.

які б повернули колесо історії назад. «Все, що нове,— нездоланне!». Це положення повинно вселяти впевненість у неминучості й закономірності нашої перемоги.

Вказані окремі недоліки книги, проте, не знижують її загальної цінності і можуть бути легко усунуті при перевиданні. Всі, хто виступав, одностайно підкресливши її велике наукове, пізнавальне і виховне значення, говорили про необхідність додаткового її видання масовим тиражем, щоб ця хороша книга стала настільною для кожного радянського патріота.

Конференція висловила глибоку подяку авторському колективу за новий вклад в історичну науку.

З великим інтересом і винятковою увагою було заслухано змістовний виступ доктора історичних наук генерала

Б. С. Тельпуховського. Відповівши на запитання, він розкрив ряд важливих проблем военно-історичної науки, особливо підкреслив складність сучасної міжнародної обстановки.

Відмітивши високу активність учасників конференції і ряд цінних зауважень, він закликав усіх істориків більше вивчати й аналізувати операції окремих військових з'єднань, наполегливо викривати буржуазних фальсификаторів історії, широко і науково пропагувати славні бойові традиції Радянських Збройних Сил і всього нашого народу.

Конференція пройшла на високому організаційному, ідейному і науковому рівні.

О. Л. КРОНІК

80-річчя АКАДЕМІКА І. П. КРИП'ЯКЕВИЧА

Ім'я Івана Петровича Крип'якевича, значного українського радянського історика, академіка АН Української РСР, заслуженого діяча науки УРСР широко відоме не тільки в нашій країні, але й далеко за її межами. За 60 років своєї наукової діяльності він опублікував понад 600 наукових і науково-популярних праць, що стали цінним надбанням нашої історичної науки. І. П. Крип'якевич — дослідник надзвичайно широкого діапазону. Плідно працюючи в галузі історії українського народу, зокрема історії козацтва, української культури й мистецтва, він у той же час опублікував чимало праць з етнології, допоміжних історичних дисциплін, краєзнавства і т. п. Всім його книгам і статтям властива глибока ерудиція й ґрунтовність, досконале володіння широким джерельним матеріалом.

І. П. Крип'якевич — член редакційних колегій багатьох журналів, «Української радянської енциклопедії», багатьох серійних видань, зокрема збірників «З історії західноукраїнських земель» (вип. 1—5) та «З історії Української РСР» (вип. 6—8).

І. П. Крип'якевич протягом тривалого часу був директором і завідуючим відділу історії України Інституту суспільних наук АН УРСР, а також керував кафедрою історії України Львівського університету. Видатний учений виховав десятки науковців, які працюють в різних містах країни.

Поряд з великою науковою і науково-організаційною роботою І. П. Крип'якевич бере активну участь у громадському житті. Він — автор численних статей в облас-

ній і республіканській пресі, чудовий лектор, член правління «Товариства культурного зв'язку з українцями за кордоном», неодноразово обирався депутатом районної, міської і обласної Рад депутатів трудящих.

22 червня 1966 р. у Львівському ордені Леніна державному університеті ім. Ів. Франка відбулось урочисте засідання Вченої Ради, присвячене 80-річчю з дня народження і 60-річчю наукової та педагогічної діяльності І. П. Крип'якевича. Віддати шану ювілярові прийшли вчені, представники громадської міста, студенти, друзі, знайомі. Засідання відкрив ректор університету професор М. Г. Максимович. З доповіддю про життя і творчий шлях ученого виступив директор Інституту суспільних наук професор М. М. Олексюк.

Ювілярові були вручені вітальні адреси від Львівських обкому КП України та облвиконкому, Президії АН УРСР, Інститутів історії АН СРСР і АН УРСР, наукових і навчальних закладів, видатних вчених, громадських організацій.

До визначної дати Львівська державна наукова бібліотека та Інститут суспільних наук видали бібліографічний покажчик праць ученого. Статті про життя і творчість І. П. Крип'якевича надрукували «Український історичний журнал», Булетень Архівного управління УРСР «Архіви України», обласні газети «Вільна Україна», «Львовская правда», міжобласна газета «Ленінська молодь».

Ф. І. СТЕБЛИЙ

ДО 70-РІЧЧЯ В. П. ОГОНОВСЬКОГО

9 червня 1966 р. минуло 70 років з дня народження та 40 років наукової, педагогічної та громадсько-політичної діяльності старшого наукового співробітника відділу історії України Інституту суспільних наук Володимира Петровича Огоновського.

Народився В. П. Огоновський в с. Нижнєві Івано-Франківської області в сім'ї учителя. Закінчивши в 1926 р. Празький університет, того ж року повертається до Львова і вступає в члени Комуністичної партії Західної України, працює в її друкованих органах «Світло», «Сила», «Сель-Роб», «Освіта», «Наша земля», «Вікна». Володимир Петрович за короткий час надрукував у пресі понад сотню статей, популяризуючи успіхи соціалістичного будівництва в СРСР, виступає проти поневолення Західної України панською Польщею, за возз'єднання її з Радянською Україною. В цей же час він очолює видавництво КПЗУ «Книжка».

В 1931 р. поліція заарештовує і кидає його до львівської, а потім до луцької в'язниці. В 1934 р. над ним, М. Павликом, Б. Дудикевичем, Л. Кухто й іншими було влаштовано судовий процес. Глибоко переконані в справедливості своєї справи, комуністи поводитись на цьому процесі з властивою їм мужністю й гідністю. Так, В. П. Огоновський заявив, що і в майбутньому не припинятиме діяльність, спрямовану на визволення пролетаріату.

Після возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною В. П. Огоновський активно включився в будівництво нового життя: завідував сектором населення Львівського обласного статистичного управління, потім став старшим науковим співробітником Інституту суспільних наук, де працює і досі.

Перу В. П. Огоновського належить понад 50 наукових праць, серед них «Населення і трудові ресурси західних областей УРСР», «Успіхи соціалістичної індустріалізації західних областей УРСР», «Економічно-географічний нарис західних областей УРСР» та ін.

Громадськість м. Львова широко відзначила ювілей В. П. Огоновського. Обласні газети «Вільна Україна» та «Львівська правда» вмістили про нього статті. В Інституті суспільних наук відбулося урочисте засідання, яке відкрив директор Інституту доктор філософських наук проф. М. М. Олександрюк. Доктор історичних наук М. М. Кравець зробив доповідь про життєвий шлях та діяльність В. П. Огоновського. За успішну наукову роботу, активну громадсько-політичну діяльність та з нагоди 70-річчя з дня народження Львівський обком КП України нагородив його грамотою. Із привітанням виступили проректор Львівського державного університету Ф. А. Деркач, колишній член КПЗУ, член КПРС М. І. Павлик, завідуючий відділом історії України професор М. К. Івасюта, директор Львівського обласного державного архіву Г. С. Сизоненко та інші.

На ім'я ювіляра надійшли вітальні телеграми від інститутів історії та економіки АН УРСР, Центрального статистичного управління СРСР, Центрального статистичного управління УРСР й від інших колективів наукових установ, організацій та окремих учених. Наприкінці засідання ювіляр виступив з доповіддю «Динаміка і структура населення західноукраїнських земель у XX ст.».

М. М. ДРАК

Відгуки та репліки

ЧІТКІШЕ ВИСВІТЛЮВАТИ ІСТОРИЧНІ ПОДІЇ

Наприкінці минулого року на сторінках науково-популярного журналу* кандидат історичних наук О. Горбовський цікаво розповів про історичних діячів та їх «двійників» за період від VI ст. до нашої ери до 30-х років XIX ст.

Загалом стаття заслуговує позитивної оцінки. Однак висвітлюючи цю цікаву тему, автор повинен був глибше розкрити деякі питання.

Так, у стародавній перській державі VII—V ст. до нашої ери правила династія Ахеменідів, до якої належали Кір I, Камбіс I, Кір II (Великий), Кір Молодший. У статті ж Горбовського йдеться про Кіра II Великого, але це чітко не підкреслено.

Історично правдиво О. Горбовський висвітлює внутрішню політику російської імперії з другої половини XVIII ст., цікаво розповідає про смерть імператора Петра III, якого задушили офіцери-гвардійці в Ропшинському мисливському палаці в 1762 р. Хоч офіційно було повідомлено про смерть царя, серед народу поширювалися чутки, ніби він залишився живим і втік. Цим скористався ватажок селянської війни 1773—1775 рр. Омельян Пугачов, проголосивши себе «імператором Петром Федоровичем», тобто Петром III. Як відомо, О. Пугачов, що іменував себе царем Петром III, був публічно страчений в Москві на Болотній площі в січні 1775 р.

О. Горбовський пише: «...Але один раз вбитий змовниками, потім публічно страчений на лобному місці в Москві, Петро III не хотів умирати» (с. 15). Далі він переходить до правителя Чорногорії Стефана. Щодо цього читаємо: «В січні 1768 року в місті Цетиньї на загальних народних зборах Стефан проголосив себе «російським царем Петром III»... (с. 16). Автор без будь-яких підстав порушив хронологічну послідовність викладу історичних подій. Адже, коли з'явився Стефан-Петро III (1768 р.), ще не було «другої смерті» царя (1775 р.).

На жаль, О. Горбовський допустив помилку, називаючи рік смерті російського імператора Олександра I, зазначаючи: «Офіційні документи повідомляють, що імператор Олександр I помер в 1821 році в Таганрозі» (с. 16). Невідомо, якими джерелами користувався автор. Історична література, що вийшла в різний час, одночасно твердить, що цей імператор несподівано помер справді у Таганрозі, але не 1821 р., а 19 листопада 1825 р. Саме з раптовою смертю Олександра I пов'язана така визначна історична подія в Росії, як збройний виступ декабристів на Сенатській площі 14 грудня 1825 р. Дворянські революціонери використали цю своєрідну кризу російської держави.

А. С. ВАСИЛЕНКО

* О. Горбовський. Історичні особи — «двійники», журн. «Наука і суспільство», 1965, № 10, стор. 14—17.

² Див. Русский биографический словарь, т. 1, Спб., 1896, стор. 380; История СССР, Россия в XIX веке, М., 1954, стор. 128; Советская Историческая энциклопедия, т. 1, М., 1961, стор. 361; Л. Д. Любимов. Тайна старца Федора Кузьмича, журн. «Вопросы истории», 1966, № 1, стор. 212.

А ЯК ЖЕ ПРАВИЛЬНО?

П. М. Костриба та І. І. Слинько у № 6 «Українського історичного журналу» (1966 р., стор. 135—137) виступили з рецензією на книгу В. Замлинського «Караюча земля» та Л. С. Степанова «До історії антифашистської боротьби на Ровенщині (1941—1944)». У рецензії привертає увагу один абзац: «Трапляються розходження в датах окремих подій. Так, В. О. Замлинський на стор. 166 пише, що розвідник Микола Кузнецов разом з М. Гнидюком, М. Струтинським, М. Шевчуком вбили на вулиці Ровно міністерського радника доктора Ганса Гелля і фашистського чиновника Адольфа Вінтера 20 червня 1943 р., а Л. С. Степанов в своїй книзі (стор. 92) говорить, що ця подія відбулась в середині вересня 1943 р.»

Напрошується запитання до рецензентів: хто ж правий — В. Замлинський чи Л. Степанов? В такому випадку рецензентам необхідно звернутись до першоджерел,

принаймні до книги М. Струтинського «Подвиг» (Львів, 1964), на стор. 140 якої сказано, що смертний вирок над Геллем було виконано 20 вересня 1943 р. До того ж М. Струтинський цитує фашистську газету «Волинь», яка вказує також на що дату.

До речі, в рецензованій книзі В. Замлинського є ще одна помилка, на яку рецензенти не звернули увагу. А саме, що М. Кузнецов і М. Струтинський разом з М. Гнидюком та М. Шевчуком знищили Гелля й Вінтера. Проте відомо, що їх знищив М. Кузнецов з допомогою М. Струтинського й І. Калініна. (див. Д. Медведєв. «Сильні духом», стор. 278—279 і «Подвиг» — стор. 137—141). М. Гнидюк та М. Шевчук подали М. Кузнецову велику допомогу, проте особистої участі в даній операції не брали.

Г. В. БУХАЛО

3 ПРИВОДУ ЗАМІТКИ ПРО ЗАСНУВАННЯ ОДЕСИ

В «Українському історичному журналі» (№ 6 за цей рік) було вміщено замітку П. О. Александрова «Хто заснував Одесу?», яка не може не викликати подиву.

Полемізуючи з дослідниками минулого сторіччя, а також з О. М. Дерибасом, який опублікував у 1913 р. напівбелетристичну книгу «Стара Одеса», П. Александров стверджує, що засновником міста слід вважати не Й. Дерибаса, а О. В. Суворова. Не беремося дошукуватись, чому замітка П. Александрова побудована таким чином, що честь цього відкриття, яке давно є здобутком історичної науки, приписується автору. П. Александров ігнорує всю радянську літературу з історії Одеси, де значно раніше і на ширшому матеріалі обгрунтовано роль великого російського полководця у заснуванні міста.

Не вважаючи доцільним давати тут повну історіографічну довідку, нагадаємо лише, що понад п'ятнадцять років тому на сторінках газети «Большевистское знамя» (17 травня 1950 р.) була надрукована стаття С. Борового «Суворов и основание Одессы». Про місце О. В. Суворова в історії Одеси досить докладно говорилося у колективній праці «Одесса. Очерк истории города-героя» (Одеса, 1957, стор. 17—18). На це вказувалося і в популярному нарисі В. А. Загоруйка «По страницам истории Одессы и Одесщины» (вып. 1, Одесса, 1957, стор. 65—68, 147). Нарешті, слід послатися і на статтю в «Українській радянській енциклопедії» (т. 10, стор. 159).

Крім того, П. Александров не використав дуже важливих джерел, зокрема збірників архівних документів про О. В. Суворова, де з цього питання є багато цінних відомостей, не кажучи про те, що автор замітки, очевидно, необізнаний з архівними фондами, в яких зберігається чимало матеріалів по даній темі.

Хто ж був засновником Одеси? Відкидаючи антинауковий шлях повного заперечення ролі Дерибаса в історії міста і віддаючи належне таланту визначного інженера Деволана, визнаючи, що О. В. Суворова по праву слід назвати «одним з головних засновників Одеси» («Одесса. Очерк истории города-героя», стор. 17), ми вважаємо справжнім першобудівником міста трудовий народ. У замітці П. Александрова про це згадано лише побіжно, хоч трудящі — селяни-втікачі, солдати, ремісники, жителі міст Подолії, Волині, Білорусії, а також греки і болгар, що тікали від гніту султанської Туреччини, — всі ці численні маси, які в основному склалися з українських селян і козаків, споруджували місто, прославлене в історії нашої великої Батьківщини.

С. Я. БОРОВОЙ, С. М. КОВБАСЮК, З. В. ПЕРШИНА

Додаток

БІБЛІОГРАФІЯ БІБЛІОГРАФІЇ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР (1960—1965 рр.)

(продовження).

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК ПРІЗВИЩ ТА НАЗВ *

- Абаліхін Б. С. 69
Автократов В. Н. 261
Акопова Т. Ф. 126, 132 (скл.), 133 (скл.)
Алекберлі М. А. 70
Альошін Д. С., скл. 77, 108, 152
Альтер С. З. 192
Ангелов Г. В. 287
«Арсенал» ім. В. І. Леніна 193
Артем, про нього 285
Археографический ежегодник 257
Археология СССР 296
Аршинова В. І., скл. 170
Багмут Й. А. 1, 2
Багрич М. І., скл. 138, 182
Балабанов О. Д., скл. 65
Бачинський П. П. 127
Белан Ю. Я. 128
Бережна Н. Р., скл. 30
Берлянд Р. А., скл. 29
Берцук Т. Б., скл. 179
Бех М. 194, 227 (скл.)
Бельська М. В. 129
Беляева П. З., 181 (скл.)
Библиография русского летописания 18
Библиография советской библиографии 19
Бібіков С. М., ред. 99
Бібліографія дисертацій з питань історії, економіки і культури України 270
Бібліографія української і російської бібліографії по історії УРСР 20
Білогуб Л. М. 195
Більше вимогливості до видання історико-партійної літератури 21
Більшовицькі газети часів Жовтневої революції й громадянської війни (1917 — 1921 рр.) 130
Біркина Н. М. 288
Блох Б. А. 196
Бойко В. А., скл. 170
Бойко І. А. 197
Большевистская периодическая печать 71
Бондар М. М. 289, 297
Бонішко І. Т., скл. 147
Борисковский П. И. 298, 299
Борщевский В. Я. 131
Брайчевський М. Ю. 72, 300, 301
Брілон Д. Я., скл. 82
Бусель Ф. С., скл. 138
Бутич М. 22
В єдиній сім'ї радянських народів 132
В сім'ї єдиній 133
Вайсборд Э. А. (Вейсборд) 258, 278 (скл.)
Варгатук П. Л. 4
Варшавчик М. 21
Ващенко З. М., скл. 29
Введенський А. О. 48
Великая Октябрьская социалистическая революция 134, 135
Великая Отечественная война Советского Союза (1941—1945 гг.) 136
Великий подвиг советского народа 137
Верховень Б. Г. 271
Верховний О. І. 198
Ветштейн Р. Й., скл. 305
Видавнича справа, поліграфія та книго-торгівля на Україні 138
Використання історико-біографічних та мемуарних творів на уроках літератури 23
Використання краєзнавчих матеріалів з історії Чернігівщини у викладанні елементарного курсу історії СРСР і УРСР у 7-му класі 199
Винберг Н. А. 302, 303, 316 (скл.)
Виноград З. Д., скл. 82
Винокур І. С. 304
Вінниччина в період Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. 200
Вінниччина — край цукру 201
Волобой П. В. 202
Вольский С. А. 284
Воровский В. В., про нього 280
Вороненко Н. М., скл. 228
Воскресенський О. О., професор, про нього 272
Гавриленко В. 269
Гаврилов А. М. 217
Гамрецький Ю. М. (Гамрецкий Ю. М.) 139—142
Гарчев П. 24
Геллер І. Л., скл. 33, 52, 134, 177
Генеральний опис Лівобережної України 1765—1769 рр. 203
Герасименко М. П. 73
Герасимова Ю. І., ред. 266
Гнидаш І. В. 143
Голиков К. І., скл. 278
Голобуцький В. О. (Голобуцкий В. А.) 74, 75

* В алфавітному покажчику зазначені прізвища авторів, складачів, редакторів, персоналій та назви книг, в яких автор відсутній.

- Головко Г. Г., скл. 201
 Гольнев М. 21
 Гончаренко Н. Г. 144
 Горлач М. І. 25
 Горленко В. Ф. 326
 Город немеркнушей славы 145
 Городецкий Е. Н., ред. 134, 177
 Горяинов А. Н., ред. 296
 Гостічка В. 26
 Грабовецкий В. В. 204, 274 (скл.)
 Грайданс Ю. М., скл. 5, 51, 160, 216
 Громницька І. Є., скл. 30
 Гудзенко П. П. 146
 Гуменюк С. К. 304
 Гуржій І. О. (Гуржій І. А.) 6, 7, 16
 (ред.), 27, 273, 274 (про нього)
 Гуслистий К. Г. 35 (скл.), 326
 Гушин В. О., скл. 178
 Дашкевич Я. Р. 205, 206, 207
 25-річчя воз'єднання українських земель
 в єдиній Українській Радянській держа-
 ві 147
 Движение декабристов 76
 250 років Полтавської битви 77
 Демченко М. В. 275
 Денисовець П. М. 148
 Дерев'янкін Т. І. 78
 Деренковский Г. М., ред. 104
 Дерман Є., скл. 181
 Дисертації, які захищені у Львівському
 державному університеті ім. Івана Фран-
 ка в 1946—1957 рр. 28
 Дідковська Г. І., скл. 253
 Діяльність Академії наук Української РСР
 29
 Дмитриев С. С., ред. 33
 Дмитриева Р. П., скл. 18
 Дмитрієнко М. Ф. 149, 150
 Дніпропетровщина 208
 Донбасс — земля героїв 209
 Донжина Т. І., скл. 34
 Дробишевська Є. К., скл. 228
 Дружинин Н. М., ред. 282
 Друковані праці професорів, викладачів і
 співробітників Львівського університету
 за 1944—1960 рр. 30
 Дубина К. 21
 Дьяков В. А. 276
 Дядиченко В. А. 35 (скл.), 79, 277
 Дяченко В. Д. 327
 Ежегодник книги СССР 31
 Енгельс Ф., про нього 1, 9
 Єрмак К. М., скл. 152
 Ждановская З. В. 80
 Жевахов П. І. 243, 295
 Жигулин В. И. 217
 Жук В. 210
 З методики експонування археологічних
 матеріалів в краєзнавчих музеях УРСР
 305
 Заводу 75 лет 211
 Заволока Я. 169
 Загоруйко В. А. 81
 Заднепровская Т. Н. 302, 303, 316 (скл.)
 Зайчик М. Р., скл. 182
 Заставний Ф. 151
 Застенкер Е. О. 258
 «Західна Україна» 54
 Зіннич В. Г. 328—330
 Злупко С. М. 32
 Знай свій край 212
 Зубкова О. Е., скл. 42
 Ильинская Н. А., скл. 158
 Имени героев 213
 Инглези Р. М., скл. 33, 42
 История исторической науки в СССР 278
 История СССР 33, 82
 Івано-Франківщина в художній літературі
 214
 Івасюта М. К., ред. 274
 Івашкевич З. А., скл. 170
 Ільїна О. С., скл. 178
 Ісай А. І., скл. 270
 Історія Києва 152
 Історія міст і сіл Львівської області 215
 Історія, теорія і практика партійної і ра-
 дянської преси 34
 Історія УРСР 35
 Кадеєв В. І. 306
 Календар пам'ятних дат по Львівщині 216
 Каменецкий Б. А., скл. 278
 Кан А. С. 83
 Канделло Л. А., скл. 228
 Каргер М. К. 84, 316 (ред.)
 Карнаух С. Г., скл. 208, 228
 Карцовник Е. Б. 153
 Каталог архивоведческой литературы
 1917—1959 гг. 262
 Каталог архивоведческой литературы и
 сборников документов 263
 Каталог сборников документов, изданных
 архивными учреждениями СССР 264
 Кац Р. С., скл. 20
 Каширін Г. А. 290
 Каширіна Г. М., скл. 251
 Киреева М. Е., скл. 136
 Кірилов І. М., ред. 28
 Кіровоградщина в семиріччі 154
 Кіровоградщина у Великій Вітчизняній
 війні 155
 Книги видавництва України 36
 Книжная летопись 37
 Кнышев И. Н. 217
 Ковалев И. Ф. 262
 Ковалевська Т. М. 218
 Коваленко Л. А. 85
 Коваленко О. С., скл. 178, 222
 Ковбасюк С. М. 284
 Коломнец И. Г. 86
 Коломієць М. Ф. 219
 Коломійченко О. І. 8
 Компан О. С. 87
 Компанієць І. І. 156
 «Комуніст України» 55
 Кондрацький А., скл. 181
 Коновалов М. А. 157
 Копылова В. Н., скл. 296
 Кордуба М. М., про нього 281
 Корнейчик І. І. 220
 Королюк В. Д. 88
 Короткий список бібліографічних джерел
 на допомогу в написанні історії міст і
 сіл Української РСР 221
 Костюк С. П., скл. 147, 274

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *П. М. Калениченко*. Ярчайшая страница тысячелетней истории Польши. *Н. Ф. Котляр*. Русь на Дунае. К 125-летию со дня рождения *М. П. Драгоманова*. *В. Г. Сарбей*. Антицаристская публицистика *М. П. Драгоманова* и отношение к ней классиков марксизма-ленинизма. *В. С. Дмитриченко, Н. П. Рудько*. Социалистические взгляды *М. П. Драгоманова* в период демократического подъема 70-х гг. *Р. П. Иванова*. *М. П. Драгоманов* и революционное народничество (вторая половина 70-х — начало 80-х гг. XIX в.). *С. Н. Злупко*. *М. П. Драгоманов* и развитие прогрессивной общественно-политической мысли в Галиции. *Ельжбета Горнови*. Политическая деятельность *М. Драгоманова* в освещении польской историографии. Сообщения. *В. Д. Добротвор*. Укрепление материальной базы культурного строительства на селе между XXII и XXIII съездами КПСС. *В. Д. Уваров*. Борьба КП(б)У против правого уклона накануне массовой коллективизации сельского хозяйства (1928—1929 гг.). Заметки. В помощь преподавателю истории. К истории городов и сел Советской Украины. Воспоминания. Наш календарь. Критика и библиография. Хроника и информация. Реплики. Приложение.

CONTENTS

Articles. *P. M. Kalenitchenko*. The Brightest Page in the Millénial History of Poland. *M. F. Kotljár*. Rus on the Danube. *On the Occasion of the 125-th Anniversary since M. P. Dragomanov's Birth-day*. *V. G. Sarbei*. Ahtytzarist Publicism of *M. P. Dragomanov* and Attitude to it of the Classics of Marxism-Leninism. *V. S. Dmitritchenko, M. P. Rudko*. Socialist Views of *M. P. Dragomanov* in the Period of Democratic Enthusiasm of the 70-es. *R. P. Ivanova*. *M. P. Dragomanov* and Revolutionary Narodism (Latter part of the 70-es — Beginning of the 80-es). *S. M. Zlupko*. *M. P. Dragomanov* and Development of Progressive Social-Economic Thought in Galicia. *Etžbeta Gornova*. Political Activity of *M. Dragomanov* as Described in Polish Historiography. Communications. *V. D. Dobrotvor*. Strengthening of Material Basis of Cultural Building in the Village between the XXII and XXIII Congresses of the CPSU. *V. D. Uvarov*. The CP of Ukraine Struggle against Right Wing Deviation on the Eve of Mass Collectivisation of Agriculture (1928—1929). Notices. Advice to the Teachers of History. On the Soviet Ukrainian Villages and Cities History. Memoirs. Our Calendar. Criticism and Bibliography. News. Remarks. Appendix.